

В. ДОМОНТОВИЧ

БЕЗ
ГРУНТУ

Видано в співпраці з видавничою Комісією МУР
Мистецьке оформлення Я. Гніздовського
Авторські права застережено

В. ДОМОНТОВИЧ

БЕЗ ГРУНТУ
ПОВІСТЬ

ВИДАННЯ МИХАЙЛА БОРЕЦЬКОГО
РЕГЕНСВУРГ 1948

W. SNEKANSKY
69 Union St.
Auburn, N.Y. 13024

Authorized by Publ. Control Information Control Division I-IV 1947

1

У Комітеті Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтва, де я працював тоді за сумісництвом на посаді консультанта, Секретар Комітету Стрижиус, Петро Іванович, мене зустрів, підвівши назустріч. Простягаючи руку, він сказав своїм блідим, неквапливим, млявим голосом:

— А ми на вас, Ростиславе Михайловичу, чекаємо нетерпляче. Давненько ви не були ласкаві завітати до нас. Давненько!... Днів з чотири, якщо не більше!... Збирались навіть кур'єра посылати за вами до дому... Сырави!

Я потиснув простягнену мені руку і, як завжди, від цього дотику до його вологої й холодної руки в мене лишилося враження, ніби я торкнувся трупа, який багато часу пролежав у моргові... бр-р-р, яка гидота!... Окремим декретом треба було б заборонити приймати на посаді секретарів до установ людей з подібними долонями.

Я одважжу руку назад, за спину, і тримаю її так, щоб не доторкнутися нею ні до чого й витерти згодом хусткою.

Ми стоїмо один проти одного. Я — масивний і отрядний у синьому піджаку, в золотих окулярах, респектабельний і певний себе. Він — блідий і безбрвий з рідким, іжачком зачесаним волоссям, з стосами жиру, відкладеними на спині, широким, як у жінки, крижем і коротесенькими худорлявими ніжками, на яких безпомічно тилитаються

штанці, що іх він раз-у-раз підсмикує. В'їдливий педант з писклявим і верескливим баб'ячим голосом евнуха. Уесь розм'яклій і пухкий. Опара, що повзе з макітри.

Він був дріб'язковий, причіпливий і мстивий. Як і кожна педантична людина, він не забував ніколи і нічого, жадного випадкового на нього нарікання, жадної побіжної скарги, або закиду, чи жарту, киненого бува ненароком і сприйнятого ним за образу. При нагоді він давав це відчути, звичайно на дрібницях, часто досить приких і дошкульних.

Його цінили. Мені закидали, що я надто несправедливий у своєму до нього ставленні. Можливо!... У кожнім разі я не міг його терпіти, а він мене так само. Я діяв йому на нерви. Він мені. Ця неприязнь була в нас взаємною. Ми не могли розмовляти один з одним спокійно. Якщо ми розмовляли, ми завжди пікірувалися.

Мое неуважне ставлення до своїх службових обов'язків, те, що я ніколи не одсиживав визначених для мене урядових годин, взагалі зрідка й нерегулярно з'являвся в комітеті, він сприймав як особисту для себе образу, а те, що в книзі одвідувань я розписувався за всі дні, навіть і за ті, коли я зовсім не показувався в установі, це дратувало його. Він страждав і обурювався. Він лютував, хоч і не показував цього назовні.

Він завжди лишався непомітним. Тихий, сумлінний, дбайливий. Протягом цілого дня він майже ніколи не підводився зі стільця за своїм столом. Акуратний і скромний робітник, ретельність якого в праці й увага до дрібниць імпонували. Він приходив до установи першим і йшов останнім, якщо взагалі він ходив додому. Хіба що спати... В по-заурядові години, по вечері, він повертається до установи томата, він копирсався в папірцях. Він мовчки, перебирає їх. Нумеруючи, підшиваччи, розкладаючи їх по теках, створюючи вибагливі

системи розташування канцелярських паперів, він утворював в установі уявність якоїсь роботи, діяльності, цілковитої порядкованості.

Мерцеві, канцеляристові доручити живу справу!... Він нездібний був відокремити істотне від неістотного. Значному й незначному він надавав однакової ваги. Він не зневажав дрібниць. Він був аж налто сумлінний для цього. Він обурювався, коли йому радили зробити щось подібне. Своїм писклявим баб'ячим голосом він доволив вам, що в урядових справах немає й не може бути чогось дрібного й маловартого.

Наслідком цього було те, що попри все його сумлінне ставлення до праці, попри всю його наполегливість і уперту ретельність, і саме через це, він аж ніяк не вмів зати собі ради. Невпорядковані купи паперів раз-у-раз росли в нього на столі, накопичувались в шухлядах. Важливі й негайні справи відкладались з дня на день, — адже ж до них повинна була дійти своя черга. І кінець — кінець, у справах комітету панував хаос і цілковите безладдя.

— ... Прошу вас! — сказав він, подаючи мені теку з справами, що їх я повинен був розглянути, як консультант.

— Гаразд! — відповів я.

Я взяв у нього теку з паперами і вітаючись на ходу з нашими дівчатами, що сиділи за машинками, пішов до свого столика, над яким на стінці урочисто прибитий був чіткий чорнолітерний напис: „Консультант. Приймає щодня від 12 до 3”.

Хтось дрібними літерами олівцем дописав уздовж „не”. Аллах його відав, хто це зробив! Я не дошукувався, однак і не стирав. Поправка, неофіційно внесена в офіційний текст напису, не розходилася з дійсністю. Я завжди тримався того погляду, що точність у службових справах є закладом їх успішності.

Я сів. Я витяг з кишені хустку й обтер нею собі руку. Це принесло мені радісне почуття поганчення.

Друкарки, помітивши це, пирскнули зі сміху та з новим запалом, схилившись над машинками, застукали по клявішах.

Я розкрив теку. У теці було акуратно підшито кілька перенумерованих папірців.

Звернення від Художнього музею в Дніпропетровську до Комітету охорони пам'яток з проханням оголосити церкву, побудовану за архітектурним проектом Линника в році 1908-му, культурно — мистецьким заповідником.

Копію постанови Облвиконкому про відіbrання кам'яниці від парафіяльної ради.

Доповідну записку на 12 сторінках густо друкованого на машинці тексту, де доводилось мистецьке значення церкви, як високоцінної архітектурної пам'ятки, і необхідність зберегти її, як окремий культурно — мистецький заклад, прилучивши як філіял, до Музею.

Я не сподіався знайти щось для себе нове в тій записці і тому перегорнув її сторінки, не читаючи.

Я позіхнув.

Що це все мене обходило? ... Чи є щось нудніше за канцелярські будні?!... Я знемагав до безнадійності!

В теці були ще папірці, кожен під черговим числом. Повідомлення, що відділ мистецтв Облвиконкому та Дирекція Музею скликають нараду з представниками зацікавлених установ та фахівців для обміркування справи про перетворення церкви, побудованої Линником, в філіял Художнього Музею. Програма денна робіт. Повістка на перше засідання.

На всіх тих паперах і на доповідній записці червоним олівцем була написана резолюція Голови нашого комітету: „Роєт. Мих. на заключення” а

на запрошенні: „запропонувати Рост. Мих. поїхати на нараду”.

Я виконав свій обов'язок, я переглянув папірці. Що більше можна було вимагати від мене, як консультанта?... Я страждав од утоми, виснаження і нудьги. Я був тут ніхто і ніщо. Я шукав для себе порятунку. Я пробіг очима по кімнаті. Колекціонуючи враження, як інші колекціонують поштові марки, я прагнув врятувати себе від поразки.

Довгі промені шовкових панчіх привабили мене несподівано обіцянкою визволення. Чорний корпус машинки відокремлював кармін уст від чорного блиска лякованих черевик. На краю столика лежала згасла цигарка.

Симочка перехопила мій погляд і підвела ру́даво фарбовану голову. В її посмішці було чекання. Підбадьорюючи, я посміхнувся їй у відповідь. Жестом вона показала, що їй бракує сірників.

— Ловіть!

Мідна пласка запальничка описала в повітрі параболю й опинилася в її цупких руках маленької мавпочки.

Вона розкурювала цигарку. Її очі були сповнені поблажливости. Дим цигарки стелився вгору, наслідуючи єгипетську екзотику малюнка на цигарковій коробці. З викликом вона закинула ногу на ногу.

Хто скаже, звідкіля, з яких нікому незнаних просторів приходить до чоловіка жаль, коли він дивиться на жінку?!...

Рішучим жестом я закрив теку і пішов до стола, за яким сидів Секретар. Тихо й обережно поклав перед ним теку, і сказав:

— Не пойду!

Він збентежено підвів свою вузьку голову з рідким волоссям, подивився на мене немов спросоння й спітав:

— Якже це так, Ростиславе Михайловичу, що ви н̄о поїдете? Аджеж Голова поклав резолюцію, щоб ви! ...

Він клипав розгублено білявими повіками. Він ненавидив мене.

Я почував себе піднесеним і вільним. У відповідь категорично:

— Не пойду!

— І все таки?

— І все таки не пойду!

Йому явно бракувало повітря. Він дихав важко, астматично, з присвистом. Він уп'яється пальцями в бильця крісла.

— Але чому, власне, скажіть мені, будь ласка, ви відмовляєтесь їхати? запитує мене, і в його голосі чути лютъ.

Дівчата за своїми машинками прислухаються до нашої суперечки. Вони звикли, що я з нашим Секретарем розмовляю в тоні бравади, в манері, яка дратує його, тішить мене і бавить їх. Вони кинули стукотіти. Заховавшись за бортами машинок як за прикриттям, схилившись над переписуваними рукописами, вони удають, ніби в ретельній увазі до праці, намагаються розібрати нечіткий почерк тексту.

— Чому? — замислено перепитую я.

Чому? ... Щиро признатись, у мене немає жадного приводу, яким би я міг пояснити причину, чому я відмовляюсь. Я шукаю першого — лішнього аргументу і, здається, таки нахожжу. Принаймні, він здається мені найбільше переконливим з усіх можливих.

— Не пойду, тому що не пойду. Навіщо мені їхати, коли з таким успіхом я можу й не їхати?! ...

Він дивиться на мене олив'яним, риб'ячим поглядом. Я знущаюсь з нього. І він розуміє це. Певне, він волів би відповісти мені якоюсь уїдливою брутальністю. Він щось мурмотить, мені здалося, що

він прошепотів „нахаба”, але він примушує себе стриматись, щоб не сказати це в голос. Служба й службова субординація для нього є понад усе.

Він нервово підтягує краватку, обмажує пучками комірець, простягає руку й бере зі столу лінійку. І хоч, — я бачу, — пальці в нього і лінійка, яку він тримає в руці, тремтять, він відповідає мені якнайлагідніше:

— Розуміється, Ростиславе Михайловичу, ви маєте рацію. Ніхто не наважився б настоювати або вимагати чогось од вас... І з боку Голови це швидше пропозиція, так сказати, запитання, як я розумію. Нічого більше. Саме з уваги до вас... Погода стойть гарна, так би мовити, весна, ви любите їздити. Отже...

— Гаразд, — кажу я, — погода гарна і я люблю їздити, все це так, але чому, якщо вони там хотіли, щоб я приїхав до них, вони не звернулись безпосередньо до мене і не запросили мене особисто?

Секретар безпорадно розводить руками. Мовляв, що він може?!

— Гадаю, — каже він запобігливо, — вони були певні, що Комітет запропонує їхати вам і нікому іншому! — Він переводить дух і тоді додає: — Звертатися до Комітету в справах архітектурних пам'яток, це звертатися лише до Вас. Ви ж одинокий і найавторитетніший фахівець на цілу Україну!

Він видавлює з себе цей малосмаковитий комплімент. З бляшаного тюбіка повзе, хробаком згортається червоний крап — лак.

Розуміється, мене ніхто не збирався обминати, абож тим паче, ображати. І взагалі, це було б надто смішно хвилюватися, що тебе обійшли надісланням якогось канцелярського папірця. Я не маю жадних претенсій ні до кого. Щождо директора Художнього музею, Арсена Петровича Витвицько-

то, то я його взагалі дуже поважаю й люблю. Культурна, мила й приемна людина.

Та я продовжує опиратись:

— Ні, не поїду. І не кажіть нічого, не поїду. Он, попросіть Софрана Викентовича або Панаса Карповича. Та, зрештою, що все це мене обходить?!

Я починаю говорити з роздратованням. Досі я бавився, тепер я починаю сердитись.

Секретар нервово стрясає своєю маленькою голівкою й благально здіймає вгору лінійку. Він, як і я, ми добре знаємо, що на подібну нараду, де вирішатиметься доля цього маленького архітектурного шедевра, яким є ця варязька церква, збудована за проектом славетного Линника, годиться їхати мені й нікому іншому.

Він переводить розмову в план матеріальних розрахунків.

— Усі витрати вони беруть на себе. Забезпечують мешканням. Сплачують командировочні.

— Сплачують командировочні?! ... — я знизу зневажливо плечима: — Оті добре! Чи, може, я повинен був би їхати, коли б вони їх не сплачували? ... Та, взагалі, що таке командировочні? Правдиві дурниці! Тих командировочних мені не вистачить і на одну вечерю в добрій компанії в гарному ресторані. Сказали ...

Я одвертаюсь, щоб іти. Шукаю очима течки, яку я не знати де ткнув, прийшовши. Кидаю привітний погляд друкаркам і зокрема Симочці.

Секретар не витримує. Він виходить з-за столу, що він звичайно робить дуже рідко, і перетинає мені дорогу.

— Не турбуйтеся. Ми залагодимо. Ми напишемо, щоб вони сплатили вам не лише командировочні, але й консультаційні.

— Вони не згодяться! — кажу я.

Секретар вражений.

— Якщо ми їм напишемо? Це ж неможливо! ... Готувати вам мандата?

Харків мені обрид. Погода стоїть бездоганна. В мені прокидається пожадливе бажання мандрів. Я кажу:

— Готуйте мандата. Бодай проїдусь. Що мені з вами робити? Ви й так кажете, що я в Комітеті нічого не роблю.

— Я це кажу? Бога бійтесь, Ростиславе Михайловичу, як вам не соромно таке гадати, не те, що казати! Як же так можна! Хіба я не розумію? Комітет — це ви, а ви — це Комітет! Що таке Комітет без вас?

— Ну, ну, гаразд. Хай буде. Поїду. Тільки не забудьте послати телеграму, щоб на післяавтра замовили для мене кімнату в готелі. А то й те і се, і так і сяк, а телеграмку, з властивої вам капосності, і не надішлете!

Секретар насумрюється, кліпає білявими повіками й, похлинувшись, кахикає.

Я повертаюсь і захоплений погляд Симочки сяє мені назустріч. Вона так само не терпить свого шефа, як і я.

И

Я стою коло відчиненого вікна і мені здається, що я відчуваю аромат квітів. Запах збіжжя й степової трави. Поїзд з гуркотом проноситься повз червоні будинки маленької станції. З високого плоскогір'я блиснув в далечині Дніпро і за ним масив гори та розпласт не під горою широке. Допитливий зір, шукаючи не знати чого, пожадливо блукає в ранковому тумані, що легкою димкою прозоро огорнув безмежні простори заднігровських степових пустель.

Це було сильніше за мене, це почуття внутрішнього хвилювання, що постало з глибин моєї самоти, несподівано прилинуло до мене, прокинувши десь там, в безкраїх несказаних надрах моєї істоти.

Приголомшенні бездомними мандрами, невикорінені й ніколи невикорінювані, тільки прислані, від початків людства властиві людині могутні інстинкти зв'язку з місцем, з землею, з ґрунтом раптом з новою силою опановують мене.

Сучасна людина виробила в собі звичку не мати свого кутка. Вона розірвала пуповину, що зв'язувала її з материнським лоном місця. Відмовилась од почуття спільноти з землею. Зреклася свідомості своєї тотожності з країною. Загубила згадку про свою спорідненість з вітчизною. І з це народження обернулось посвідкою, виданою з Загсу, черговим пунктом заповнюваної анкети.

У звичці блукати людина шукає для себе захисту від влади первісних інстинктів. І все таки од цих інстинктів ніколи не можна звільнитися, при першій нагоді вони проривають штучні заборона, як річна повінь, коли приходить весна.

І оце я стою біля вікна, й вітер дме в обличчя, і я дивлюсь на далеке місто, де я не був з дитинства, і у мене в серці з'являється біль, ніби голкою щось царакнуло серце, і глуха тривога охоплює мене. Я відчуваю, що щось немов назавжди загублено і натомість не знайдено нічого.

Гуркоче потяг по мосту через Самару. Даремно я шукаю великих зелених верб, що росли колись на березі. Я не знаходжу їх, серед порожніх берегів тече оголена ріка. Пласка й безбарвна, вона здається нудною й вимученою вигадкою дадаїстичного поета. Абстрактною формулою механістичної теорії. Жадна ріка! Не ріка, лише труп ріки. Мертвотний плин нерухомої рідини. Схематизований кресленник з підручника гідрографії.

Я не витримую. Я обертаюсь, спустошений, розчарований, в німому пригніченні. Я потребую співчуття. Я нарікаю. Я скаржуся. Не звертаючись ні до кого, я кажу:

— Уявіть собі, жадного дерева!

Крик виригається в мене зсередини. Мовчазний крик, для якого немає в мене слів.

На мене дивляться з здивуванням і нічого не відповідає мені.

Минаємо міст і те, що рантом одкривається передо мною за мостом, вражає мене своєю несподіванкою. Та сама безкрайня безмежність простору й неба, що була й колись але вже не степової ціліни, а рейок, шлаку, стрілок, вантажних і пасажирських, чоловічих і зелених вагонів, білих і одовечь, одкритих платформ, цистерн. Од колишнього степу не лишилось і сліду, на всій колосальній площі простяглись паралельні без числа ряди залізничних колій; на десятки кілометрів розкинувся залізничний парк. І вже немає й сліду родючої землі; по-тряхах, заляята олією, лискучочками від масних плям нафти, вкрита шаром дрібного вугілля, шлаку, сміття й бруду.

Залізо, чавун, кам'яне вугілля, кокс, цемент, цегла обернули степ у чорне гробовище. Зникли високі берескі деревини, і потяг... миль крізь простори, заповнені коліями, вагонами, цегляними корпусами електровозень, заводів і фабрик.

Я під'їджав до міста, якого я ще не знав.

На двірці мене зустріли з урочистою помпую. Я не встиг ще зйтися з вагону, як Іван Васильович Гуля, сяючи від захоплення, уже спішив відібрати у мене з рук валізку й пальто. Крізь потік юрби до мене пробирається Арсен Петрович Витвицький. Його гіератично пишна борода в тричі повторено-му поцілункові торкнулася моїх гуддей. Я тиснув комусь руки, хтось передавав мені квіти. Я проходив крізь амфіладу незнаних мені облич. Парада вітань нагадувала мені, що я на півдні.

Я почував себе зворушеним.

На майдані перед двірцем я зробив кілька кроків у напрямку до трамваю, але мене вже вели до авта і Гуля, стоячи на сходинці авта, розмахував мосю валізкою, як пралором.

В кращому з готелів для мене був замовлений великий комфортабельний номер. Усе виглядало велими імпозантно. Найбільшу ревність проявляв Іван Васильович Гуля. Я не мав про що турбуватись. Він дбав про все. Він не відходив від мене. Він лищався в номері, коли я пвиймав ванну. Він сидів поруч мене, коли я обідав. Він супроводив мене під час прогулки, коли по обіді я пішов пройтись по місту.

Гуля!... Він завжди палав і кип'ятився, цей експансивний, збентежений, збуджений, невеличкий чоловічок, ограйденський і з черевцем. Він був мій учень по Мистецькому Інституту. Тепер він працював у Музеї на посаді наукового робітника й одночасно, за сполученням, виконував обов'язки уповноваженого Комітету охорони пам'яток. Він подобався мені своєю майже дитячою ширістю й наївною безпосередністю, своїм ентузіазмом, тією гострою й бурхливою експансивністю, з якою він реагував на все, що його торкалося безпосередньо й що його часто ніяк не торкалося й до нього не мало, властиво, ніякого відношення. Односити листи на пошту. Направляти електрику. Підстригати кущі туті в палісаднику перед будинком Музею. Втрутитись в те, як двірник мете пішоходи.

Це було б навіть гаразд, ця піднесена його вразливість, ця щохвилинна його готовість реагувати на все довкола, що стосувалося й не стосувалось його, коли б при цьому йому не бракувало двох незайвих для кожної людини якостей: деякої врівноваженості та бодай найменшої здібності стримувати себе!... Для нього не існувало відтінків, ітоансів, переходових кольорів, посередніх ланок, що з'єднували б крайнощі.

Він мислив протилежностями: ніч — день, пітьма — світло, добро і зло, біле й чорне, так або ні. Те, що лежало між ними, що не контрастувало, виникало з сполучення протилежностей, для нього

не існувало. Все це він або не сприймав зовсім, або одкидав з презирливою погордою.

Замість сполучувати, він, роз'єднував. Він не прагнув примирювати щось. Миру не існувало для нього. В руці він тримав оголене лезо меча, завжди готовий вступити в двобій з противником.

Він здібний був сприймати лише непохитні істини, величні, громіздкі, важкі, вилляті з чавуну, висічені з граніту, істини — пам'ятники, істини — монументи, надгробки над істиною. Істини, установлені й визнані з меморіальною дошкою, прибитою на їх фасаді. Лише золотолітерний напис на фронтоні доводив йому, що ця істина заслуговує на пошану.

Домагаючись одержати від співрозмовника відповідь на питання, яке його цікавило він вимагав, щоб йому дали категоричну відповідь. Кожна інша відповідь його не задовольнила. Він не припускав, щоб між „так” і „ні”, між чорним і білим, протилежністю доброго й злого могли бути якісь кольори, вартості, гідні поваги. Як хробака він розчавлював з огидою хитке й нестале. Такий був він і в ставленні до людей. Людей він розподіляв на дві категорії: добрих янголів і лихих демонів. Перші склонили з неба, другі були відпоручниками пекла. Гуля або захоплювався людиною й тоді проголошував її вмістилищем усіх і всіляких доброчинностей, або ставився до людини негативно і тоді обертався на її непримиреного ворога. Він легко збуджувався і швидко доходив до несамовитості. Шаліючи він не знав шляхів до згоди. Він плямував противника, ганьбив його, приписував йому якнайгідніші вади, найгірші наміри проти цілого людства взагалі й проти себе особисто зокрема.

Чи здібний він був триматися помірковано, поводитись лагідно й спокійно, розмовляти без екзальтації? Мабуть, що ні!... Я мав нагоду бачити його тільки в двох становищах: або сповнений обу-

рення й гніву, або захоплений людиною, річчю, твором мистецтва, справою.

В сантиментальному й чулому настрої він починав деклямувати, тоді він не говорив, а наче розлого виспіував. Збентежений, він говорив уривчастими фразами, кидав окремі слова, вигукував.

На одвідувачів Музею, коли він, в ролі екскурсона-вода, водив їх по експозиційних залах, показуючи картини, меблі, порцеляну і довга паличка правила йому при цьому за шпагу, він справляв надзвичайне враження. Найгостріша справа, переперченний гуляш по-угорськи, розрахований на аматора, підносились одвідувачам, щоб вони мали щось покушувати.

Його експресія, драматичність його вичаду потрясали одвідувачів. Кожен стілець, шафка, теракотова статуетка, ескіз ландшафту, малионок кобзаря оберталися в подію, в привід для захоплень або вибуху гніву. Те, як він рухався й промовляв, кожен рух і кожне слово скидалися на патосний і урочистий обряд, на вихід короля — сонце, багатобарвну театральну виставу, уривок з давньогрецької трагедії в камерному виконанні.

Картини, порцеляни, меблі правила за декорації. На їх фоні виступав Гуля. Цей був у центрі. Усе інше було лише додатком, аксесуарами, які краще і виразніше дозволяли його бачити. Щоб ж шаттися до кінця самим собою, Гулі бракувало хіба ще двох речей, котурнів і театральної трагічної маски.

Після огляду, закінчивши водити одвідувачів по залах Музею, він стояв, спираючись на паличку, блідий і виснажений, одкидаючи з лоба пасма чорного волосся. Витягнувши хустку, він витирав з обличчя країлі поту.

Робітники металюгійного заводу, які приходили до Музею в порядку культу: дуду, прибиральниці з Облвиконкому, або якоїнебудь іншої великої установи, літні жінки з сивим волоссям в червоних хустинках, приведені жінкою організатор-

кою, яка називала їх „девочками” підходили до Гулі, щоб особисто висловити йому подяку. Вони були потрясені. Тиснули Гулі руки, записували просторі відзви в музейну книгу для вражень.

Гуля був людиною однієї думки, одної ідеї: мистецтво над усе. Мистецтво недоторкане. Мистецтво середньовіччя й Відродження, ікони й портрети з часів козацького барокко, Візантія й Голяндія були д'я нього етапами вічності. З'являються й руйнуються держави, виникають і зникають народи, вілбуваються в світі війни й революції, докорінно змінюються хід історії, але незмінно лишається чéрепок ... з малюванням орнаментом, уламок цегли від будівлі, шматок вапна з блідими слідами рожевої фарби, мініятур на пергамені, полотно картини. Усе зникає, лише твір мистецтва перебуває незм'яченим.

Гуля вірив: його місія, як уповноваженого Комітету охорони пам'яток, саме це полягає в тому, щоб забезпечити збереженість мистецьких творів. Свою службову професію, номенклатуру своїх посад, розписку в відомості на одержання зарплати він розглядав, як необхідні складові ланки,ного високого покликання, месіяністичного свого призначения охоронити пам'ятки мистецтва од нищення.

З волячою упертістю, з фанатичною непохитністю, з терпілячою наполегливістю робив він свою справу.

Доля Варязької церкви, року 1908 побудованої за проектом славетного Степана Чипіка. Була справою, яка безпосередньо торкалася Гулі, як уповноваженого Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. Він сприймав її боляче й гостро.

III

Двері кімнати не зачинялися, один по одному приходили люди, знайомі, напівзнайомі й зовсім незнайомі, кого я бачив уперше в житті. Переважно останні.

Стукали в двері і Гуля відповідав: „Увійдіть”. Він зустрічав людей, вітав, улаштовував де сісти. Декого, за власним вибором, підводив до мене, де-кого ні, я тиснув руки, висловлював радість бачити.

Одним з перших прийшов Арсен Петрович Витвицький, поважний і імпозантний з своєю довгою бородою. Сірий просторий піджак лежав на ньому з вишуканою елегантністю. Я був широ радий бачити його і поговорити з ним, але ми не встигли перекинутись і парою слів, як його відтиснули.

Прийшов директор Історичного Музею, старий професор, в золотих окулярах і чорному сурдуті, знавець запорізької старовини, Данило Іванович Криницький, з своїм заступником завідувачем етнографічного відділу в чумацькій вишиваній сорочці з довгими чумацькими вусами, широко знаний Петро Петрович Півень. Сяяли його червоно-круглі щоки й, як дві щітки, стирчали брови.

В синьому легкому піджаку й білих брюках з'явився інженер — будівник Станислав Бирський, що керував справою Запоріжжя, нового міста при Дніпрельстані. Завітав редактор тутешнього літературного журналу „Зоря” громіздкий, у важких окулярах, гологоловий поет Семен Очеретяний.

Кімната поступово наповнилась, швидко не було вже де сісти. Гуля викликав номерного, були принесені додатково стільці, але й іх не вистачило. Хто сидів на ліжку, хто на бильцях канапи, хто на виступі прямо. Хто стояв, прихилившись плечем до стіни. Ті, що прийшли згодом, навряд чи уявляли точно, хто тут господар.

Щодо мене, то я відступив на другий план. На першому плані був Іван Васильович Гуля. Люди зібралися, щоб зустрітись і побалакати зі мною, але я мовчав, говорив Гуля.

Справа Варязької церкви надто переповнювалася його, особливо сьогодні, напередодні відкрит-

тя робіт наради, щоб він міг стриматись, щоб він міг мовчати.

Він говорив.

Хвилюючись, знов і знов стаючи навшпиньки, ніби він бажав здаватись вищий, він говорив, збентежений і збуджений, звертаючись до всіх і ні до кого:

— Передати церкву, побудовану Линником, в розпорядження Міськкомунгоспу... Га?... Як це вам сподобається?... Твір високого мистецтва розглядати як ординарний звичайний будинок, як приміщення, що має таку-то й таку кількість квадратових метрів корисної площі, що її можна вжити доцільніше, ніж досі. Приміром, обернути на склеп для борошна, олії, гасу, оселедців та інших продуктів широкого вжитку в загальній системі споживчої кооперації, щоб забезпечити постачання околишніх дрібних крамничок.

Він обернувся до мене. Він схопив мене за руки й тиснув мені долоні. На очах йому блищають сльози.

— Що ви скажете на це, Ростиславе Михайловичу? Ви повинні сказати своє слово. Вас послухають. Вас не можуть не послухати...

Він вимагав од мене відповіді, він вимагав од мене остаточної відповіді. Він не здібний був вимагати іншої. Він кликав мене діяти.

Він стояв передо мною, невблаганий і сувоїй, з чорною шевелюрою, що пасмами променів здіймалась над його головою, головою гнівного прогока з коротеньким носом і дрібним ластовинням, розкиданим по обличчю. Він сподівався, що слово, від мене сказане, прозвучить у цій готельній кімнаті, як сурма архангела, що сповіщає день останнього суду.

В надмірності його екзальтованого патосу було щось біблійне. Маленький Самсон, ладний схопився за стовли, що підтримують сволок, здвигнути стовлами, щоб і дах, і каміння стін впали на го-

люди нечестивців, які насмілюються зневажити високий твір великого мистецтва.

— Така видатна, така геніяльна пам'ятка мистецтва, — вигукував він — і перетворити її на господарчий склеп. Це ж блюзниество! Це ж бласфемія. Це ж, це ж...

Він не знаходив слова, яке могло б вичерпати втілити глибину його розпачу. Йому не вистачало ні мови, ані подиху. Він задихався. Він стогнав, страждаючи, в муках, свідомий свого безсилля.

Він повторявся. Він згадував про одне й те саме, ще раз і ще раз. Він повертається знов до вже сказаного. Він виголосив довгу промову, в якій вихвалив мистецьке значення Варязької церкви, як архітектурної пам'ятки, Линникової творчості й, зокрема, його мозаїк.

— Мозаїки київської Софії XI — XII ст. й мозаїки Линника — це дві кінцеві ланки, що стикаються, як початок і кінець, вони визначають довершену досконалість нашого національного мистецтва в останнє тисячоліття.

Він кликав діяти.

— Ми не сміємо бути байдужі. Ми несемо відповідальність перед вічністю!

Станислав Бирський, що сидів у кріслі, закинувши ногу на ногу, і слухав Гулю з холодною незворушенностю зводить вгору свою вузьку голову, перекреслену білою лінією прямого проділу, і з підкresленим спокоєм, що так відрastує з Гулею безладною збентежністю заявляє:

— Але ви, шановний товариш, забули про те, що існує також ще інший проект. Ви про нього чомусь не згадуєте, парма що саме він, може заслуговує в даному разі на найбільшу увагу з нашого боку.

Можливо, екзальтованість Гуleva його бавила й він хотів підлити олії в вогонь. Можливо, це він зробив з розрахунком, щоб привернути увагу на себе.

Вогонь спалахнув. Суха трава займається в мить. Гуля вибухає.

— Авжеж що існує, — з притиском каже Гуля, повернувшись до Бирського, що кинув згадку. Тоді Гуля обертається до мене і в гнівному роздратованні каже:

— Уявіть, Ростиславе Михайловичу, уявіть тільки собі: не виключена можливість, що геніальний твір Линників і зовсім перестане існувати, що його знищуть, обернуть в купу руїн, з землею зривняють.

Гуля стискує кулаки. Він червоніє, обличчя наливається кров'ю. Він питає. Він хіба що не підстрибує, цей коротенький, кургузий Гуля.

— Існує проект, — каже він далі, — на всій території над Дніпром од земської лікарні аж до кладовища зняти всі domi, що там стоять, і, натомість, побудувати, на всій цій площині один величезний бльок — комбінат. А Варязьку церкву знести, з Линником покінчти.

Голос його тремтить і зривається. Виставивши наперед своє круглецьке огриданє черевце, він горобчиком насокує то на одного, то на другого з присутніх. В кімнаті гаряче й душно. Він спіtnів, комірець зсунувся йому набік, сорочка між жилетом і брюками висмикнулася і він, помітивши ще, тут же поквалливо навмання засовував її рукою під ремінець.

— Цього, — гукав він, — не можна припустити. Не можна! Ми повинні, втрутитися в цю справу. Це наш моральний обов'язок.

Він кликав до бою. Він вимагав змагатись. А тоді, охоплений сумнівом, чи пощастиТЬ чогось досягнути?..., піддаючись почуттю безнадії, він раптом змінився. Він сполотнів, блідий, в одчай, стискаючи руки й ламаючи похололі пальці, він бігав по кімнаті.

Він ніколи не міг стримати себе в вияві своїх почуттів, цей Гуля. Не вважаючи ні на кого, він

бігав по кімнаті взад і вперед, якою мірою можна було робити це в кімнаті де зібралося стільки люду. Він більше не вірив у перемогу. Його тряслось як в лихоманці. Він ламав собі пальці в горі при думці, що може статися з цією кам'яницею, пов'язаною з ім'ям Линника.

Мені не довелось зустріти в своєму житті жадного пророка. Я не знаю, які були біблійні пророки, які вони носили комірці й краватки, чи, може, й зовсім вони їх не носили, чи висмикувалася в них сорочка з-під жилетки і чи підстрибували вони горобчиком, коли хвилювалися і в енгузіястичному захопленні виголошували гнівні свої промови, та чи було в когось з них ластовиння та кінчику опечемого весняним сонцем носа. Цього я не знаю. Але я не маю сумніву, що в Івана Васильовича Гулі було щось од несамовитої надмірності пророка.

Розуміється, кожне таке твердження вимагає певних обмежень, заховання деяких перспективних традицій, бо, мовляв, одна справа скромний уповноважений Комітету охорони пам'яток, зовсім енча — босоногий і бородатий Єремія, або Єзекіль. Але чи є міра для духа?!...

Духовна ревність доходила у Гулі найвищої міри. Вона досягала останньої межі звичайно людського, переступала через межу. Ця ревність доходила в ньому до самозаперечения, я ладен сказати: до заперечення загальновластивого людині.

В пророків на вулиці кидали каміння. В Гулю, коли він ішов вулицею, ніхто камінням не кидав, та й жаден постовий міліціонер не допустив би цього, але Гуліна несамовитість, його надмірність в почуттях, поведінці, вчинках викликала в одних посмішку, в інших подив.

Він страждав.

Пригноблений свідомістю своєї відповідальності перед людством, перед історією, перед Комі-

тетом охорони пам'яток старовини. Перед тим
ісусівством, яке цінило мистецтво було байдуже, він
тряд чи вважав бодай і найменшою мірою.

IV

Станислав Бирський підвівся з свого місця в
глибокому кріслі, де він сидів, закинувши ногу на
ногу.

Нації життєві шляхи схрещувалися і я його
зустрічав кілька разів на конференціях і нарадах
то в Харкові, то в Москві. Людина розрахунків і
кон'юнктури, що вносив нетерплячість і настирливість
у досягненні своєї заздалегідь наміченої
мети. Лермонтовський Печорин у новому перевті-
ленні. Звірячу хижість, гнучку ходу він з'єднував
з уданою назовні байдужністю. Він був непохитно
певен в собі, певен: в своїй несбідності для історії.
Власне інакше: історії для нього. Він не відрізняв
себе й історії. Історію, усе, що діялося, він розгля-
дав як п'едестал для себе, як сходинки, що ними
він повинен був зійти на вищий рівень приступного
для людини визнання й успіху. Він плекав у
собі ревність, що історії поза ним не існує. Для
нього все наперед було ясно, вирішено, вираховано
й передбачено: рух і шляхи історії, закони історії,
логічні тези, що формують ці закони. Жадна дис-
кусія не була для нього виключена. Він не мав
вагань. Він заздалегідь обвинувачував кожного,
хто набважився б виступити проти будь-якої з вису-
тих ним тез. Обвинувачував іти самим знищував.
Він був певен, що він є той, хто втілює в собі за-
лізну логіку революції. Вище над усе він ставив
себе.

Він випростався. Він стояв сухорлявий і вузь-
кий, тонкий, відточений, як лезо ножа гільйотини.

Він почав із згадки про гасло індустріалізації і про стрибок через безодню, що його робила країна. Він повторяв загальні речі. Він виголошував тези, визначені згори, але вкладав в них свій, особистий сенс, свій власний, лише йому властивий, індивідуалізований відгінок.

— Гасло індустріалізації, — казав він, — гасло ліквідації Непу партія кинула в країну, в маси, як гасло егрибка через безодню, стрибка в заплановане, в передбачену загибель, в заперечення, грандознайсть якого повинна обернутись в порятунок або катастрофу, межі й розміри якої важко уявити собі заздалегідь. В кожнім разі, вони вимірювалися цифрами, покладеними в основу п'ятилітки.

Він витяг білу хустку й витер дбайливо свої чонкі й темні пальці. Він казав далі:

— Береги кручі, що її треда перестрибнути, губляться в глухих крисмерках дні, який ще не ирийшов. Але вже заздалегідь вичислені гекатомби жертв, мільйонові маси, що не витримають надлюдської надмірності цього вимушеного стрибка з царства необхідності в царство свободи.

Він зробив павзу. Він не квапився. У нього була певність досвідченого промовця, що не сумнівається в увазі авдиторії. Я не можу заперечити: з нього був добрий промовець.

— Усе повинно бути усуспільнене, усе повинно бути підпорядковане крицевій владі партії: людина, її особиста вдача, її мораль, її погляди, її взаємини до людей, побут, житло. Ніщо не може лишитись в приватній ізольованості: ідеологія, праця, особа. Усе підлягає уніфікації й централізації: мислення голови сільради й президента Академії Наук. Ділянка поля й будівництво паротягів, вища математика й виробництво рукомийників... Праця похоронних бюр повинна провадитись так само на засадах марксизму — ленінізму, як і лікування пістряка повинно бути трактоване в світі марксоленінської науки.

Чи був він член партії? Я не знати цього певно! Чому я сумнівався в цьому! Швидше, що він не був, але він мав широкі зв'язки в деяких партійних колах і користався безвідмовного підтримкою з їх боку.

Він перевів подих, щоб продовжити.

— Це треба робити ще сьогодні, бо завтра може бути пізно. Головно: не спинитися на півдорозі. Що глибше розрив між двома світами, між минулим і майбутнім, то краще. Голова запоморочується на краю безодні. Напруживши м'язи, заплющивши очі, ти стрибнеш через прірву, бо ти ще сподіваєшся вчепитись за край протилежного берега. Враження польоту, де все, й тіло й свідомість, гублять свою вагу, опановує тобою. Почуття остаточності може бути зафарблене в різні відтінки, але в своїй істоті воно завжди тотожне.

Навіщо він говорив усе це? З снобізму, з бажання епатувати, з переконання? Говорив, «бо не міг не говорити? В кімнаті було гаряче й душно в цей сонячний великий вечір. Але здавалось: обрій затянувся, низьке небо звисло над пустелею, дув різкий вітер і ніс сухий крижаний сніг. Починалась хуга.

Словнений наперед розчисленого удару, він казав:

— Дехто з нас плекає сподіванку, що йому пощастиє не стрибати, затриматись на цьому березі, сковатися од катаклізму, переждати бурю. Гадає, що все те стосується всіх інших, але тільки не його. Марні ілюзії. Даремні сподіванки. Безглузді й безпідставні мрії. Його ім'я теж внесено в книгу долі. Тільки записане воно на іншій сторінці, що її перегорнути не сьогодні, а завтра.

Він каже голосно й різко, надзвичайно спокійно й до останньої міри самовпевнено. Це холодний тон людини, яка почуває себе вище за будь-кого іншого. Жадного закиду, на який він волів би зва-

жити, жадного спростування, з яким би він міг рахуватись.

Він нічого не захищав, він обвинувачував. Він не промовляв, він декламував. Здавалось, для нього не існувало сумніву. Він виголошував текст при-
суду, який ніколи й ніким не буде оскаржений. На чорній дошці крейдою він писав математичні формули, абсолютні в своїй завершеності точності. Такий був він увесе: худорлявий, підтягнений, сухий, навмисно холодний і чіткий. Бездоганний про-
діл прямою смugoю розрізав чорне, немов лиско-
ване волосся. На ньому одягнений був синій під-
жак, пошитий з того дешевого синього краму, що йде на прозодяг робітників, але краяний у найдорожчого столичного кравця.

— Міський будинок, складений з аритметичної суми приватних мешканців, приватна садиба з окремим садком і своїм городом, призначена для побуту окремої родини, стають пережитком. Житло повинно стати суспільним, як і все інше. Тут на схилах Дніпра ми збудуємо грандіозний будинковий комбінат, житло-комуну, протилежну приватним мешканням минулої капіталістичної доби.

Звідкіля в нього ця певність?... Роботи, наради почнуться лише завтра. Облвиконком винесе своє рішення на підставі ухвал Наради, а він говорить про все так, нібто все вже вирішено наперед! Заливає?...

— Жадних окремих мешкань — каже він чітким докторальним тоном, немов доповідає на Малій раді Раднаркому, — не буде в майбутньому комбінаті. З дрібною квартирю треба покінчiti. Окрема кімната досі лежала в структурній основі міського будинка капіталістичної доби. Ми робимо не кімнату, а залю конструктивним чинником модерної будови. Колосальні залі = ресторани, величезні загальні спальні, покликані застути

хі закутки. Замкнені клітини, родинних лігв, призначених для їди й спання.

Він пишався з своєї здібності мислити титанично. Він виробив у собі звичку крокувати магістралями життя. Він вірив, що майбутнє чекає на нього. Він вірив, що має тонкий слух і чує роки прийдешнього. Адже у кроках майбутнього він пізнавав відгомін власних своїх кроків: знайомий і любий звучний стук закаблуків, короткі впевнені, не різкі, але й не м'які пруткі кроки своєї елястичної ходи.

Я повертаю голову, щоб побачити, яке враження справляє цей Станислав Бирський і його промови на обох наших дідів, почесних місцевих чоловіків, що сидять в кріслах на передньому пляні поблизу мене.¹ Обидва вони голені з вусами. Данило Іванович — худорлявий дідусь, в золотих окулярах у чорному сурдуті, білій пожовклій краватці та в такому ж пожовклому прямому стоячому комірці, що їх носили років 40—50 тому. Він має вигляд старого пасішника, цей запорізький дід, колишній приятель Костомарова й Репіна, що в сінях його будиночка на стіні намальованій Тарас Бульба на коні, з обома синами Андрієм і Остапом, і уздечки їх коней викладені різникользовими шкельцями, що блищають і сяють.

Другий Петро Петрович Півень — молодший за нього. Кремезний, червоний, з круглою, коротко або рибалки, в вишиваній сорочці й церабкопівськими штанах, вправлених у низькі халяви поруділіх стоптаних чобіт. Він етнограф і письменник. Темпераментний і бурхливий. Це про нього в одному з своїх листів згадує Михайло Коцюбинський: „П. Півень надіслав мені свій твір. Він нічого не читає, бо, як він зазначає в супровідному листі, він, не хоче зіпсувати власний стиль!”

Разом з Данилом Івановичем, він уважає себе спрагом ім охоронцем запорізької старовини, едип-

ним носієм і втіленням січового духу, прихильник і друг Кащенка. Для нього Кащенко був і лишився межею його уявлень як про минуле, так і про майбутнє України. Це ж він року 1917 тут у Січеславі, на газетному крихкому папері видавав історичні повісті й романи Кащенка.

Я бачу як без міри моторошно робиться йому від цих промов Бирського. М'який комір вишиваної сорочки, як вузол стягненої шворки, муляє йому шию. Буряковидий ніс побагровів. Дід явно нудиться. Він подивляється на двері, щоб у втечі знайти для себе порятунок.

Я бачу як блідне пожовкливі віск щок другого, того, що в чорному старомодному сурдуті. Він сидить нерухомо, застиглий в незмінній позі посваті з Музею воскових ляльок.

Я відчуваю: вони згадують про листя тополь, пестливо тримтять у вечірньому повітрі їх садків, про теплий вітер з Дніпра, що дме їм в обличчя, коли вони йдуть, постукуючи цілками, в зовіх мурованого таркана, в'ертаючи з Музею додому. Але вони не думають про долю своїх будинків, про долю книг, рукописів, архівних збірок і етнографічних колекцій. Вони думають про власну свою долю.

Я відчуваю: вони переживають трагічне в його рафінованому, чистому вигляді. Всередині в них відбувається процес кристалізації трагічного. Кристали отрути осіли на дні склянки й повільно тануть, насичуючи смертью рідину в синявих відблисках скла.

Вони пізнали небезпеку, що звисла над ними в словах і заявах промовця.

V

Я більше не дивлюсь на них. Я прислухаєсь до того, що так самовпевнено леклямує Станіслав Бирський.

— Громадське усунення харчування звільнить жінку од ланцюгів хатнього господарства. Воно усуне потребу в окремій кімнаті для кухні й окремій для ідаліні. Ясла для дітей повинні виконати аналогічну функцію щодо структурних змін у конструктивних засадах модерного будівництва пролетарських комунжителів.

— Я певен, — проклямує невблаганий Станіслав Бирський, — гасло відмінання родини повинно стати гаслом найближчого, зрештою, навіть чому б і не сьогоднішнього дня!... Адже родина є теж тільки історична категорія. Був час, коли її не було, прийде час, коли вона зникне знов.

Він не спинявся перед остаточними висновками. Він хотів іти бодай на п'ять хвилин перед своїм часом, випередити час, наперед виголосити те, що партія завтра кине як чергове, обов'язкове для всіх гасло. Своєрідне сполучення лермонтівського Печорина й гоголівського Бобчинського, хижости й запобігливості.

Заява про ліквідацію родини вражає присутніх. Вона приходить як звістка про катастрофу. Либонь декому не вистачає більше повітря. Роззявлени паці. Хрипкий подих. Спазматичні зусилля проковтнути кам'яний тиск повітря.

Дехто сумлінно підтримує промовця й байдаро каже:

— А так. Авжеж що так! Я вже давно казав таке.

Хтось пробує уточнити ситуацію.

— Але мені здається, що в цій справі ще не була оголошена постанова партії?!...

Декого цікавлять деталі:

— В такому разі повинні бути передбачені житлові умови, що забезпечували б можливість приросту населення.

З вишуканою люб'язністю Бирський спішить назустріч побажанням.

— Усе передбачено, усе обмірковано. Хай твариці не турбуються. Усі біологічні потреби людини будуть забезпечені. В житлово-комбінаті будуть улаштовані спеціальні приміщення, назовемо їх шлюбними, ключ од яких зберігатиметься в вестибюлі у портьє. За відповідними заявками, ствердженими від житлобудинкового коменданта, ключі від цих кімнат будуть видаватись пошлюбленим.

Він продовжує:

— Буржуазна архітектура відзначена розривом між функцією й формою, між формою й змістом. Ми усуваємо цей розрив: архітектурний стиль витворюється з технічного способу.

І Бирський має логіку нової функційно — спрямованої вроди.

Широка площа нагромаджена на площину. Цілковита співідповідність матеріалу, функції й форми. Функціональність будови розкрита й стверджена в єдності матеріалу й форми. Гола наочність цегляної коробки. Куб сполучений з кубом, вільний од будь-яких прикрас, привнесених ззовні. Врода народжується з комбінації геометричних форм, площин і кубів, — якщо взагалі доводиться вживати це застаріле й нікчемне слово *врода* там, де доцільність функції й технічно — структурна необхідність повинні визначити особливості архітектурного стилю.

Я слухав його й думав, чи ця промова його це справжня зброя в його руках, чи тільки диктний макет зброй? Його погрози, його ап'льомб, його настирливість, це щось реальне, чи це тільки макет погроз, схема умовного гніву, довільний малюнок жесту, що ніколи не стане дійсністю?

За тих часів Станислав Бирський і презентуваний ним напрямок претендували на цілковиту монополію в архітектурі.

За деякий час, усе це було оголошене лівим закрутництвом.

Бригади = комунки на виробництві, де заробіток кожного робітника ставав спільним здобутком, розподілюванням нарівно між усіма в бригаді;

Проекти будинків — комун в робітничому житлобудівництві, спільні дортуари — спальні, газетна полеміка про те, в кого саме — в портьє будинкового коменданта, лікаря, чи ще в кого іншого — повинні зберігатись ключі від кімнат для пошлюблених;

Тези про відмірання родини! . . .

В непам'ять пішли з тих пір імення авторів проектів цих будинкових комбінатів, житлових комун, але на початку 30 років довкола цих проектів палали бурхливі пристрасті і треба було багато міркувати, довго зважувати в тривозі й непевності, комара оцідити, верблюдові дати можливість пройти, не зачепившись крізь голчине вухо перед тим, як наважитись висловитись за або проти.

Я зустрічав згодом Станіслава Бирського ще пару разів у Харкові. Він промайнув передо мною якось мимохідь в коридорі на якомусь з'їздові в Ленінграді. В останнє я натрапив на його ім'я між прізвищами, що згадувалися в зв'язку з великим сенсаційним політичним процесом 37—38 року право—троцькістського бльоку. Після цього він перестав існувати.

VI

Дивне діло, але того разу на місцевих провінціялів він справив далеко менше враження, ніж можна було сподіватись, зважаючи на вишуканість його елегантної самовпевненості, яку він так рішуче видавав за правдиву лінію партії.

Минуло кілька хвилин і присутні встигли оговтатись. Вони скидають з себе чарівний чад приголомшеності. В кімнаті зчиняється галас.

Дідусь у чорному сурдуті — Данило Іванович Криницький. — підводиться перший. Старечим,

надтіснутим голосом він, сердитий і роздратований, виступає проти коробок модерного стилю. Вилаявши модерно і назвавши індустріалізовані коробки індустріалізованим паскудством, він просто-ро й балакуче починає говорити про старовинну запорозьку церкву в Новомосковському.

— Найдорожчий вияв січового творчого духу в архітектурі! Справжня творчість запорожців. Вона — ця церква повинна бути зразком. Повинна лягти в основу всіх архітектурних казонів!

Дитино! Він не уявляє собі небезпеки подібних пасішницьких заяв. Забути, що він промовляє не на засіданні губерніяльної Науково — Архівної Комісії двадцять п'ять років тому в присутності високопреосвященнішого Агафіта, архиєпископа Катеринославського й Таврійського, і не на Археологічному з'їзді під головуванням графині Уварової, а за соціалістичної революції, коли всі слова повинні бути в леті, розпеченні й вогнянні, підпорядковані суворій дисципліні соціальних зрушень.

Я з страхом дивлюсь на другого діда, нестримного й галасливого, з традиційним виглядом стилізованого в українському етнографічному стилі Фальстафа, якого ще він встругне колінця, цей бурхливий збирач люльок, килимів, вишивок, плахт, чумацьких возів, Мамаїв і анекdotів? Мої побоювання спрощуютьсяся. Кінчає один, виступає другий. Вони діють єдиним фронтом. Один пропагував січовий, церковнозапорізький, другий виступив, як і треба було гадати провідником традицій селянської хати. Дерева, соломи й очепи.

Я гірко зідхаю. І за що це мені? Усі ж ці срого-годнішні промови й заяви записані будуть на відповідному місці в книгу живота моего! Я нервуюсь. Я то підвожусь, то сідаю, то витягаю з кишень носову хустку, то знов ховаю її. Я пересідаю з місця на місце, з канапи на ліжко, з ліжка на бильця крісла. Я не нахожу собі притулку. В кім-

каті напалено, тісно, душно, хаос, безладдя, сумбур, нісенітніця.

На якого диявола поїхав я сюди? Яка лиха година загнала мене сюди до цього кащенківського міста? І все то цей яхідний наш секретар, цей Стрижиус, це він підбив мене поїхати сюди. Аджеж я зовсім нікуди не хотів іхати. Усе він, певно, він передбачав, що приїхавши сюди, я потраплю в таку прикру халепу. Мене охоплює тривога й нудьга. Холонуть кінчики пальців. Стигне, безпомічно, зривається й падає десь у провалля серце. Хто зна, які найнеприємніші поголоски підуть завтра по місту з приводу цих сьогоднішніх зборів у мене в готельний кімнаті!

Невже ж я приїхав сюди тільки для того, щоб з самого початку поринути в напружену атмосферу суперечок, протестів, скарг, що кожна з них для кожного з присутніх може обернутись в найкатастрофічніше обвинувачення, наслідки якого навряд чи можна передбачити завчасно. Хто може ручитись, що вже завтра не скажуть, що приїхав още собі такий один, зібрав у себе в номері готелю всіляких людей, вітав їх, тиснув ім руки, як найлюб'язніше припрошуває кожного з них сідати і... І багато ще чого всякого такого й не такого скажуть. І нема для тебе жадного виправдання!

Краще не слухати й не думати. Я підвожусь і йду до вікна, спираюсь ліктями на мармурову дошку підвіконня, відчуваю спіtnілими долонями рук холод мармуру і дивлюсь на вулицю. Зеленяви присмерки поглинають темне листя вечірніх дерев. На дроті спадають сині й бузкові вогні електричного сяйва. По бульвару на проспекті з глухим гуркотом біжить відкритий вагон трамваю. Який безтурботний спокій там назовні!... Але навіть і висунувшись з вікна, я чую, що говорять в кімнаті. Я рву хустинку, я жую її, зубами я розриваю її в слипому гніві. Зм'явши, я викидаю подерту ганчірку теть за вікно.

Найбільше з усіх галасує шановний Петро Петрович Півень. Він уже позувся почуттям тієї стурбованості, що на деякий час пілонила його.

Він вистрибнув, він викотився, круглий і кремезний, з крісла. Він вигукує й кричить. Він трясе кулаками перед обличчям промовця.

— Навідо кому здалося ото то ік його Маркуз'є, Кармуз'є, Баркуз'є коли в нас, українців, є отая гарна, чепурна, хата, білою глиною мазана, соломою або комишем укрита, що, певно, існує споконвіку, ще від тієї днини, коли Бог створив першу людину, першого українця з люлькою, чубом та широкими штанами на очкурі! — каже він, кавунно — круглий червонощокий дід балаганним тоном етнографічного простака благера.

Що йому, цьому кремезному дідові, степовому рибалці з самарських плавень до Раппу, до диктатури авербахівських адептів, які з невблаганистю маленьких лап, усі стилі й усі епохи, усі твори й усіх мистців розкладають по різних полицях клясової приналежності, дарма що вони самі годуються при тому каламутною, сумнівної якості ідеологічною рідинною, видаючи — безгомінні еклектики — галасливі заяви лівобуржуазного снобизму Парижу й Берліну про технічний індустріальний стиль за остаточні гасла пролетарської доктрини.

Розмахуючи волосатим кулаком, проголошуючи хату за джерело всіх народніх доброчинностей, дід, спалений дніпропетровським сонцем, гне свого з ідилічною безпосередністю провінціяла, з наївною простодумністю шатобріянівського фокеза, з щирою ясністю абстрактної русоїстичної людини.

Він виступає на захисти порогів.

— Жили без Дніпрельстану, проживемо без нього й далі. Світили лойовим катанцем паші батьки, світитимемо ним і ми. А як жити без порогів, без стелу, без хати й без паляниці на столі, на покуті? ...

Він лютує. Чорвоний і гнівний, він наближає своє обличчя до обличчя Бирського і склавши пальці в відому етнографічну комбінацію, тиче її йому під ніс і каже:

— Щоб ми тобі віддали нашу хату за Карбузье!... А цього покуштувати не хочеш?

Вибух волосного реготу потрясав кімнату.

Тріумфуючи, як переможець, Петро Петрович повертається до свого місця, пирнає в м'які глибини крісла й витягнувши хустку, витирає широку спіtnілу лисину.

Станислав Бирський стоїть в кутку кімнати, спираючись руками на спинку стільця, байдужий і нерухомий, удаючи, що він ні на що не реагує. Проклямована ним реальність перебуває по той бік приступної для звичайних людей. Він почуває себе суворим охоронцем країни, куди жаден не посвячений не ввійде.

Я відходжу од вікна, коло якого я стояв, спинаюсь перед тріумо й поринаю в його глибинні води. Я вдивляюсь в холодний бліск скла, сумнівний і двозначний, де все повторено в своїй цілковитій тотожності і де все обернено й подвоєно: стривожний я, що стою перед самим собою, стрічка вишиваного коміру на сорочці, чорне пасмо Гулиногого волосся, жовтий віск обличчя, синяве коливання тютюнового диму, присмерки літніх карнізів під стелею, горішні півкола високих вечірніх вікон.

Ілюзорна умовність дзеркальних відблисків одкривав перед моїми очима далечінь, якої немає яка здається в своему відчуженні примарою сна. Я сню.

Тоді я прокидаюся від снів. Мене кличуть. До мене звертаються, вимагаючи, щоб я виступив і уточнив справу. Чи „напостівські” гасла в архітектурі слід приймати за остаточні, як директивні рішення уряду й партії?

W. CHEKANSKY
69 Union St.
Auburn, N. Y. 13021

Я висловлююсь дуже обережно. Я не кажу ні „так” ні „ні”. Я обминаю гострі кути, я уникаю темряви — й тіней. Я йду ясною стороною вулиці. Я нападаю на несмак архітектури спотвореної буржуазією. Я говорю про капіталізм, що означає виродження. Він несе з собою спотворення стилю й розклад, розрив між змістом і формою.

Я говорю і ногою намацую межу, де кінчается твердий ґрунт і починається провалля. Я стою на піску і вода струмного потоку вирує, стремить, рине повз мене, рве, вириває, вириває з-під ніг у мене пісок. Дивне почуття несталості! Останній змаг руками перед тим, як хвилі поглинуть тебе, сподіванка, що народжується з безнадії: „А, може, врятууюсь! Може, випливу!”

Я кінчив. Я говорив красномовно й не сказав нічого!

Бездоня кличе. Хвилі гойдають стіни мурованої каюти. Розщеплюються зв'язки. Галаc зчиняється в самоті кімнати. Кожен кричить. Кожен хоче сказати своє „за”, або „проти”, захищатись або нападати, вчепитись за груди, кинути його на землю, придавити коліном, душити. Знищити іншого, щоб врятувати себе. Тільки себе.

Есіх їх турбує доля їх будинків, тополь і вишенецько в гадках. Їх!... А мене хіба не турбує моя власна доля?... Вони сподіваються врятувати свою власність в цю останню хвилину, коли, захищаний бурею, гине світ!

Треба рішуче обірвати й відразу покінчити з цим безглуздим і небезпечним безладом, з цим шалом безпорадності. Найкращий спосіб — запропонувати піти повечеряти в ресторані. Але я господар, мені незручно сказати: давайте, люди добре, підемо краще геть звідсіль! Я безпомічно озираюсь довкола. Багато люду і між ними жадного, хто, міг би стати мені в пригоді. Хіба що Гуля. Але де це він? Я шукаю його очима.

Ось він сидить верхи на стільці, похмурий і зосереджений, поклавши лікті на спинку стільця, спираючись підборідям на руки, сповнений власних тривог і думає і дивиться мовчазно на чорне півколо вечірнього неба, відрізане рамою вікна. Яке щастя, що цей несамовитий Гуля не вступав до розмови. Немає сумніву, він цей хисткий сумбур дискусії обернув би на катастрофу.

Я пробираюсь крізь лябірінт колін, стільців, ліктів, черевик, цигаркових вогників. Я підходжу до нього, схиляюсь і конфіденціональним тоном прошу стати мені в пригоді.

— Рятуйте друже! Гину!

Він радісно спалахує. Він просяяв. Він радий усе зробити для мене. Він цілковито відданий мені тепер, як і завжди.

— Усе, що тільки ви од мене захочете. Ростислав Михайловичу!

VII

Іласкі сходинки з широких кам'яних плит ведуть нас глибоко вниз під землю до пивниці, де, як запевнили мене місцеві знавці ресторанних справ, ми знайдемо не тільки справжні добірної якости кавказькі шашлики, але й найкраще до смаку вино.

Ми сходимо вниз, не қваплячись, і мою увагу на стінах сходів привертає непретенсійне малювання доморобного майстра: різноманітні малюнки, етрокаті пейзажі, дрібні побутові сценки. Я затримуюсь, щоб розглянути їх.

Передо мною з гірських блакитnobілих снігових верховин між сірих скель, в глибину вузької долини стікає швидкий струмок.

Селяни в бешметах, довільно вибраних мистцем кольорів, ножами, що сяють як блискавки, зрізають важкі грані зеленого й синього винограду.

Сірі ослики один по одному повільно простують по вузькій стежці вздовж гірської ріки в рожевий куряви соняшного полум'яного дня.

На оранжевому тлі базарного майдану під широким гіллям великого платана, стовбур якого вписано гарячим цитриновожовтим хромом, стоїть невеличкий, з фіолетового каменя складений духан.

На суриковому вогні очага ультрамариновий кухар смажить кармінний шашлик.

Селяни, що приїхали побазарювати до міста, сидять в духані за довгими кольору золотової охри столами й п'ють вино й каву. Червоне вино й брунатночорну каву.

Тут же з підібраними під себе ногами в баранячих кошлатих шапках сидять долі музики; вони дмуть в дудки, виряжivши очі й кругло, по-жаб'ячи роздувши щоки.

А оце весілля. І нареченого юнацькі рожевопухлі щоки, чорні родзинки спокійно — бездумних, як у теляти, очей, довгий кулепецький сурдut і висока каракульова шапка, — ідеальний зразок стандартного нареченого.

І багато ще всякого іншого: сценок, постатей, справ. І в додаток до всього цього, до гірбешметів, винограду, шашликів, рубінових крапель помідорового сочку, змішаного з цибулею, намальований також козак Мамай. Кінь, прив'язаний до дуба. За широким чумаковим поясом пістолі. Шабля висить на гілляці, козак, вусатий і з чубом, грає на кобзі. Невинна данина, від широго серця немудрого майстра місцевій українській тематиці.

Ми стоїмо разом з Іваном Васильовичем Гулею на східцях, роздивлюємось цей настінний живопис і обмінюємось думками. Власне, говорю я, Гуля слухає.

— Що робити майстрові, — кажу я, — коли йому тією ж білою, тотожною собі фарбою треба

змалювати й гаряче небо й холодний сніг далеких гірських верховин, слизьку луску риби й срібне мінливé тремтіння поверхні ріки?... Ви — питаю я Гулі, — ніколи не думали, що таке реалізм? Він з подивом дивиться на мене. Що я, мовляв, хочу від нього? На яку відповідь я чекаю? Він не розуміє мене.

Я кладу руку йому на плече й крізь шкельця окулярів зазираю йому в вічі. Я хочу, щоб ми позбулися почуття тривоги, яке лягло на нас. Звільнилися від страху катастрофи, який поглинув нас, знебарвлюючи перед нами світ.

Сміливіше! Одкрймо досі непізнані таємниці творчості, знайдемо в собі для себе лагідний спокій і внутрішню тишу, дивлячись на ці малюнки, добросерді й наївні.

— Ми повинні, — кажу я, — опінити досвіди цього майстра. Десь у глибинах пам'яті він, певне не знаючи того сам, зберігав згадки про старовинні традиції іранської мініятури, про канонічні для цього мистецтва персонажі, жести, фарби. Успадкований від тисячоліть архаїзм він сполучив з власною недосвідченістю примітивна. Сміливістю, якої йому аж ніяк не бракувало, він перемагав з відвагою неука мистецьку свою безпомічну невправність.

— Дивіться, — кажу я до Гулі, — він ніколи не шкодував фарб, щоб справити враження на глядача. Він не обмежував себе в виборі кольорів. Він був щедрий і щирий. Він малював тією фарбою, яка йому припадала до вподоби. Власні уподобання, підказані власністю його непримхливого серця, коли він зважував, що, як і якою фарбою малювати!

Кожен мистець, — продовжу я, — є разом з тим народ, і тисячоліття багатоока мільйонова пам'ять народу плекає й живить пам'ять мистця. Реалізм, — повчально зауважую я, — є явище,

більш складне й глибоке, ніж це здається на перший, дещо поверховий погляд.

Мені приемно слухати себе самого, власні свої, щобіжно висловлювані думки. В словах своїх, виголошуваних тільки для того, щоб бавитись, щоб тішити себе самого, я одкриваю для себе істини, на які я натрапляю несподівано і які тим часом нікого ні до чого не зобов'язують.

Гуля не перечить мені. Він слухає мене. Слухає з привабливою і зворушливою вдячністю. Так, певне, урочисто й поважно слухали учні, десь за часів кватроченто або квінченто, в італійських майстернях свого вчителя: З довірою, до якої не домішувалося нічого двозначного й темного.

— Що особливо цінно в творчому доробкові цього майстра, — розгортаю я свою думку, — це те, що він зовсім не рапсується з традиціями банального реалізму, до якого нас призвичайлі майярі XIX століття. Банальний реаліст малює захід сонця так, як він його бачить, і ніколи так, як знає. Він малює червоне — жовте сонце, що схилиться до обрію, хоч ще з шкільної лави він знає, що, власне, рухається земля, а сонце лишається нерухоме. Наш майстер робить інакше. Він одночасно малює те, що бачить, і те, що знає. Ось, припіром, зверніть, прошу вас, увагу на цей малюнок ріки. Тут намальована поверхня ріки, що сяє на сонці й гарячими відблисками проміння сліпить людині очі, але майстер не задовольняється з цього. Він не хоче, щоб йому закинули, що він не був іправдивий у своєму мистецтві і не намалював того, про що він знову якнайкраще, що кожна ріка в цій плідній і квітучій країні багата на смашну й добру рибу. Отже він малює те, що бачить: сліпучу поверхню ріки, і те, що знає: ріку, повну риби з дбайливо вилісаними півколами луски.

Я посміхаюсь дещо замріяно до Гулі. Я хочу, щоб він, стоячи тут перед входом в духан, мріяв зі мною про мистецтво, яке не існує.

— Татим повинно бути мистецтво: не тільки зовнішнє точним але й, насамперед, чесним: відображувати те, що бачить майстер, і те, що він знає. І не критись зі своїми намірами воліти, агітувати, примушувати, рухати. Хіба, — кажу я, — новітнє мистецтво не прагне з'єднати в собі ці три моменти, ці три формули: „бачу”, „знаю”, „хочу”?

Я беру Гулю за плечі, міцно стискаю, ніби розкриваючи, розгортаючи його в плечах, ніби виштовхуючи його вперед, ніби хочу примусити його випростатись.

На дверях, що ведуть в шашличну, намальована сковородка з трьома підсмаженими на ній рибами. Риби великі шкварчать в олії, як фоєрверк, золотаві краплі олії розбризкуються в усі боки.

— Подивіться — кажу я Гулі, показуючи йому на цей малюнок риб, як намальовані ці форелі. Майстер не рахувався з законами перспективи. І це він робить цілком свідомо й навмисне. Закони перспективи суперечили його намірам. Він мав на меті кожному, хто брався за клямку, щоб переступити поріг шашличної, показати, які великі риби покладено на сковорідку, яка привабливо смашна й добра ця риба як кухар не пошкодував олії, аби тільки засмажити цю добру рибу. Він малював на замовлення й усе, що він малював повинно було привабити одвідувача, викликати в ньому бажання їсти, примусити його зайти до пивниці, заздалегідь переколати його, що його тут приймуть ласково й гостинно, широко й щедро. Ні, він не крився з своїми намірами. Він не затушковував їх. Мистецтво мало мету. Він правдиво розумів призначення справжнього мистецтва й свое покликання як мистця. Хіба ж, — запитую я, — не туг творчі коріння цілого голландського мистецтва, як мистецтва народнього?!

І я натискаю на клямку і переступаю через поріг.

VII

Оглядний присадкуватий господар з люб язним привітом, вкланяючись, зустрічає нас на порозі своєї господи. Його знайомлять зі мною.

— Професор. Приїхав з Харкова. Мандрував по Вірменії. Вивчав тамошню старовинну архітектуру. Глибокий знавець тубильчого вина, шашликів і старовинних храмів.

Ми ласкаво привітались. Я потиснув гарячо, міцно, широку долоню цього фавна. Дивна плодь, насичена теплом і кров'ю спокійним і лагідним дотиком торкнулась моєї довгої і хрумкої, з вузькими пучками, нервової руки.

Я спішу висловити своє здивовання перед мистецтвом маляра, що розписав стіни східного коридору.

Господар солодко, як діт, мружить свої очі, присмоктує язиком, смакуючи наші похвали, що їх він, як замовець і господар приймає на свою адресу. Дякує нам і з почуттям самоповаги зазначає:

— Великий майстер малював, говорю тобі. Дуже великий. Видатний талант мав. Де, в який духан найдеш ще такий? Скільки вина міг пити! Чудово шашлик готовував!

Він захлинається від задоволення. І тоді з гірким сумом додає.

— Але ж спився! Я не шкодував вина. Твоє діло пити скільки хочеш, якщо ти такий талант від Бога маеш. Пий, прошу!

Безперечно, господар мав рацію, повязуючи в один вузол те, що, на перший поверховий погляд, здавалося б, не мало між собою жадного зв'язку: вміння готовувати шашлики, мистецтво малювати й здібність багато вина випити.

Господар провів нас до окремої кімнатки в глибині пивниці. Особисто переставляв її зsovував столики. Гукнув на хлопців, щоб вони принесли

чисту скатертину. Ми розсілися. Спираючись руками на спинку стільців, схиливши тулубом над нами, — Саваоф, що благословляє нашадків Ноя... сцена витримана в біблійному стилі, — він керував нашими розшуками, коли ми з запалом безладно обмірковували, якого замовити собі вина.

Після тривалих розмов і жвавих суперечок, побачивши, що ми самі не дамо собі ради, він поблажливо посміхнувся й запропонував спинити свій вибір на барильці червоного вина, яке він, за його словами, зберігав на особливо урочистий випадок.

Усе робилося поважно й неквапливо.

Господар приймав нас, немов священнодіяць. Лишилося враження, що ми для нього не просто випадкові люди, які ненароком мимохіть потрапили сюди з вулиці, а вибрані містагоги, учасники ритуального обряду, його найдорожчі, люб'язні його серцеві приятелі, бо годувати людей шашликами й частувати їх вином, то високе покликання, яке не кожній людині дається згори.

В цей спосіб здійснюється важливе й істотне. Істи й пити не фізіологічний акт насичення, а ствердження спільноти; щасливої й широї людської дружби.

Ніщо не важилося й не мірялося. Безмежно пілося й ілось. Які можуть бути рахунки в дружньо-родинному колі?.. До нас вийшов кухар в білому фартусі, високий й худий, з чорними півколами кострубатих брів, з борідкою, що стирчала гострим клином, з прямим кутом випненого на горлі бордаку. Він привітав нас, потиснув нам усім по черзі руки. Запитав, чи смакують нам приготовані ним страви?

Ми не скучились на похвали. Вони були одностайні й ентузіастичні. Певно, дещо надто голосні для цієї кімнатки з низькою стелею. Він подякував нам за добру про нього думку і коли, наше запрошення, він, разом з усіма, випив склян-

ку вина, то кут його гострого бордаку рухався й випинався, спазматично здригаючись на сухорлявій, жилацій його шиї.

Приступкнувши денцем, він поставив склянку на стіл і подолом фартуха витер собі уста й вуси. Тоді, душевно зворушений, він пообіцяв нам приготувати відмінні чебуреки.

— Такі гарні люди мусять і з'їсти чогось доброго! виголосив він урочисто.

Слід визнати, він виконав свою обіцянку. Подані на стіл золотаві, з шагреневою шкіркою, продовгасті соковиті чебуреки були бездоганні. Це був неперевершуваний шедевр кулінарії. Я не витримав і спитав його, чи не малює він, як і його попередник?!

Він скромно і з гідністю відповів, що досі він не мав нагоди випробувати себе в цій ділянці.

Я гаряче порадив йому зробити це, запевняючи, що такий великий майстер в готовуванні чебуреків, як він, має всі підстави претендувати на те, щоб досягнути не менш високих ступенів також і в мистецтві малювання.

— Мені, — сказав я. — на жаль, не довелося оцінити мистецтва вашого попередника в готовуванні шашликів, але, гадаю, ви малюватимете так само досконало, як і він. Приготовані вами чебуреки якнайкраще засвідчують ваші здібності до мистецтва.

Він стояв замислений і відсутній. Здавалося він мріяв, мріяв про щось далеке й дивне.

Він подякував за добру про нього думку й обіцяв поміркувати з приводу моєї поради, зважити і тоді за деякий час дати мені остаточну відповідь.

Він пішов, схиливши голову, на його плечі ліг тягар вагання.

Я відчув, що сумління мое вражено. Я порушив внутрішній його спокій, я викликав в ньому непевність. Навіщо? ..

До дому після вечері ми поверталися разом з Гулею. Він був в лірично-піднесеному настрої. Він не говорив, він наспівував. Він твердив, що він щаслива людина, бо має нагоду зі мною йти.

Гуля намагався обійняти мене. Але тому, що він був далеко менший від мене на зріст, і руки, після пиятики, не дуже корилися йому і ноги заносили його уперто в бік, він увесь час хапався за мій піджак, тяг, так що мені довелося нарешті, взяти його за руки і попросити, щоб він лишив мій піджак в спокої, бо я ризикую отинитися без віяння.

Даремні намовляння! Нікчемні обіцянки з його боку! Він одразу забував про них і все знов і знов повторював свої спроби обіняти мене за талію, і знов тягнув мене за піджак, і знов твердив, що він сьогодні найщасливіший з усіх людей на цілому світі.

Речитатив переходив в розлогу мелодеклямацію. Розчулений, в піднесеному настрої, він переконував мене, що я надзвичайна людина і лише з властивої мені скромності я не підкresлюю цього й найменше.

Перемагаючи опір простору, не зовсім певними кроками, ми дійшли кінець-кінцем до готелю. Пальми вестибюлю виринули з забуття, як не цілком певна згадка про мандрівку, якої не було. Чи не мусіли ми замовити для себе салат з бананів і бівштекси з м'яса мавп?... В кожнім разі, що до Гулі, то він не заперечував. Вітер тропиків здував його в безвість.

І в ту мить, коли з проваль непам'яті раптом виринув передо мною Гуля, я раптом зрозумів, що, власне, я зовсім не знаю, що я мушу тепер робити з ним. Я зінав: було б надто жорстоко з моого боку кинути його на призволяще. Сумління не дозволяло мені зробити це. Я зінав: я мусів був провести його до дому. Я ладен був піти навіть і на таку самопожертву, хоч я й відчував себе стомленим до

краю за цілий день подорожування, метушні, знайомств, зустрічей, вечері: я хотів спати; я позіхав, одверто, не ховаючись.

Врятував мене порт'є. Він злодався здобути візника. Гуркіт колес розв'язав ситуацію. Але Гуля пручався; він протестував. Він був обурений. Він енергійно заявив, що нікуди не поїде. Тим паче до дому. Він ще багато чого має мені сказати і на самперед довести мені, що він дуже щасливий, близче зі мною познайомившись.

— Ви не можете уявити собі, Ростиславе Михайловичу, — деклямував він, — який я без міри щасливий, так по приятельськи широко й одверто розмовляючи з вами.

Щастя вщерть переповнило його. Порт'є обережно взяв Гулю за плечі. Я допомогав втягти його в фаетон і візник відразу погнав коней. Перехилившись через задок екіпажу й простягаючи до мене руки, Гуля ще довго щось гукав навздогін. З нічної тэмряви доносилися крики, благання про порятунок людини, що гине, і запевнення в душевній мені віданості.

Сцена була цілком у диккенсовому стилі, і я заснув, почуваючи себе правдивим Піквіком, з приемним почуттям оптимістичної віри в майбутнє людства, що люди в істоті своїй добрі і що в цьому світі ще можна створити суспільство на засадах загальної гармонії й щастя.

IX.

Короткий, але глибокий сон^{ні} наступного ранку я прокидаюсь бадьорий і свіжий, як завжди, коли напередодні в добром товаристві добре вчинито.

У такі ранки добре працюється. Життя здається безхмарним і радісним, усі ускладненості вже наперед розв'язані. Тривога й прикрості, які вчора гнітили погрозою неминучої катастрофи, сьогодні відсунулись десь без міри далеко й здаються нік-

чесними й безглуздими умовностями. Усе ясно, певно й просто, усе гаразд і в ясному спокої нічим незахмарена зростає творча певність.

В мене прокидаеться бажання сісти оде зараз за стіл, розкладти перед собою папір, взяти в руку перо і, забувши про світ, який є, і про все довкола, поринути в схему ілюзорної дійсності, витвореної собою самим, і, не знаючи втоми, не одриваючись, працювати до вечора, до ночі, а, може, щасливої години й до самісенького ранку.

Широка мармурова плита письмового приладу, важкою брилою мовчазно й нерухомо підноситься на зеленому як луг сукні письмового стола. При-сядкуватий масивний каламар, вщертъ повний свіжо наллятого атраменту, одкриває недоторкнену цноту своеї близкучочорної, злегка опуклої поверхні. Синявою криці, немов багнет або спис, вилиськує в ручці перо.

В мені не має жадного відгинку прикрости. Жадного почуття тягару і обов'язку. Цілковита ясність, хіба що тільки з деякою домішкою жалю й одночасно задоволення, бо я аж надто добре знаю, що про жадну працю не може бути й мови під час короткої кількаденної командировки, коли ти не взяв з собою при від'їзді, бодай навіть для пристойности, для заспокоення власного сумління, жадного аркушу білого паперу, жадного недописаного рукопису, жадної недочитаної книжки!... Найкращі з мрій завжди це ті, що про них не треба дбати, щоб їх здійснити, — хіба ж не так?

Треба сидати й рушати. Натиснемо тричі на кнопку й викличемо офіціянтера.

Оде і він стоїть передо мною, стрункий юнак в білому кителі з нікелевим значком з лівого боку під кишеню на грудях, готовий записувати до бльохноту те, що йому буде замовлене. Сліпучим променем на носку його начищених черевик слє сонце. Біла серветка конусовидною китицею зви-

сає вниз з його лівої, зігнутої в лікті руки. Він чекає.

— Що снідати?!

Я глибокодумно замислююсь.

— О, справді, щось зовсім легеньке! Насамперед, чорної кави. Тільки, — застерігаю я, — міцної гарячої, друже!... Масла, на якому ще блищає срібні краплини розсолу. Редису, холодного й свіжого. Рожевої шинки.

— Усе?

— Можливо, що й усе! Або...

Хвилинна павза, секунда вагання, істотне роздумування.

— Гаразд, хай буде! Замовте, будь ласка, ще також солодкий омлєт з конфітурою.

І оце після сніданку, запаливши цигарку, я вихожу з готелю й спиняюсь на ганкові.

Який чудовий, теплий, але не гарячий, весь насичений вогкістю ранок. Такі ранки в степовій Україні бувають тільки на весні. Вода на Дніпрі вже спала. Щодня перепадають расні дощі. Чорноземля ще зберігає весняну вологість.

Усе місто довкола мене в зелі. Квітнуть акації. Білі грона обтяжують дерева, що простяглись вздовж пішоходів, що густими купами тиснуться на бульварі посередині проспекту, що еуцільне зеленобіле тло утворюють в довколишніх садах. Ранкове повітря насичене солодким тъмяним ароматом білого квіту.

Я мну з огидою цигарку і викидаю її геть в бляшану урну. Такого ранку курити цигарку межує з блюзнірством!

Г'яній од пахощів, я стою на ганкові. Чи є ще друге таке запашне на Україні місто? Харків, Глухів, Київ? Я уявляю собі Київ, горяне, глибокими ярами розкresлене місто. Я відтворюю собі в уяві зелені його вулиці, сади і рішуче кажу:

— Hi!

Київ — офіційний, церемонний, сказати б так: стриманий. Він підібраний, можливо, навіть дещо иєдантичний. Каштани, що ними в Києві обсаджені вулиці, квітнуть декоративно пишно, але без пахощів. Усе дуже коректно й пристайнно, але без всякого ентузіазму. Що до лип, що до старого Києва, то липи з їх м'яким і ніжним ароматом лишилися для міста тільки згадкою в скасованій, хоч і не зовсім ще забутій назві: Л и п к и.

Тільки тут в цьому південному степовому місті аромат панує над усім. І серце, повне пам'яті про пишне буйнія квіту, назавжди зберігає згадку про світ, який сьогодні став інший.

X.

Я сідаю на маленький відкритий вагон трамваю, рейки якого, прокладені на проспекті між двома смугами бульвару, простяглися на кілометри. Кондукторка, в червоній хустці й балетках, пробігає вздовж вагону по довгій приступці. Мигтять товсті засмаглі ноги. З шкіряної великої торби, що висить у неї через плече, гадючками виловлюють барвисті паперові стрічки. Дівчина скрочить. Вагон рушає.

Дзижчити і співає сталь, дзеленчать ланцюги, похітується вагон. Ліктем правої руки я спираюсь на жовте поруччя лави. Степовий вологотеплий вітер дме від Дніпра, гойдає листя дерев, м'яко тулить ніжні свої долоні мені до обличчя, пестить чоло, перебирає, куйовдить волосся і невловимим, ледве відчутним дотиком, прослизнувши по устах, шепотить лоскотливо в ухо.

Я примрежую очі, щоб цілком поринути в відчуття насолоди од вітру, словненого пахощів сонячного світла.

Можливо, що я задрімав, бо, коли я розплющую очі, вагон стоїть на зупинці. Ми вже з'їхали на гору. На порожньому просторі гори, відкритому

для вітрів, куряви й сонця, між тоненькими стовбурами молодої посадки, на жовтих грудках скопаного ґрунту пасуться кози.

На тлі сіроzielеного обшару я бачу перед собою пожмуру тінь недобудованої кам'яниці. Я бачу чорні провалля вікомних цілин, темнощергельний кістяк стін, блішаний дах, що іржавіє повиснувши на оголених ребрах перекриття. Цю кам'яницю, призначену для міського музею, почали будувати юдеї перед першою світовою війною, тоді кинули і так вона лежимає стоячи сумною й безгузудово руїною. Химерна згадка нездійснених передбачень, чорна і клуха шутка, нужник для перехожих, притулок в закутках сутеренів, між горбатими купами сміття, для пойї, волоюю і безпритульних.

Вагон з вишанням викреєлоє півколо дуги й повертає ліворуч.

На горбку, над пологим схилом гори, за зеленою купкою дерев, пам'яткою потьомкінських проектів химерної імперії „греко — росів”, „Візанто — Росії”, одкрився передо мною сухий, в прямих лініях виконаний, стрункий профіль кафедрального Собору.

Тільки мурований паркан навколо Собору, гідігнаного своїми розмірами під звичайний губерніальний маштаб, визначав контури меж тієї грандіозної в своїй фантастиці будови, що, завершуючи здійснення „грецького” проекту, повинна була стати більшою за храм ап. Петра в Римі. В туманних присмерках півночі засуджений був би гнити в болотах мовчазний і нерухомий, замкнений в граніт Петербург. Столицею світової імперії „греко-росів” мав бути степовий Катеринослав.

Так примхаю Катерининського вельможі, виплеканою ілюзіями українських „універсалістів” 18 ст., серед претендентів на місце й корону Третього Риму було назване й це розкидане, розпочате й незакінчене розлоге степове місто з горою, широкою й опуклою, як плідне черево жінки.

З трамваю їхедяль на першовій зупинці люди. Животою глиною стежки, протоптаної в бур'яні, око простує до білого муру огорожі, що окреслює розміри катедри, яка могла б бути величнішою за храм св. Петра в Римі.

В мозгу плететься плетиво думок:

— Починати й не кінчати. Проектувати й не завершувати. Витрачати безліч зусиль, напружувати без міри м'язи, зводити напругу м'язів до катастрофи зриву й не досягати.

Колись ця тема хвилювала Гоголя. Образи й цитати з творів Гоголя постають передо мною.

Трамвай минає білі корпуси богоугодного закладу. Чи не тут сто років тому урядував гоголівський Земляника? Сьогодні через сто років Гоголь все це перечитується як сучасник.

В мені прокидается почуття умовности часу. Час опрозорюється. Усувається спротив часу. Зсуванняться події. Вчинки й люди, змальовані Гоголем, втрачають свій зв'язок з часом.

Я відчуваю внутрішню тривогу. Страх, немов у людини, що стоїть на краю безодні, охоплює мене. Холодок пробігає по спині. Стигнуть похололі кінці пальців, що лежать нерухомо, охоплюючи гранчастий стовпчик, нагрітий сонцем. Я думаю:

— За революції розстрілювали кляси. Чи не треба було розстрілювати ісихологію?

Ремарка Автора.

Ростислав Михайлович полемізує. Він сперечаеться. Він міркує про гоголівську тему в сучасності, про те, що сучасність вклинується в Гоголя.

Він згадує про уступи з Гоголя, про водяний млин в маєтку Ноздрьова, що не працював лише через брак дрібниці, тому що „недоставало порхлици, в которую утверждастся верхний камень, быстро вращающийся на веретене”. Абож мова йде про Манилова: „В доме его вечно чего-нибудь

недоставало: в гостинной стояла прекрасная мебель, обтянутая щегольской шелковой материей, которая стоила весьма недешево; но на два кресла ее недостало и кресла стояли обтянуты просторогожею, впрочем хозяин в продолжении нескольких лет всякий раз предостерегал своего гостя словами: „Не садитесь на эти кресла, они еще не готовы!” В иной комнате и вовсе не было мебели, хотя и было говорено в первые дни после женитьбы: „Душенька, нужно будет завтра похлопотать, чтобы в эту комнату хоть на время поставить мебель!” Вечеру подавался на стол очень щегольской подсвечник из темной бронзы с тремя античными грациями, с перламутровым щитком, и рядом с ним ставился какой то просто медный инвалид, хромой, свернувшись в сторону и весь в сале, хотя этого не замечали ни хозяин, ни хозяйка, ни слуги.”

Приклади можуть бути збільшенні, цитати помножені. Уявлення, що поставали перед внутрішнім зором Ростислава Михайловича, побіжні й несталі, — уточнені. Однак побіжне перестало б бути тоді таким, думка, яка промайнула лише мимохідь, набула б кристалізації, чого однак в істоті не було.

Для Автора мало вагу визначити коло зорових вражень, ідей і думок, крізь які пройшов в черговій послідовності його герой під час своєї подорожі: незакінчений будинок «Музею», нездійснений проект найвеличнішого Собору в світі, загадка про недороблений млин в маєтку гоголівського героя, про крісла, покинені необитими, недомеблювані кімнати, розкішні канделябри й разом мідний, ніколи нечищений свічник, на що не звертали уваги ні господар, ані господиня, ані служба.

Від думки про розстрілювані за революції кляси Ростислав Михайлович ухилився в психологізм. І цей ухил в психологізм, в абстракцію більш ніж характерний, для того аспекту, в якому він сприймає дійсність! ...

На останній зупинці я схожу з трамваю. Приїтна їз затишна вуличка з одноповерховими будинками веде мене вниз до кручі, де на майданчику стоїть збудована Степаном Линником „Варяжська церква”.

Малі цегляні будинки ще зберігають сліди космічних бурь, які пронеслися над містом в перші роки Революції. Іржавіють нефарбовані дахи. Висять напівзірвані ринви. Парадні двері забито навхрест дошками. Ганки занедбано, ними не користуються, вони поросли травою й бур'яном, і цегла, що випала з східців, валяється довкола. Колючий дріт заступив попалені в холодні зими паркани. І крізь дріт я бачу занедбані дерева колишніх яблуневих садків.

Мешканці, що заступили давніших пожильців, не мають ані бажання, ані ініціативи лагодити ганки, дбати про садки, відновлювати паркани, зробити фіртки, замазати дірки, вибиті в цеглі стін кулеметними чергами махнівських куль. Люди втратили почуття сталості. Вони звикають жити в руїнах і серед руїн, немов в чеканні на нову катастрофу, нове знищення ще страшніше, ще згубніше за попереднє. Свої domi вони обертають в випадкові притулки, хати, — в печери або лігва, міста в переходові табори.

Колишнє губерніальне місто одноповерхових будиночків, що їх споруджували вчителі гімназії, пан-отці, штабскапітани, колежські асесори на заощаджуваний гріш, сплачуваний внесками за банковими заставами, вмерло. Воно було розстріляне за перших років революції, його поглинув новий побут і тепер воно було призначене на остаточне знесення, щоб на звалищах його румовиць постав новий центр, заллятий світлом нового індустріального сонця.

І оці я йду крізь уламки колишнього побуту. Я згадую про місто, яким воно було за років моєї дитинства. Я згадую про ідилію вишневих садків. Про сірозелене листя яблунь. Про блискучі, немов ляковані прямі стовбури абрикосових дерев. Про густі кущі порічок і аргусу вздовж почорнілих дошок пárкану. Про масну з синявим відблиском землю доріжок між городними грядками. Про чай, що його пито ввечері в садку: цвірчать цвіркуни, дзеленчить і гуде в вечерній тиші далекий трамвай, звертаючи з проспекту на гору, молосно пахнуть в важкій нічній пітьмі метеоли.

Простуючи порожньою тихою вуличкою розлогого степового міста, я віддаюся втішному полуону згадок про минуле. Про страви, що завжди були надміру товсті, залляті сметаною й маслом. Про дрібно покраяні, притрушені перцем, перемішані з цибулею соковиті помідори. Про великі пухкі паляниці. Великі з зеленочорною шкірою стиглі кавуни, які хрумтять, коли їх розрізувати.

На зламі століття життя під степовим сонячним небом було копійчане, бездумне, без примушених днів, без непередбачених тривог. По степах з неораною ціслиною паслися неозорі стада овець. Селяни не угноювали піль; казали, що від гною горітиме хліб. Хати палили кизяком, зробленим з висушеного коров'ячого гною. Ведро вишень, привезених великою гарбою до міста, продавали на „Озерці” за копійку. І тому, що ведро вишень кощувало на базарі копійку, щедосяжною mrією для малого хлапця лишалися штані, пошиті з купленого в місті краму. Отож мале, чипляючись за материну спідницю, просило мами:

— Купіть мені, мамо, мателіальні штані!

У місті рідко хто за тих патріярхальних часів купував для себе вишні на базарі. Тоді люди ще не обернулися на наймачів, що винаймають для себе мешкання й живуть по чужих хатах. Кожен жив в своїй хаті, і в кожного при хаті був свій

садок. Міські садиби були тоді безмежні в своїй безмірності, з пасіками, городами, садками.

Трамвай уже бігав по проспекту, але воду ще возили з Дніпра в діжках. Вода хлюпала в чорноті горішнього чотирикутного отвору. В сінях, в темному кутку коло дверей стояла велика діжка для води, прикрита збитою з дощечок покришкою. І мідний кухлик, поставлений зверху на покришку, блідо сяяв каламутним золотом в холодний пів-темряві ганкових сіней.

XII.

Я йшов поволі. Я не квапився. Хіба не все одно, чи зверну я в цю бічну вуличку, чи піду просто? Чи потраплю на збори конференції, чи не прийду на них зовсім? Я згадував. Далекий присмеречний, блиск мідного кухлика, запах чних метеол зберігав для мене таємницю неповторних переживань.

І тоді раптом, де за поворотом обривається над урвищем вуличка, на горбку майданчика, забрукованого широкими гранітними плитами, на тлі несказаної величі блакитного неба відкрилася біла, вся в сонячному сиянні, вся ніби наскрізь просяяна світлом „Варяжська церква”.

За традицією міст, розташованих по водному шляху „з варяг в греки”, Новгорода, Києва, Царгороду. Церква освячена була в ім'я Софії, Премудrosti Божої.

Я спиняюсь. Я стою й дивлюсь, не переходячи через майданчик, на церкву. Я хочу зберегти в своїй пам'яті всю повноту й сущільність раптового враження: синя безодня неба, сіре палання граніту, біле сяйво Церкви й на відстані зеленобіле довкілля квітучих дерев.

Ця кам'яниця на кручі над Дніпром становить собою маленький архітектурний шедевр. В ній є щось від Спаса на Нередиці, дещо від давньої дерев'яної архітектури, і найбільше від довільної творчої мрії митця, Степана Линника про імпера-

торську пішноту Візантії, про Свяжине, перед Володимирове християнство, про виляжські початки християнства на Україні=Русі.

Я стою, не переходячи майданчика, і мене дивує, що на цвінтариі перед входом до церкви і не бачу нікого, ані Гулі, ані Арсена Петровича Витвицького, й взагалі нікого: адже конференція новинна була початись з оглядин Варажської церкви під проводом і з поясненнями, які мав давати Арсен Петрович.

У чим справа? Чи, може, я щось наплутав? Чи збори призначені не тут, чи, може, зайшли якісь зміни, які я випустив зпід своєї уваги? ... Я витягаю з кишень піджака жмут всіляких папірців, записочок, повідомлень, нотаток, повісток на засідання. Я переглядаю їх один по одному, поки не знаходжу потрібного. Так і есть. Збори призначені на 11 а тепер ... Зелена стрілка на матовому тлі кришевого цифербліту показує лише початок десятої. Я прихав надто завчасно.

Що мені в такому разі робити? Я замислююсь. Повертати назад до готелю? Але що я робитиму там? У цьому не було б жадної рації. Проїжджати до Музею? Але, знов, таки, для чого? ... Гаразд, хай буде! Я вирішу розшукати затишне місце на цвінтариі під церквою й посидіти над кручею.

Я обходжу цвінтар. В колі, викресленому кущами темнозеленої туї, немов зробленої з штампований плястмаси, я знаходжу лаву над самою кручею. На цій лаві, низькій і присядкуватій, складений з важкого каменя, немов вирубаній в скелі, я влаштовуюсь якнайвигідніше. Скидаю піджака; розв'язую краватку, розстъобую сорочку, щоб відкрити груди для промінів весняного сонця, застучую рукава, виймаю цигарки, запальничку.

Чудово! Це дуже добре, що все це так склалося. З часолодою втягую в себе повітря, насиченого пахощами молодого зела й квітучих дерев. З пожадливим радісним трептінням віддаюсь без-

думному почуттю тваринної, чисто звірячої втіхи, від сонячного світла й весняного тепла.

Кам'янні плити майдану, заллятого сонцем, здаються білими. Підо мною провалля, пустеля простору, блакитня безмежність: я й ніщо! Велич знелюдненої самоти!

Край кручі зрізає верхівки верб, ростуть на мандриківській оболоні вздовж берега. За ними я бачу смугу золотових пісків. Тоді широку далечину ріки. І за Дніпром в синявій димці, немов у хмарці ладону далекі самарські луки.

Запалити цигарку? Хіба що! Я дістаю цигарку, але даремно я натискаю на кришку запальнички. Кришка підстрибує, колещатко зачеплює за камінець, але гніт не запалюється. Певне, бракує бензину! Та добре, що в мене є сірники. Зеленою голівкою червоного сірника я чиркаю по чорному шаршавому боку коробки, на жовтому папірці якого намальований літак з дулею замість пропелера і з двома проречистими написами: „Ультиматум” та „Відповідь Чемберлену”.

Цигарку запалено. Тойенський струм сивого диму, здіймаючись угору, непомітнотане в повітрі. Колись людство, тішило себе, розповідаючи казок, тепер воно воліє палити цигарки. Іпозорне джерело несталих химер! Умовна спроба звобити дійсність необов’язкового!

У мене є досить часу, я маю найкращу нагоду, щоб поміркувати про зміст свого сьогоднішнього виступу на конференції. З раптовим ентузіазмом я схоплююсь за цей намір: коробок з цигарками я кладу собі на коліно, одкриваю кришку, щоб на ній записати тези, дістаю олівця. Але порив до праці, спалахнувши, відразу ж згасає. Я стаю млявий, висмоктаний. Мене охоплює почуття нудьги перед перспективою щось робити.

Проти цих приступів нудьги я ніколи не міг змагатись. Правити коректу, писати листи, продумувати зміст відповідей, складати тези для висту-

пів, вести протоколи на зборах, — ні, все це було більше за мене.

Чи варто обмірковувати офіційний текст офіційної промови? Скажу, що скажеться! Імпровізовані промови мені завжди вдавалися далеко краще ніж заздалегідь продумані й підготовані. Те, що люди вважали в моїх виступах за наслідок тяжкої праці, не контувало мені ніколи й найменшого зусилля. Свої успіхи я приймав виключно як вільні дарунки примхливої долі.

Чи не приемніше думати ні про що, про необов'язкові речі, про те, що жадного відношення до службових справ не має?

XIII.

Я віддаюсь плину несталих думок, я поринаю в потік випадкових вражень, я піддаюсь чарам несподіваних асоціацій. Не засипаючи, я дрімаю в солодких присмерках райдужного соняшного ранку!

Я пересуваю грані. Я одкриваю нові межі. Я пізнаю чужі обрії далеких відстаней. В моїй уяві постають образи тисячеліття.

Десь, певно, тут ще перед тисячиліттям жили мої предки. По ріці пливли човни з трикутниками вітрил. Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунг, князь. Князь—грабіжник—работорговецькрамар—гість.

Берегом він гнав м'ягистих широкоплечих піарубків і вродливих, досвідчених в хатньому рукомеслі дівчат, рабів і рабинь, загарбаніх по спалених селищах на самотніх річках в цілінній глибині нерубаних лісів. Він віз з собою на лодіях зв'язки хутер, сріблясточорні, синяводимчасті, червоножовті коштовні хутра, які призначенні були прикрашати плечі візантійських красунь—царевен і циркових акробаток. Дбайливо перев'язані рого-

жами й ликом лежали паки хрому, юхти, сап'яну, тонко вичинених зелених, червоних, чорних, синіх шкір.

В'їдливо й гостро пахли баранячі хутра. Тъмяний медвяний аромат ішов од великих липових кадовб. Грубі круглі плити червоножовтого воску й сушона білосіра риба, нанизана на лико, заповнювали середини лодій.

Вертаючи з Візантії конунг-володар привозив з собою коштовні золототканинні тканини, паволоки й оксамити, прозоротонкі барвисті шовки й важку парчу, жовті вузькогорлі конусовидні смфори з міцним і солодким вином, золоті й срібні нашийні кола для своїх жінок, колти з птахом-сирином, а разом з тим незнані доти уявлення про муровані міста, палаці й церкви, про релігію й державу, про божу владу церкви й державну владу царя. Конунг мріяв стати басілевсом, царем. З Олафа й Інсвара — Василем.

Про варягів=руськів, що раз—у—раз нападали на столицю ромеїв, візантійський патріярх Фотій сказав:

— Подуло на нас щось суворе, тверде, погибельне! . . .

Я згадую ці слова патріярха Фотія про руйнівків, що в несамовитому шалі своєму, гинучи, губили й нищили Імперію, і вони — слова ці — наводять мене на згадку про Степана Лінника. Вони якнайкраще відтворюють химерний образ майстра, що побудував цю Варяжську Софію над Дніпром. Такий він був: суворий, твердий, погибельний. Такий він був за свою вдачею, зовнішністю, тематикою своїх картин, своїм мистецьким стилем, життєвою хаотичною долею, обставинами своєї трагічної долі.

Особисто пізнав я митця ще за студентських років, коли я вчився в петербурзькому університеті і, за сполученням, одвідував також класи Академії Мистецтв.

Степан Трохимович Линник був мій учитель. Можливо, що я взяв од нього далеко менше, ніж він міг дати мені, але це вже була моя провінка, а не його.

Він мав звання академіка й вигляд майстрового. Пані казали йому „ти” і, бачучи на ньому вбрання, вимазане фарбами, приймали його за маляра, якого можна покликати пофарбувати в мешканні підлогу.

Був він невисокий на зріст, але кремезний і присядкуватий, замкнений в собі, насумрений, важкий на вдачу й непривітний. За традицією, поширеною серед митців, він носив тютюнового кольору крилатку й великий ширококрисий, вигорілій на сонці капелюх. Його просторий піджак скидався на балахон і обвислі в колінах штані були знизу обдерті й з бахромою. Стоптані, брудні, ніколи нечищені черевики вже давно годилося викинути на смітник. Не заперечую, серед, мистців його генерації вважалось за особливий шик мати зовнішній вигляд городнього опудала.

За стародавнім селянським звичаєм, волосся на голові він підстригав собі „під горщик”, підголював на потилиці й скронях. Гостра рудава борідка його клином випиналася вперед.

Жив він самотньо й замкнено. Він не герпів, щоб до нього приходили. До нього не можна було завітати просто, по-людськи, до нього можна було лише вдергтися. Він не виходив ані на дзвінки, ані на гуркіт. Якщо ж хтось аж надто довго й нездто настирливо домагався до нього і Линникові, чарешті, уривався терпець, він одчиняв двері й з’являвся на порозі в робочій блюзі з палітрою й пензлями в руці, або ж в кальсонах, нічній сорочці й пантофлях на босу ногу, — якщо перед тим спав, — похмуро й мовчки дивився на непроканого одвідувача і тоді, з обуренням сказавши: „Це це за хуліганство!” з гуркотом, погрозливо причиняв двері, двічі повертає в замку ключ, бряжчав лан-

цюжком, усім своїм виглядом і поведінкою під-
кresлюючи своє небажання, щоб його турбували
вдома.

Він народився на селі, вчився в сільській па-
рафіяльній школі і в Київській художній школі,
і тоді, такий недолюдковатий парубчик, потрапив
на стипендію до Академії Мистецтв.

Майже весь свій вік, після переїзду з України
й вступу до Академії Мистецтв, він прожив у Пе-
тербурзі, цьому величному й присмеречному місті,
де біляве, затягнене безбарвними хмарами небо
низько простягалося над болотяним берегом Фінсь-
кої затоки. Ведмідкувата пожмурість його натури
як найкраще відповідала непривітності тутешньої
природи. Поділ доби на ранок, вечір, день і ніч в
Петербурзі втрачає свій сенс, він стає необов'язко-
вою ні для кого умовністю. Межі, що відокремлю-
ють день і ніч, тут зникають. Тут взимку немає
дня так само, як влітку тут немає жадної ночі.

Його самотні осені й зими минали порожньо
й непривітно. Покинений на самого себе, Линник
виробив в собі химерну звичку жити поза часом
лоза зміною дня й ночі, лічбою діб і тижнів. Рити
його життя не мав нічого спільногого з природою.
Він жив в собі, поза природою.

Так живши, аж надто легко спітися, і якщо
він не спився, не став п'яницею, то виключно че-
рез свій мистецький дар, через мистецьке своє пок-
ликання, що його він ніс перед собою як священну
гостію, ніс на собі, як несуть смертний хрест, зги-
наючись під його тягарем, щоб бути на ньому роз-
п'ятим.

„Розп'ятий!” підписав одного свого листа Фрід-
ріх Ніцше. Але якою мірою це ще більше могло
стосуватись до Линника?! Як і Ніцше, так і Степан
Линник був розп'ятий на хресті свого пророчого
покликання! Один був філософ, другий мистець,
але їх життева й творча доля була однаково тра-

гічна, подібна на долю Едіпа, цього античного царя з Софоклової трагедії.

У Линника в його цілковитій самоті не було певних годин, призначених для праці, сна збо відпочинку. У себе в мешканні він навіть не мав порядного годинника. Безладний хаос речей заповнював великі кімнати його мешкання. У нього була не знати чим породжена пристрасть скуповувати по антикварних крамницях і на тандіті всілякий мотлох: порцеляну, ганчір'я, стародавні жіночі роби, стару зброю, меблі, давні рукописи й книжки в тяжких шкірятих оправах. Разом з порожньою кліткою для палтуги, колекцією писанок, сільською полив'яною мискою, кавалерійським сідлом, у нього були й коштовні антикварні дзигарі, рідкі „цибулини”, різні годинники але всі вони не ходили. Він ніколи не заводив їх.

— Що до мене-казав Линник, — то я не бачу жадної в тому потреби.

Він не потребував годинника, щоб знати яка година. Він жив поза часом і все таки ніколи не спізнивався з'являтися своєчасно в „класі” на викладі.

Годинники він вважав за такуж зайву умовність, як і чистити черевики, вбрання, або зуби. В хаті у нього не було ані зубної щітки, ані годинника. Стільки тисячеліть людство обходилося без того й того... Ще й досі мільйони людей обходяться без зубних щіток і годинників. Він посилився на практичний досвід народів, які не відчувають жадної потреби вимірювати свій робочий час годинами й, відповідно до того, спеціальними механічними інструментами. Ставши академіком, він лишився в істоті своїй селянським дядьком.

— Годинник, — твердив він, — це — річ чистої ідеологічної умоглядності, абстракція, продукт теоретичник розумувань. Він не більше як ідеологічна категорія, безпосередньо пов'язана зі схемою механістичного мислення XVII століття.

І Линник продовжував розгорнати свою думку далі:

— Немає сумніву, — казав він, — годинники можуть бути якнайбільшими шедеврами мистецтва. Як такі, я їх ціною й купую, але при тому я не шукаю з того жадної практичної користі, бо яка може бути користь з мистецького твору?

Він ніколи не працював за годинами або певним поділом доби. Він працював до знемоги, до остаточної виснаженості. Він кидав робити лише тоді, коли руку йому зводила судома і він уже не міг — фізично не міг — тримати пензля в скрючених пальцях. Тоді він ішов здому або, без межі стомлений, лягав спати.

Чи можна працювати, не відчуваючи жадної втіхи до праці?... Чи можна працювати з одчаю, з безнадії, з ненависті до самого себе, з почуття самозапереченння? Очевидички, що можна, бо Степан Линник працював саме так.

XIV.

Його можна було зустріти на вулиці в зовсім неподібний час. Десь дуже пізно вночі, коли тяжкий туман темряви лежав нерухомо на слизькій бруківці вогких вулиць і тільки п'яні вигуки останніх запізнілих гульяїв та гістеричний плач повії порушували порожню тишну ночі. Або десь зовсім рано на світанку, коли місто ще спало і лише великі лопатобороді двірники в фартухах і з бляхами на грудях починали вимітати нечистий бруд ночі з забльованих п'янницями пішоходів.

Що він міг робити в такі години на вулиці? Які химери переслідували його, які гарпії, роззвяляючи псячі морди, гнались за цим новітнім Едіпом в пустелях міста? Чи, може, покинутий на самого себе, він блукав, намагаючись втекти від порожнечі себе й світу?

Коли, вийшовши на вулицю, байдуже в яку це було годину, він ненароком згадував, що в нього

е якась справа до когось і цю людину йому треба побачити, він, що ніколи не звірявся з годинником і не вважав на час, на першому ж розі брав візника й казав його „погоняти”. Він їхав по порожній бруківці на візку, що підстрибував, і кляв людину, яка йому знадобилася. Він кляв її й усіх інших, що мовляв, нав'язуються до нього, турбують його, не дають йому ніколи спокою в справах, які й найменше його не обходять. Дарма, що спровітила торкалися виключно самого Линника. Річ йшла про його участі в черговій виставці „Міра искусства”, вибора місця для його картин в виставочній залі, обговорення з режисером проекта декорації до п'єси Метерлінка або Ібсена, сплати грошей за куплену в нього для музею картину, або чогось іншого подібного.

До людини яка завинила перед Линником виключно тим, що Линник мав до неї діло, що ця особа з якогось приводу знадобилася йому, він міг прийти першої — лішої години. О третій годині ночі, так само як і о шостій чи сьомій годині ранку, коли люди вже збиралися лягати спати, вже спали, або це не починали навіть одягатись. Що це важило для Линника?

Інших він уявляв на свій кшталт: до нього треба було вдиратися силою. Так само силоміць, гвалтовно він вдирається до людини, яку він хотів побачити. Навряд чи він припускав, що до когось можна завітати спокійно й лагіндо.

Людина ставала жертвою його візити. Однідин Линникових лякались, як і зустрічі з ним на вулиці. Для господарів мешкання, куди він з'являвся, його відвідини межували з стихійною катастрофою, — щось таке, що нагадує повідь, землетрус, гірський обвал, турган: все знищено, зм'ято, розтрощено, стерто в порох, вирвано!

На обрії він з'являвся жорстокий і невблаганий. Він починає галасувати ще перед дверима: „Одчиніть!” Можна було подумати не знати що. Пересту-

пивши через поріг, він вривався до помешкання, не питуючи, чи можна, чи ні, приймають, чи не приймають. Він бешкетував уже заздалегідь. Заява: „Господа сплять!” не справляла на його жадного враження. Він одсовував заспану покоївку в бік і питав: „Де тут у вас світло?” Він розпоряджався як у себе в хаті. Він питав: „Як пройти до вітальні?”, тоді ввійшовши до залі помацьки шукав коло дверей електрики, сам запалював світло й наказував розбудити господаря.

Якщо йому чинили спротив, не відразу одчинали двері або, провівши до зітальні, примушували його довго, як на його думку чекати на господаря, Линник ображався. Він в голос мимрив про „хамство деяких!” і тоді, не хотачи чекати далі, розбудивши всіх в мешканні своїми кроками, криком і гуркотом, гукав:

— Можете зачинити двері, бо я йду!

Він міг просидіти в гостях вісім, десять, дванадцять, не знати скільки годин. Прощаючись з господарем, він лишав його знеможним, пожовклим, зденервованим, вибитим з колії.

Десь проявлялась егоїстична наївність самотнього й пессимістичного митця, одірваного від ґрунту й цілком заглиблена в своє мистецтво, для якого не існувало світу поза мистецтвом і нічого в світі окрім мистецтва, і десь починалась — я ніколи не сумнівався в тому — навмисне й свідомо організоване бажання робити все наперекір, прагнення гри за фігурами.

XV.

Линник волів рахуватися з собою, вважати на себе, на власні свої уподобання й ні на що більше. Зовнішній світ існував для його мірою його бажань, звичок, уявлень і примх. Реальне, як таке, не існувало для його. Він не міг примиритися з тим, щоб йому щось протистояло. Він ігнорував дійсність в її незалежному від його бутті.

Руйнник, він руйнував реальність. Він компонував її на свій зразок, деформував її за власною уявою, творив її з себе на власний кшталт.

Не знаю, чи не повинен я визначити це як імпресіоністичний суб'єктивізм?... Можливо! Саме в ці роки на початку 20 століття цей напрямок захопив провідні позиції в мистецтві й панував в суспільній ідеології. До нього пристосовували стиль в мистецтві, свої переконання, спосіб відчувати, манеру, мислити, відчувати й жити. Піднесено особу, культівовано я! Однак, можливо, що це було щось більше, щось інше, принципово відмінне. Це був індивідуалізм, який уже переходив в свою протилежність, з якого народжувалося плекання надіндивідуального.

У Лінника були завданки економічного реформатора, політичного діяча, партійного лідера, що змінює дійсність, формує її згідно з параграфами й пунктами світоглядової доктрини.

Одне слово: дійсність не повинна бути такого, якою вона була досі! Дійсність, як і людина! Він поставав проти звичайно — людського й проти реальності.

Чи був він людиною?... В кожнім разі він не був людиною, подібною на інших. Він бунтував проти себе, як проти біологічної істоти. Він творив себе з середини себе самого, фантаст, містагог і руйнник. Витвір власної, назовні виявленої уяви й волі, розумова конструкція, ідея, проектована в світ речей, проти якого він, змагався.

... Надзвичайність його уподобань, збентежений і маніакальний його вигляд споріднювали його з розплівчастим туманним пейзажем Петербургу! Ви йшли і перед вами — з туману, з-за рогу вулиці, з-за чиеїсь спини — несподівано виринала його постать, сконцентрований згусток присмерок, туманність, що набула форм, умовно й штучно прибрана в людське вбрання, в лахи, ненароком придбані в крамниці випадкових речей.

На вулиці він ішов, ніби тут на людиному проспекті столиці він був тільки сам. На Невському він ішов, немов прокладав собі шлях в джунглях. Ліва рука закладена була за спину, в правій він тримав велику ковиньку, — такий звичайний собі селянський кілок, якого він видрав собі десь на Україні з плоту, щоб одбитися від сільських пісів.

Ковиньку він ніс перед собою, виставивши її вперед. Так ходять сліщи. Здавалось, він ішов з заплющеними очима. Здавалось, він галюкуював. Здавалось, привиди й кошмири, жахливі й дивні примари заволоділи його стомленим, отруеним мозком і він не може звільнитись од їх тяжкого й гнітючого полону.

Він ішов і в кожного, хто його бачив, складалися враження, ніби з ним оце щойно трапилося велике нещастя, і вже для нього немає порятунку, і він, охоплений одчаем, розчавлений катастрофою, в горі, що стало надмірним, що перевищує людські сили, вже не реагує ні на що, нічого не бачить і нічого не помічає довкола себе.

Але він бачив, бачив з зіркістю степового хижого птаха!... Він блукав по вулицях міста й самота гнітила його. Зустрівши знайомого, він ставав цілком перед ним. Він перетинав йому шлях. Щоб він не пішов геть од нього, він тримав його міцно за рукав або за полу. Він хапався за нього, як за рятунок, як мандрівник з корабля, викиненого бурею на самотній острів, тримається за скелю.

Од нього не можна було піти, навіть коли ви хотіли зробити це, коли ви перепросивши, ви казали йому, що вам ніколи й ви поспішаєте. Він не звертав на ваші слова жадної уваги. Ви благали відпустити вас, він робив вигляд, що не чує, і тільки ще пупкіше тримав вас за рукав вашого пальта.

Він міг простоити й пробалакати з вами кілька годин, не зважаючи ні на що, на те, що ми заважали людям проходити, що нас лаяли, що нас

штовхали, ніби все це відбувалося не на Невському, на розі Садової або Літейного, а десь поза часом і поза місцем в умовності театралізованих, макетних площин.

Ви пропонували йому:

— Може, Степане Трохимовичу, ми одійшли б десь у-бік!

Але він відповідав:

— Та нічого!...

І ми продовжували стояти в гущавині людського потоку.

І поч весь час говорив тільки він і ви мовчали, не наважуючись вставити бодай пару слів з свого боку, — що правда, він все одно не слухав би вас, — він розмовляв з вами роздратованим тоном, ніби—то сварився з вами. Скидалося, що він спинув вас з одною метою наговорити вам прикрастей або полаятись. О, в размові він не був ні доброзичливий, ані привітний.

Розмову він обривав раптом, зовсім несподівано, на половині фрази, не скінчивши думки.

Він кидав співрозмовника, не попрощавшись і не простягнувши йому руки. Однак уже одійшовши, він все ж таки повертається.

Він кликав:

— Пане добродію, почекайте=но, я хочу вам ще щось сказати!...

Він затримувався ще на одну мить. Він говорив співрозмовниківі наприкінці те, з чого, властиво, він міг почати. Він закидав співрозмовниківі, що той його затримав і відібрає від нього час, тоді як у нього є багато ще дуже важливих справ і він поспішає і, взагалі йому ніколи і він не може марнувати свій час з кожним зустрічним на вулиці за-для всяких дурниць.

І він ішов, не звертаючи ні на кого уваги, розштовхуючи перехожих як на містечковому ярмаркові, заклавши ліву руку за спину, а праву з дрючком од сільських собак, виставивши вперед.

Я лишився стояти, приголомшений і ображений, не розуміючи нічого. Я не міг дати собі ради, в чому я завинив перед ним, аджеж, властиво, я взагалі нічого не промовив до нього і не я, а він затримав мене на вулиці. Я лише вклонився йому з усією чемністю студента, виявленою професорові й видатному мальцові—майстру. Я був певен, що ми, не знати лише за-для чого, розварилися тепер на віки.

— Усякий зустрічний на вулиці!... повторював я фразу, що її кинув Линник на мою адресу.

Я вирішив більше ніколи з ним не втатись при зустрічі, або вклонитись йому якнайстриманіше, найбільш офіційно.

При ближчій зустрічі, такій же несподіваній і раптовій, як і попередня, помітивши заздалегідь Линника, я зробив все, щоб за всяку ціну якось зникнути. Я сподіався, що він мене не помітить. Я прикладав усіх зусиль, щоб уникнути зустрічі, не-помітно прослизнути, загубитись в юрбі, сковатись за спинами людей. Я підняв коміра й натиснув фуражку, я дивився в бік. Я квапливо перейшов на другий бік вулиці. Я тікав.

Даремно! Він уже побачив мене. Він уже стежив за мною. Він уже гнався, гукав, махав палицею.

Мушу призначатися: того разу відбулася грізна майже огидна сцена, при згадці про яку я ще й тепер відчуваю сором, ніяковість, конфуз.

Я прискорив кроки. Тоді почав бігти. Я біг усе швидше й швидше.

За мною почали гнатися, хтось ударив мене, хтось скопив мене за комір, за груди. Мене затримали. Я пручався. Мені почали вивертати руки. Я обурено протестував. Мене лаяли. Я стояв без фуражки, яку я десь загубив, тікаючи.

Довкола почала збиратися юрба, цікава до вуличних скандалів. Люди питали один одного:

— Що трапилося? Кого це піймали?

Людська фантазія не знає меж. Одні стверджували, що піймали кишеневого злодія, який на ходу зстрібнув з трамваю. Інші запевняли, що затримали банкового урядовця, який розтратив гроші і хотів утекти до Америки. Дехто докладно розповідав, що це розпутний син, який обікрав батьків, щоб пиячити по ресторанах і витрачати гроші на повій. Той, що тримав мене, знав усе якнайдокладніше. Він запевняв, що він бачив в моїх руках золотий годинник з ланцюжком.

В повітрі пахло самосудом. Якийсь цілком пристойно одягнений пан уже підніс руку, щоб кулаком з усього розмаху ударити мене в обличчя.

— Усі студенти, — сказав він, — революціонери! Бий студентів! ...

В цей останній момент, в ролі рятівника, з'явився Линник. Він біг з умілістю досвідченого призера. Він поквапливо взяв мене за руку. Він визволив мене від розлюченої юрби в останній момент, коли мене збиралися бити.

Простягаючи мені фуражку, яку він встиг підібрати по дорозі, він не без уїдливого сарказму сказав:

— Ну, ось бачите, я не втекли від мене!

Він великудоухо нагадав мені, що я повинен бути вдячний йому, що він врятував мене від томсті юрби.

Я був винен в усьому. Линник виступав в ролі чистого янгола.

Але все ж таки й ця зустріч, яка почалася втечею й преселідуванням, закінчилася, як і звичайно, брутальністю, сказаною Линником наприкінці. Все повторилося спочатку й до кінця одне й те саме.

Зрештою я звик до поведінки Линникової. Я приймав його таким, яким він був, і він весь час мого перебування в Петербурзі — за студентських

моїх років-ставився до мене з усією приязнню, хоч це й була завжди приязнь на власний його, Лінників, спосіб.

XVI.

Це бує його спосіб поводитися з людьми: брутальний, різкий, завжди з відтінком бешкетництва.

До людей він ставився з недовірою. Він тримався думки, що людина людині є ворог. Вовк!

— Людину, — казав він, — треба брати за груди, хапати за горлянку, збити з ніг, придушити коліном і тоді можна сподіватися, що вона стане, або такою, якою вона є насправді, або ви її зробите такою, якою ви хочете, щоб вона була.

Я вже згадував: він займав велику багатокімнатну квартиру поблизу Академії Мистецтв на одній з ліній Васильівського острова і жив в ній сам. Служник з Академії приходив до нього раз на тиждень, щоб якось прибрати мешкання, ліжко, замінити постіль, замести підлогу, взяти білизну до прання.

Ів Лінник, коли трапиться, де трапиться й що трапиться. Йжі він не надав жадної ваги. Коли він працював, він не їв. Він міг не їсти дніми, добами. Якщо його питали, чи він уже обідав сьогодні, він завжди відповідав:

— Але ж я обідав вчора!... Здоров'ю людини шкодить, якщо вона обідає щодня!

Дома він не їв, він годувався виключно по харчівнях і кухмістерських. Він виходив з дому й тоді їв. Це в нього пов'язувалося в його уяві: бути не дома — їсти. Їсти значило для нього бути не вдома їсти на людях. Він не зносив їсти самому.

Він виходив. Він клав ключі од мешкання до тієї кишени свого заношеного піджака, до якої можна було їх покласти з меншою небезпекою втратити їх, бо ця кишенья була менше подерта, ніж перша. Він хотів бачити людей, розмовляти, їсти.

Він потребував товариства, але йому була байдуже хто це. Першу-лішту людину, яку він зустрічав на вулиці і яку він бодай найменше, бодай приблизно зізнав, десь бачивши перед тим, він тягнув з собою. Годі було його спекатися. Він примушував іти з собою. Краще було згодитися, ніж пручатися: все ж таки це менше зло.

Йому було однаково байдуже з ким іти й куди йти. Це міг бути найдорожчий ресторан. Ведмідь, Домінік, Асторія, Палкін, але й найпаскудніша, найбрудніша харчівня. Перше, що трапляється по дорозі. Ви не повинні були сперечатися й вибирати, як і він сам. Ви не повинні були відмовлятися ні в першому випадкові, ні в другому, щоб не нарватися на публічний скандал, або на грубість з його боку.

Платив завжли Линник:

— Я запропонував іти їсти, я плачу. Категорично заявляв він.

Він щедро давав льокаям на чай. Він не був ані скучний, ані ощадний.

Пам'ятаю один випадок, що трапився зі мною десь, певно на весні 1910 року, або ж коло того.

Була весна, травень, час, коли в Петербурзі починаються білі ночі. В прозорих каналах старих садів відбивалися куці квітучого бузка. Мармурові статуй дивились в зеленкувату воду холодних ставів. Небо сяяло ясним розвіяним світлом, що здавалось неправдоподібним в своїй неуявній німоті.

Я швидко йшов крізь нерухому білявосіру порожнечу беззгучних вулиць. З Горохової я звернув на Мойку. Великі кам'яниці, пофарбовані в зелений, сірий і цитриновий кольори, та ріденькі блідо-зелені анемічні вербки, що росли вздовж грат каналу, повторювались, подвоєні, в застиглій брудній воді.

Було вже далеко за північ. Це не була ніч, але це й не був день. Ні вечір, ані ранок. Ні темрява,

ані світло. В двоїстому житті міста—привіда було щось непевне. Я поспішав. На завтра на ранок в мене був іспит.

Наскочивши в присмеречних сутінках нічного дня на якогось перехожого, — я помітив тільки відблиск циліндуру, — не дивлячись хто був той, з ким я зіткнувся, я кинув побіжне: „Пробачте, прошу!” й побіг далі. Та був це Линник і він уже скопив мене за рукав моєї студентської тужурки й тримав мене міцно.

Не привітавшись, він сказав, звертаючись швидше до себе, ніж до мене:

— Ото ж і гаразд! А то я гадав, що нікого не зустріну. Де б тут нам попоїсти?

І хоч я й найменшої не мав охоти Істи й мене зовсім не приваблювала перспектива просидіти десь за столиком решту ночі, без сна, коли зартра в мене був іспит, але я вже не міг вирватися з цупких рук Линника. Він дивився на мене сувро й похмуро, ніби я або він, або ми вдвох, таємничі змовники, цієї глухої ночі—дня домовлялися вчинити якийсь ганебний і підлій жорстокий злочин.

Ми пішли. Ми потрапили поблизу на бічній вуличці, між Мойкою й Морською, до огидного брудного трактиру, розташованого в сутеренах. Збитими плитами східців ми зійшли вниз. Заля з низьким склепінням, з вогкими стінами, з нечиистою й гнилюю, пропльовою підлогою, була повна кухонного чаду, тютюнового диму, смороду горілки, людських випарів. В ерій каламуті туманних сутінків жовтими плямами розплівалось з-під широких бляшаних дашків світло великих гасових ляmp. За столиками сиділи сумнівні й двозначні постаті, умовні тіні людських істот, жалюгідні покидьки міста, п'янici з червоними очима кріликів, сухотні злодії, п'яні повії. На стінах висіли написи які проголошували: „Роззуватися за столами забороняється!”, „Забороняється висловлюватися матерно!”. Це були жадні символи, стилізовані під

локальний тон. Я бачив: стягнувши чоботи, візник в своєму тяжкому ватяному кафтані розмотував на ногах прілі орт雅чі.

Мене охопило почуття одчаю. Мене сповнював страх, змішаний з жалем і болем. Я подивився на Линника, на його елегантний циліндр, на руду клином м'яту борідку. Здавалось він не реагував.

Як і всі, ми пили горілку з щербатих склянок і запивали її пивом. Ми їли підозріле варево, що звалося „солянкою”. „Половий” в широкій і довгій кумачевій сорочці на випуск, підперезаній вузьким ремінцем, поставив перед нами на стіл тарілку з ковбасою й другу з пласким, вимоченим в оцеті фіолетовим оселедцем. Солоні огірки завершували небіагливе меню цього відкритого ніччу притону. Я наткнув на виделку шматок ковбаси. Я вагався. У мене вистарчило мужності взяти його до уст, але й не наважився проковтнути. Я підвіся з своего стільця й сказав: „Пробачте, я на хвилину!” Я пішов виплюнути непрожований шматок в темний куток трактирної залі. Там пхнуло вогкою цвіллю й сечею. Стояв заласкуджений фікус. З огидою я виплюнув з роту жвачку м'яса.

Линник ів, кваплячись, пожадливо й багато. Він набивав рота великими шматками, спішив ковтати, давився їжею. Він сидів, низько схиливши над тарілкою. Забувши про все на світі, відсутній до всього, що діялося навколо, він поринув в іжу. Його руду борідку, залляту пивом, засмічували крихти їжі. Скрученими пальцями, не одриваючись од їжі, накладеної на розмальовану взорами тарілку, він, не дивлячись, повнацки шукав на столі склянку з горілкою або кухоль пира.

Було видно, що він дуже зголоднів і охляв. Хто зна, скільки часу минуло з тих пір, як він ів в останнє! Може, він уже кілька днів не виходив з дому, замкнувшись в майстерні, в похмурому часті рої істеричної одчайдушності, самозаперечливо

відданий праці. Так їдять босяки в притонах портових міст коли нарешті дорвуться до їжі.

Попереднє голодування він компенсував ненажерливістю. Сьогодні вночі він надолужував те, чого не дойв вчора й не дойсть завтра. Здріглась борідка. Тремтіли пальці, вчепившись в костяну колодку виделки, безпорядно й розгублено він метушився на своєму стільці.

Я дивився на нього з подивом і жахом. Я уявляв собі безпорадність його самоти і в мені прокинулось почуття одчаю. Я наочно сприймав нелюб й хаос невлаштованого його життя.

Ми вийшли. Усе так само нерухомо й беззгучно линуло сутінкове світло ночі. Довколишня тиша зраджувала, що все ще тривала ніч. Линник еп'янів од випитої горілки й похитувався. Ми не пройшли й кількох кроків, як йому зробилося погано. Блідий і знеможений, схиливши голову, Линник стояв, спираючись рукою об стінку будинка. Він широко розлявлював рота й тяжко хрипів.

Поліціянт, який стояв на розі Морської, підійшов до нас. Він з докором подивився на нас і повчально зауважив, щопанам так не годиться робити. Тоді, почав вимагати, щоб ми йшли на протвerezіння до поліційної дільниці. Я заявив, що ми не підемо. Він настоював, посилаючись на „порядок“. Я вилаявся. Він узявлє за свищик, щоб засюрчати.

Роздратований, я сказав, що Линник „його пре-восходительство“, і рішучим тоном наказу из „ти“ сказав:

— Поклич візника!

Це справило на нього враження. Це був тон, до якого він звик, тон, яким з ним говорили всі „гіщи“, що для нього були богами, і яким він розмовляв з усіми „міжчими“, що для них він був абсолютним втіленням абсолютної влади.

Він покликав візника. З допомогою поліціянта візника ми висадили знепритомнілого Линника

на візка. Ми рушили. Я підтримував Линника, який сповзав з сидіння вниз. Ноги в подертих зношених чоботях безпомічно стирчали й тіліпалися за бортом прольотки.

Поліціянт за звичкою виструнчився й взяв „під позирьок”. Він уперше в своєму житті бачив „його превосходительство”, що носить елегантний циліндр і чоботи, подібні на босяцкі шкарабани, і, замість сусіднього на Мойці „Ведмедя”, воліє напитися п'янин в трактири для візників.

Щоб закінчити опис Линника, мушу додати, що він одягався цілком випадково, як трапиться. Він не зважав на свою зовнішність і найменше. Він міг носити однаково: старий ширококрилий капелюх, сільський, дядьківський бриль, англійський найкращої марки циліндр, найдорожчі, наймодернішого фасону черевики, куплені під час закордонної подорожі денебудь в Парижі, Стокгольмі або Царгороді, або ж звичайні смазні чоботи, що їх він купив десь на ярмарку в Златополі або Конотопі. Усе залежало виключно від нагоди. Ярмаркові чоботи могли сполучуватися з циліндром, ляковані черевики з обдертими штанцями. Обставини його трагічного, подібного на катастрофу кінця загально знані, щоб я мав потребу спинятися тут на них докладніше. Про них багато писали свого часу в газетах. Про них завжди згадується в його життєписах, в монографіях, присвячених його творчості.

Як і Микола Салунов, Линник потонув в Фінській затоці. Потонув чи втопився? Це лишається й досі загадкою. Тут можливі різні припущення й не можна, однак, нічого сказати певного.

Влітку 1911 року він якось поїхав з Петербургу до Куоккала. Одвідав Іллю Репіна в його „Пенатах” Побував у Леоніда Андрієва, в якого обідав і з яким пив. Тоді зайшов до Корнія Чуковського і полаявся з ним. Після того його бачили на двірці,

він був сам, мав насумрений і зосерджений вигляд, сидів за столом в буфеті й пив.

Ввечері, замість повернувшись до Петербургу, пішов до моря, взяв рибальського човна й виплив на простір.

Чорний профіль човна, подібного на труну, чітко викреслювався на червоножовтий поверхні плаского моря. Він веславав, ритмічно нахиляючись, підймаючи й занурюючи весла в розплавлену рідину золота. Нерухоме сонце стояло на обрії. Небо сяяло тією ж барвою, що й море: безkontурний суцільний потік золотого світла, але' немов крізь якийсь блідий серпанок, вуалеву фіранку, що послаблювала всі тона.

Линник склав весла. Він підвісся. Він випростався. Він розкрив руки. З берега, це була як дрібна виса чорного хреста.

І тоді... Хто зна, тут можливі зовсім відмінні припущення. Можливо, похитнувся човен. Можливо, він, випроставшись, посковзнувся на вогкому днищі човна й, упавши, не втримався.

Жадного крику, жадного благання про порятунок не донеслося до берега. Чи, може все відбулося надто далеко; щоб щось почути?...

Проминула якась невловлювана мить. Швидким поквапливим кроком нечутно пройшла Доля. Чорна постать людини, що випросталась над човном, несподівано зникла в червоному полум'ї моря. На поверхні гойдався чорний важкий човен. По зеркальному склу води неквапливо розходилися кола. Коло за колом.

Линникового трупа не знайшли. Певно підводна течія винесла його тіло десь далеко в глибини Балтійського моря.

XVII.

Загинув майстер, лишилася творчість. В історії українського мистецтва Линник займає своє й видатне місце. Його ім'я звичайно згадують поруч з

іменням Нарбута. У цьому є безперечна рація, але тільки з того погляду, що обидва ці Майстри, так неподібні в істоті своїй один на одного, однаково перемогли як в собі особисто, так і в своїй творчості народницькі традиції пейзажного етнографізму, спертого на почуття, на сантиментально чуле ставлення до українського народу й природи.

Сантиментальність?... Чулість?... Що спільногоЧ було в Линника з сантиментальністю або чулістю?

Линник говорив про мистецтво, за Енгром:

— Малювати це міркувати!

Мистецтво повинно стати доктриною. Або, висловлюючись дещо точніше: складовою частиною доктрини.

Мистецтво Линника не було почуттєве, воно було проти—почуттєве. Чи не треба було б про нього сказати, що воно було розсудливе?!...

Він не малював вишневих садочків.

Він не намалював жадного заходу сонця, жадної хати з мальвами, жадної дівчини з парубком коло перелазу, дівчат, що гадають під Водохрещі, гарбузів або помідор на базарі.

Вони малювали ранки й вечори, соняшні й дощові дні, зиму, весну, осінь і літо, місячне сяйво, вступ Хмельницького до Києва, бузок у садку, етіжки сіна, тонкий місяць, що крижинкою звіс в небі над околицями села, важкі хмари, що тягли по землі водяні подоли дощу, стежки, протонтані серед піль, майдани в Глухові, церкви в Чернігові.

Він не малював ні квітів, ані ранків, ні зим, ані весен. Золота осінь не дихала з його золотен цитриновою барвою дерев і обережним теплом сонця.

Він не прагнув нікого зворушувати. Він снувався з мистецтва, яке зворушиє. Страждав, кипів, обурювався, бешкетував.

Зустрітися в Линником на який—небудь мистецькій виставці значило нарватись на публічний, свідомо ним організований скандал.

Якось я потрапив прийти на виставку „Союзу пейзажистів” саме тоді, коли по залах з видглядом хворого й ницього одчаю блукав Линник. Він зрадів, побачивши мене, якщо тільки можна назвати радістю той вибух мстивої люті, якою він зустрів мене.

— Га, — сказав він, звертаючись до мене, — і ви прийшли подивитись на цю купу дерма?... Та ви певне, ще ніколи не бачили отакої гидоти, як ця....

І він потягнув мене до картини, яка його збентежила найбільше з усіх:

— Га? спітав він мене, зазираючи ввічі, ладний, здавалось, скопити мене за груди, або ноговою наступити мені на горлянку, якщоб я тільки наважився щось сказати в оборону цього твору.

— Ну, що ви можете сказати на це? Архідармо, чи ж не так?... Я ж вам казав!

Не пам'ятаю, що це було за полотно, перед яким ми опинились. Певне, що це був зовсім шаблонний якийсь пейзаж. Червоні маки над жовтою глиною кручин. Жовтаві лани стиглої пшениці. Клюмби в саду перед терасою з осінніми айстрами. Або ж взагалі, щось на зразок цього.

— Таке нікчемне паскудство треба инищити, налити, дерти! гримів Линник: — За це треба вішати!

— Згодом, — і Линник таємниче знизив голос, — це й робитимуть з малярами подібного гатунку. Їх катуватимуть, їх садитимуть в загратовані клітки, їх рострілюватимуть. Засилатимуть до Сибіру!

Він казав це пошелки, з насолодою, сповнений ненажерливої помсти проти мистецтва, яке він не-навидив всіма фібрами своєї душі.

На мое щастя в нього не було ковіньки, щоб проткнути мею картину, і не трапилося ножа, щоб пошматувати ним полотно.

Він обмежився тим, що одхаркнув, сплюнув і сказав з обуренням:

— Чистолюї!

Сіра тінь жінки, що стерегла спокій заль, відокремилася від дверей і, нечутно прослизнувши по навощеному паркеті, опинилася перед нами:

— Тут, пане, заборено плювати на підлогу. Для того в кутку стойть плювальниця.

Це зачепило Линника. Він розхвилювався.

— Чи ви чули? Бачивши таке дрантя, не можна людині навіть плюнути?!... Ходімо звідціля, ходімо! Десять поснідаємо! Якщо, — і після павзи, з гірким сумом подивившись на мене, він додав, — якщо ви не заперечуєте!

Йому перечити?... Це якщо в його устах бреніло б явним знущанням з мене, коли б за всім цим не ховався, прикритий галасом і бешкетами, зовні ніколи не виявлений біль гострої самоти, особистої й творчої.

... Він хитро підморгує мені оком і стискує в руці клин своєї рудої борідки. Ковінька лагідно зберігається в швайцара і за прapor бить і перемог править Линникові на цей раз ресторана серветка.

Ми сидимо з ним удвох за столиком у „Домініка“ і він посвячує мене в таємниці ритуально—урочистих назв, які вичитує з карти страв.

Кінчили замовляти, він звертається знов до улюбленої його теми: мистецтво й теоретичне його обґрунтування. Сьогодні він виголошує різні філіпіки проти ландшафтного малярства. Проти того, щоб змальовувати предметове. Зовнішній образ світу.

— Вони, — Линник змахнув у повітрі серветкою, як прaporом, — вони уявляють собі, що вони творять мистецтво, коли малюють природу,

природний світ в його речевій, природній даності! Але це, кажу я вам, жадне мистецтво.

І він обережно налив з карафки мені й собі по чарці горілки!... Боже, що він робив тоді зі мною, безневинним недосвідченим юнцем, який у себе в родині не вживав і краплі спіртових напоїв. В ті роки я ще зовсім не розбирався ні в складній гастро-номічно—кулінарній науці, ані в напоях. Линник був моїм Вергілієм, я його несміливим і ніяким Дантом.

Линник віддавав перевагу міцним напоям і під його досвідченим керівництвом я навчився відрізняти смак, якість горілки з білою й червоную голівкою, шустівської гіркої, абсенту, шнапсу, віскі. Керований ним, я пройшов по всіх дев'ятьох колах горільчаного пекла і, одночасно з тим, по всіх дев'ятьох колах теоретичного раю, щоб, в размовах з Линником, пізнати найвищу істину Мистецтва, кохану Beatrіче, Мистецтво, що з мистецтва відтвореної природи об'єктивно даного світу, має стати зв'язком образів в системі нової органіованої й упорядкованої не даної, як досі, але нової створеної реальності...

XVIII.

Мистецька творчість Степана Линника й Юрія Нарбута в історії українського мистецтва представляють етап, коли українське мальарство переходить від народництва на позиції анти—народництва! Але на цьому подібності між старшим, Линником, і молодшим, Нарбутом, уривається, в усьому іншому вони були полярно протилежні.

Стиль, тематику, форму для Ю. Нарбута визначив XVII вік, Хмельниччина, доба розквіту українського барока. Творчу увагу С. Линника притягала зовім інша епоха, IX—X вік, імперія Святослава й Володимира, великий водний шлях „з варяг у греки”, від Скандинавії до Візантії. Одного вабила держава, другого початкові етапи дер-

жави, не усталена держава, а її неусталеність; держава на етапі її становлення.

Нарбут був стилізатор. Історичні форми барока XVII століття визначили для нього замкнену стадість завершеного стилю. Він відмінював, перерозташовував, сполучував окремі елементи цього стилю, стверджуючи його остаточність. Що ж до С. Линника, то Линник виходив не з стилістичної даності, а з стилістичної заданості, не з того, що є, а з того, чого немає, що буде, що повинно бути. Він ве комбінував елементів барокового, або якогось іншого стилю, який уже існував. Його цікавило в мистецтві не те, що вже оформленлося, а те, що оформлялось, не те, що існувало, а те, що не існувало, суспільство, країна, народ, стиль не тоді, коли вони склались, а час, коли вони щойно складались. Держава, яка народжується, народ на етапі його витворення, стиль, що тільки починає з'являтись.

Неоформлене, початки, хаос!... Хаос побуту, особи, мистецтва, — такий був Линник. Такою ж була й його мистецька творчість. Він не шукав для себе попередників, на яких би він міг спертися, як Ю. Нарбут; він шукав посередників, яких би він міг знищити. Мистецтво світу висадженого в повітря вибухом несподіваної катастрофи, — ось гатунок мистецтва, що його визнавав і стверджував Степан Линник.

Мислити епохами й іх суперечностями, виходити з їх протиставлення стало для всіх нас, людей середини 20 століття що пережили катастрофи двох світових воєн, стандартом мислення. Ми звики мислити, розмежовуючи світи й протиставляючи епохи: монархію Гогенцолернів і Ваймарську республіку. Новий час, Наш час і Середньовіччя, буржуазію й пролетаріят, большевізм і капіталізм, нацизм і демократизм... Ми зневажаємо ті роки, які не пересувають всесвіт на тисячеліття вперед або назад. Ми сприймаємо добу не як кліч

часу, що минає в байдужій, завжди однаковій і тотожній однозначності свого повсякденного з'явлення й зникнення, а як етап творення нового світу, в його непримиренній протилежності всьому, що було досі.

Сьогодні все це є жадна новина ~~для~~ для кого. На початку століття подібні погляди були здобутком окремих осіб. Самотніми й ізольеваними, кабінетними або в'язничними концепціями поодиноких самітників. Линник належав до їх числа. Він обертається в колі подібних ідей, — свідомо чи не свідомо, це інша річ. Линник мріяв створити мистецтво прийдешньої епохи, — це було найменше, з чим він мириється. Він так само заперечував мистецтво Нового часу, як митці Ренесансу свого часу заперечували мистецтво середньовічне, яке вони називали „~~ютичним~~”, тобто варварським. Линник вірив у своє призначення. Він сподівався, що новий Вазарі впише в історію його ім'я, як перше, початкове ім'я нового Джотто, що став основоположником мистецтва доби, яка починається щойно.

Про „мистецтво епохи” він ладен був говорити з кожним, що хотів його слухати. Хто не хотів його слухати, того він примушував. Це була його ідея й він проголошував її, як її пророк. Він проповідував її з запалом, словнений гніву й ненависті, збуджений і несамовитий.

Зустрівши когось і тримаючи його за рукав, Линник, розмахуючи своєю славетньою ковінькою, видертою на селі з плоту вигукував фрази, сповнені отрути й люті:

— Митці Нового часу, починаючи від Ренесансу, — казав Линник, — пропагували реальність зовнішнього просторового світу, сприймаючи його як сукупність випадкових і порізнених, епізодичних речей: людина, корова, граки прилетіли, парубок у смушковій шапці, ілюстрована „Енеїда”...

Нам, — кричав Линник, — непотрібний цей мотлох відокремлених зображень ізольованих речей.

Він широко розляв рота з покрошними пеньками жовтих зубів. Трясся рудий клин його борідки. Суха рука випростувалася зза бахроми обдертого рукава.

Сказане ним було дещо більше ніж звичайні слова. Це була програма. У мистецькій спадщині по Линнику немає картин, які б зображували окремі речі. Він не має нікого й нічого зокрема. Його не цікавили ізольована річ, окрема полія, поодинока істота.

Він не належав до числа мистців, які на своїх полотнах малюють дружину, коханок, портрети знайомих або замовців, себе, враження од природи. Він пройшов повз себе й повз природу. Він прожив життя й не помітив, що він існує, або існує природа. Переглядаючи купу каталогів мистецьких виставок, на яких виставлявся Линник, даремно було шукати, серед безлічі його полотен, картини з написом: „Автопортрет мистця“ або „Портрет панін“, „Краєвид Криму“.

Це не було наслідком самообмеження, а тільки відмінного підходу до себе, до світу. Він уважав, що в світі є істотні речі, ніж мое „я“ й „жінка, що мене кохає“, змислова до неї хить, кольор її очей, відтінок її тіла, коли вона лежить на канапі й її тіло просвічує крізь чорний шовк її панчіх.

Він не ототожнював світ і свої почуття, світ і себе, своє враження од світу й світ по—за собою. Він не шукав у враженні джерел для мистецького пізнання світу й не зводив світ до свого враження від нього. Це був час загального захоплення Сезаном, але Линника не вабили яблука на столі. Він не був імпресіоністом і не наслідував ні Мане, ані Моне.

Моне розкладав зовнішній світ, Линник робив те саме. Але робили вони це з різних мотивів і з різною метою. Моне шукав відносного, Линник

абсолютного. Моне віддавав перевагу побіжності суб'єктивного враження від зовнішнього речевого світу, Линник заглиблювався в пристрасче вивчення його ества.

У Моне є картина, що зображує собор у Раймсі. Враження від сонячного світла на стінах Раймського собору було для Моне способом показати, як в коливаннях світлової димки собор губить свою громіздну велич, як камінь Кatedри стає безважним. Раймський собор на картині Моне здається збудованим не з каменю, а з різноманітної блідо забарвлених повітряних мас.

Для Моне й Мане в мальарстві, для Флобера й Мопасана в письменстві дійсність не мала ні ступенів, ані якостей. Усе, що є в природі, вони вважали однаково гідним мистецтва. Линник виходив з зовсім іншого погляду на світ. Він розгляновував дійсність. Супроти уявлення про одноплощинність світу, що стало властивим за Нового часу для політики, господарства, театра, філософії й мистецтва, він проповідував ідею ієархістичної структури світу. Світ він бачив розшарованим, протиставленим, різноплощинним. Думка про мистецтво, однаково приймовне для всіх, здавалась йому огидним блюзнірством супроти мистецтва, яким воно повинно булостати.

XIX.

Що таке рух вперед?... За часів Линника точилися жваві дискусії навколо цього питання. Дехто вважав, що вся справа в зміні тематики: не село, а місто. Не сантиментальна іділія людини, близької до природи, а соціальна трагедія експлуатованого пролетаря. Не чорноземля, а фабрики й завод. Не садок вишневий коло хати, а кам'яна одноманітність касарень, чорні димарі за безкраю довгим парканом, каламутне, лискучею насичене сажею повітря. Не дівчина з парубком в

світі коло перелазу, „Моя Галочка!”, а нічний бульвар, обдертий кущ, ліхтар з гасовою лампою, вибите скло в ліхтарі, самотня пара, гармоніст у чоботах, жилетка й кумачова сорочка на випуск, чорвоний вогник цигарки, прилиплої до пересохлих уст, п'яна повія в півколі тримтячого брудножовтого світла. Або: червоні прaporи маніфестантів, чорний труп коня, пляма крові на сірих каменях вуличної brukівки. Біле вапно безбарвних в'язничих стін, загратовані прямокутники вікон.

Ні, це оповіданьне неопересувництво не захопило Линника. Малювати фабрики, димарі й домни, чавун, цеглу й залізобетон, — чи значило це відтворити сенс того, що стрілка пересунулася на тисячоліття вперед?

Рух вперед? Але чому не назад? Поняття руху — здобуток нової ідеологічної категорії.

В ті роки, коли більшість непохитно вірила в еволюціонізм, в рух вперед, в розвиток за прямую, що не знає перерв, Линника хвилювали образи великих зрушень і вирішальних змін, страшні примари катастроф, які принесуть загибель старому світу.

Степан Линник організаційно належав до групи „Міра искусства”. Але мені завжди було дивно бачити на виставках „Міра искусства” поруч на стінах картини С. Линника й А. Бенуа.

Ви підходили до картини А. Бенуа. Сіросріблясте світло сяє спокійно й рівно. Без журно падають краплі води на поверхні басейну. В зеркальному сяєві прозорих вод фонтану нерухомо відбиваються зелені шпалери саду й білий мармур жиночих статуй. І там, де в перспективі далеких алей, на широкому просторі циркулем розчленованих сегментів газону, тягнуться ряди струнких, дбайливо підголених дерев, по блідозолотавому піску доріжки в високій перуці, шовковому кафтані, спираючись на палицю, простує Його Величність Людовик XIV, Король—Сонце.

А. Бенуа естетизував світ, що відійшов, світ, що відходив. Галантний, геометризованій, витриманий у рівновазі ліній Версаль, світ, стверджений, як палац і сад, — такі були картини А. Бенуа. І поруч них, тут же на стіні висіли кострубаті, неохайно написані в одноманітних брунатних тонах картини С. Линника, похмурі апокаліптичні привиди: місто-гора на океані всесвіту, світова блудниця, нечестивий, засуджений на загибель Вавілон.

Місто, замкнене стінами, високо, як самотній острів, піднеслося над безоднею. Червоні язики полум'я, здіймаючись з безодні, охопили довкола гору. Вони досягли стін і камні міського муру полум'яніють од відблиска пекельного вогню. Внизу в прірві змій оторнув гору кільцем огидного тулубу. Він зніс голову, роззвив пашу, ладний поглинути світ—місто. А вгорі над містом янголи вже сурмлять у сурму, провіщаючи кінець світу, як поволі згортають світок неба.

Мистецькі критики — Яків Тугендхольд, Андрій Левінсон, С. Волконський, Ігор Грабар — заличували Линника до символістів. Непорозуміння!... Линник не належав до їх числа. Він аж надто далеко стояв од замкненого гуртівництва, від сектярства символістів. Він не сюсюкав і не шепелявив.

Линник не тільки проклямував. Він і робив. Линник працював багато й уперто. Він залишив після себе сотні, ба тисячі картин, цілі амфілади полотен. Свої картини він малював серіями. Серія за серією. Він прагнув на практиці виробити принципи й методи мальарського мистецтва, які покликані були заступити ті, що їх на початку доби Нового часу поклали в основу мистецтва майстри Ренесансу й їх наступники. В ті роки захоплення іконою й фресками стало черговою модою. Линник, однак, не пішов шляхом реставраторства се-

редньовічного мистецтва. Він був надто далекий від того, щоб проголошувати ікону й фреску ідеальними формами всякої мистецької творчості. Він зневажав стилізаторство.

— Треба бути справжнім ідіотом, — казав він з властивою йому різкістю, — щоб копіювати ікони.

Він не уявляв собі майбутнє як поворот назад до Середньовіччя й Середньовіччя як Отчій дім людства, мистецтво прийдешнього як копіювання давнього, участь як відтворення минулого, як стверджений циклізм історії, рух по колу. Ще раз повторений Ярослав з родиною, або наново перемальована фреска зі сходів Київської Софії. Раз і назавжди усталені стандарти зображення людини, дерева, барса, мисливця з луком.

В мистецтві середньовіччя для нього важили не стиль і не форма, а принцип централізованого призначення мистецтва й мистецтва.

Він шукав загально обов'язкового, зв'язку речей, ієрархічної співпідпорядкованості речей в їх принадлежності до абсолютноного. Шукав суворо й самовідано, з фанатичною наполегливістю.

— Велич середньовічного мистецтва, — проклямував Линник, — полягала в тому, що воно цінило абсолютність реального й реальність абсолютноного.

Уточнюючи зміст засад, на яких мало будуватись мистецтво, Линник казав:

— Наше завдання ствердити причетність кожної речі до абсолютноного, підпорядкованістьожної окремої речі абсолютноному. Створити систему мистецьких образів, таку ж суцільну й необхідну, як і за Середньовіччя, щоб у ній не було нічого випадкового, але кожен образ опосідав своє, задалегіль призначене й визначене місце. Щоб усе в цій системі образів виходило з однієї центральної точки й до неї поверталось.

ХХ.

Негація всього того, чим досі жило мистецтво протягом останніх п'ятисот років, визначила зміст і напрямок його творчості. Його картини, серії його полотен, були окремими фрагментами його негації, плодом його руйницицьких набігів на мистецтво.

Серії його картин становили собою серії його заперечень, повстань проти світла, барви, законів перспективи, садків, черноземлі. Він шукав первісного, основ, реального на стадії його виникнення. Він не малював квітів, мальв або садків коло хати. Він малював не квіти, а камінь, скелі, принесені льодовиком з Скандинавії на Україну, безплідність моренного ґрунту, на якому ніщо не росте, те, що випереджає ґрунт, пейзаж, який в своїй архаїчній первісності лишився незмінним від палеоліту.

Замість Гетеової формули „На початку було діло!” він пропонував свою: „на початку був камінь!” Він звів реальний світ до реальності, репрезентованої існуванням камня.

Але на цьому він не спинився.

У своїй зневазі до мистецтва, створеного Ренесансом, він викреслює з нього те, що було в ньому найголовнішим: світло! Мистецтво Ренесансу висунуло проблему світла. Линник натомість проблему пітьми. Для мистців Нового часу мало вагу показати як світло виявляє форму предмету й змінює його кольор. Для Линника важило інше: показати як поступово без світла речі гублять свій кольор і свою фарбу.

Так починається боротьба проти світла. Вона триває багато років. Линник малює серію картин за серією і в кожній наступній дедалі все більше зникає світло. Світло затъмарюється, кам'яніє, стає нерухомим і присмеречним. На картинах Линника не можна відрізняти день від ночі, ранок од вечо-

ра, так ніби од віку день не відокремився від ночі і світ од самих початків буття ще не знав змін вчора й ранку.

Він не має ні ранків, ні вечорів. На своїх картинах він малював невиразні коливання пітьми, згустки присмеркових сутінків. У тьмяній темряві фарби гублять свої відміни, форми не розчленовуються, існування стає безконтурним і невиразним. Над речами й явищами панує аморфна синява початків.

В Наддніпров'ї ще не має ґрунту, ланів, які можна було б орати. Немає чорноземлі. Є жовта глина, синій камінь, білий пісок. Синіє темний, суворий, цілинний ліс. Мовчки підносяться замшилі стовбури. Дичавіє життя в проваллях. Над віковічними багнами стигнуть примари сивих туманів.

Поворотами берегових круч ріка врізається в глибинні обшари лісів, розмикає їх вікову пітьму. Люди живуть на відрубних берегових горах. Щоб сіяти збіжжя, палять ліс.

За чорними хмарами диму зникло сонце, якщо тільки воно з'являється колись в цій країні глухих лісів. Довгими дрючками опалені вогнем люди перекочують по ляді палаючі купи хмизу. Синіє попелом галявина з обгорілими пнями і стовбурами дерев. Сіячі в полотнянках кидають в попіл насіння, просо й льон, заволочуючи насіння зерно зрубаною ялинкою.

У вагу Линника притягали початки держави, міста, ремесла, релігії. Я пригадую собі його картину „Місто рубають”. Малюю її собі в своїй уяві в усіх подробицях.

Суворий закон синьої кольової гами лишається стальним і в цій картині. У синяві присмерок, де не пізнати, чи вже розвиднілося, чи все ще панує ніч, на горбку узлісся м'язазні люди в льняному одязі й луб'яніх столах рубають сокирами стовбури дубів. Жадного вільного, незвязаного руху. Жадної ясної фарби. В понурій тиші поневолені люди

працюють за наказом людини, закутої в чорне залізо, що, спираючись на франкський меч, стойть на віддалі. Гине ліс. Падає вікове дерево, грізний тріск його падіння рве тишу. За яром на відрубній горі люди споруджують місто. Місто — нова історична категорія — входить у життя народу, але воно не принесе, людству радості й життя в ньому не стане ясним.

Картини Линника справили похмуре й важке враження. Якщо мета мистецтва визволити, то мистецька творчість Линника не визволяла, а пригнічувала.

Линник залишив після себе багато етюдів з своїх подорожей на Північ і Південь. Фіорди Скандинавії й царгородський Босфор становили собою два полюси, дві крайні точки його мандрів.

На одній з своїх картин він відтворив цю північну нудьгу за Півднем, одвічну жіночу мрію Півночі про Царгород... Первісна безпілдна морена. Суворе північне море. Плещуть холодні з білимі гребінцями хвилі. На пустельному березі стойть самотня дівчина в полотняній сорочці, вишитій червоними взорами. Вітер жене хмари, дме в обличчя дівчині, тріпоче подолом її убрання, розпліскує на каміннях біля її ніг білу піну хвиль. Жінка — слов'янська Ольга? варяжська Сольвейт? — мріє про землі далекі за морями великими: про південне сапфірне море, про золото Царгороду, про незнану віру й величну пишність царства.

XXI.

До своєї творчої продукції Линник ставився з дбайливою вибагливістю. З великої кількості картин, які він малював, він відбирав для вистав лише дуже небагато. Це було стало правило, якого він завжди дотримувався:

— Виставляти менше, ніж малювати! Хоч свої полотна він оцінював завжди дуже, а іноді навіть

по—над міру високо, але вже в перші дні після відкриття виставки майже на всіх виставлених його картинах в кутку біля рами білів стандартний аркушік: „Породано!”

Проблемне мистецтво в цей час остаточно одвоювало для себе передові позиції. Линник своє мистецтво звів на ступінь теоретичної проблеми. Мистецька критика віддавала йому багато уваги. Про його багато писали в журналах і часописах, видавали багатоілюстровані книжки. Це був успіх. Не зважаючи на всю суперечливість його творчості, — визнання. І все ж таки він завжди почував себе творчо незадоволеним. Він отдав ціле життя своє мистецтву, але мистецтво не могло його наситити.

Його не задоволяло мистецтво, призначене прикрашати стіни приватних квартир — заможних людей, професорів, журналістів, адвокатів, банків і політичних діячів, які мали змогу витратити одну—две тисячі, щоб придбати для себе „власного” Линника.

Це, замкнене а—соціальне мистецтво не задоволяло його. Він намагався переступити за рамки ізольованого мистецтва, перебороти відносність цього мистецтва. Мистецтву суб'ективістичному він прагнув протиставити мистецтво універсальне, відносному — безумовне, інтелігентському — всенароднє.

Він зробив спробу перенести своє мистецтво з приватного мешкання, з кімнати на людський майдан. Картині, власності одного він протиставив архітектуру, здобуток всіх.

Од ескізів театральних декорацій, од малювання картин, призначених висіти над книжковими шафами в кабінетах освічених і заможних людей, він звернувся до будівництва й мозаїки.

Церква побудована Линником року 1908. була дещо більше ніж просто рафінована данина з його боку естетському захопленню візантізмом. Віктор

Гюго помилувся, коли гадав, що „книга вбила собор”, що просвітницький парткуляризм нового індивідуалістичного суспільства остаточно заперечив ідею універсального й абсолютноного мистецтва, виплекану Середньовіччям.

Як і завжди Линником володів дух полеміки. Свою кам'яницю-церкву він будував з цілком виразною полемічною метою: протиставити їй кам'яниці полтавського земства, яку спорудив Василь Кричевський. В питання українського мистецького стилю Степан Линник вносив дискусійний момент: бароко чи візантізм, XVII вік чи Х—XI, козаччина чи Святослав, Ворскла („Ворскла річка невеличка”) чи великий водний шлях з „варяг у греки”, хуторянство чи магістраль світової історії, земство чи Софія, ліберальне поступовництво чи вибух і злам?...

Іноді варто буває переглянути Вазарі. Читаючи Вазарі, починаеш виразніше розуміти, що жадне мистецтво доби не виходить озброеною в шоломі і з списом в руці з голови Зевса, що жадне сьогодні ніколи не творить усю епоху в цілому. Сучасникові важко, відокремити в своєму часі прямі шляхи від бічних, відрізнати шляхи, які ведуть в майбутнє, і шляхи, які не ведуть нікуди.

Навіть тепер коли вже наближається п'ятирічесята річниця смерти Линника, нам було б важко ствердити, що в хаосі незавершеної творчості Линника було прогнозом майбутнього, а що лише шлаком, який тільки засмічував бронзу, призначу для того, щоб з неї відлити монументи вічності!...

XXII.

...Але ж і пече!...

Мені стає нестерпно гаряче сидіти на кам'яний лаві. Білим полум'ям палають розпечені гранітні плити. Надто тъмяно пахнуть, квіти, надто солод-

кий аромат молодого листя кущів і дерев. Усе довкола міліє!... Парить!... Чи не збирається на дощ?...

Я підважусь з місця. Я оглядаю край неба. І генген на Заході далеко над горою я бачу темносиню хмару, що насувається від степу з-за балки. Важкий шматок оксамиту підвішено на задньому плані.

Грозова хмара рухається позільно в цілковитій тиші. Але прийде мить, зірветься раптовий вітер і понесе з собою квіти, листя, береговий пісок і курячу з степу.

Мабуть уже час іти й на нараду, яка, слід думати, вже почалась.

Я дивлюсь на годинника й похитую головою! Однак! Несподівано для себе я просидів тут над кручкою усі можливі й неможливі терміни. Поза всяким сумнівом, я прогаяв доповідь Арсена Петровича, що нею повинні були початись, роботи Наради! Що робити? Так є, тепер уже нічого не змінишь.

Я збираю з лави все, що порозкладав на ній, й йду. На східцях перед входом до церкви сидять, склавши на колінах свої сухі руки, чорні, в чорних хустинах, старі, забуті смертю бабусі. Нерухомими тінями вони застигли на камнях східців, мовчазні істоти, що своєю присутністю нагадують людям про потребу молитовної таємниці милостині.

Я ливлюсь на них, на темні в глибоких зморщинах обличчя, на вицвілі очі, кістляві руки, що тримають, простягаючись до мене, — жест, що свій усталений символічний сенс. Жалюгідні жебрачки? Старчихи? Прохачки, зганьблені зліднями й одчаем?...

Наш позитивістичний час зневажив жебрацтво. Він знецінив ідеал злідарства. Бути злідарем — бути нічим. Але ці старі жінки, що звертаються до мене з простягненими руками, нагадуючи про потребу бути милостивим, належать іншій добі.

Вони репрезентують добу, яка бачила в власності зло і розглядало жебрацтво як жертовний подвиг і високе покликання.

Речитативом жінки повторюють ритуальну формулу:

— Будьте милостиві, дайте копійочку!

Я спиняюсь, дивлюсь на ці чорні людські постаті, німові я їх побачив вперше і мене пронизує думка. Як я цього не розумів раніше?... Але ж справді: справа зовсім не в „копійці”, справа в тому, що ось є їївна категорія колоцерковних людей, цех, орден, і вони тоді кажуть: „будь милостивий!”

Щоб підтримати поліційний лад в місті, ми ставимо на розі кожної вулиці місцю, дужу уніформовану людину поліциста, озброєного пістолею й гумовою палкою. Середньовіччя з тією ж метою ставило на розі якнайслабшу людину, каліку, старця, і поліційний обов'язок її був нагадати кожному, що проходив повз неї, про потребу моральної досконалості.

Поліциста вчать убивати; старця вчили молитись, співати, грati на музичних інструментах. Влада дбала про те, щоб забезпечити в країні якнайбільшу кількість жебраків, бо це був єдиний спосіб, знаний тоді для підтримки ладу на вулицях і ярмаркових майданах.

Нас дивує можливість подібного погляду на жебрацтво: що більше жебраків на вулицях, то морально досконаліша країна! Але чому нас не дивує протилежний погляд, що ставить добробут країни в залежність од кількості побудованих літаків, перевезених зализвицею вантажів і видобутої нафти? Так, наш час вище над усе підносить цифри тон виплавленого чавуну, випущених моторів і продукованих кіловатів електроенергії!

Мене, розважливого мандрівника, що з блукань в ідеологіях і тисячеліттях, зробив собі про-

фесію, один мій добрий знайомий не без відтінка уїдливої іронії, назвав „бродягою”.

— Ви vagabond, волоцюга! — сказав він мені, довідавшись, що я од вивчення давньовірменської архітектури й романської звернувся до вивчення козацького барока XVII ст.

Мушу визнати: він мав рацію! Мене завжди спокушав розумовий вагабондизм, завжди приваблювало ідеологічне бродяжництво. Можливо, що це якоюсь мірою сталося не без впливу на мене Линника, але я ніколи не міг утриматися від приналежності до світоглядових мандрівок.

Був час, коли люди прагнули одкривати нові країни. Вони, мандрували в просторах морей-Магелан, Васко де Гама, Колумб. Географія була тоді основоположною доктриною, юнга-предметом мрій для кожного підлітка, карта морей-улюбленою й єдиною книгою для читання, біблією моряка.

В відміну від того, замість незнаних земель, ми шукаємо незнаних істин. Я відчуваю якусь дивну ненасичувану жадобу, поринаючи в відмінність істин. Мене завжди бентежили несподіванки логічного розвитка думок, думки в їх крайніх, остаточних висновках. Я цінив думки доктрин, які примушували людство переходити від одної протилежності до другої.

Я стою, оточений з усіх боків старцями. Мене вабить символіка обряду зренення власності, установленого традицією. Я виймаю з кишень гаманця й починаю роздавати гроші. На тримтячі долоні бабусь я кладу по черзі дрібні монетки. Старі жінки питаютимуть мене про мое ім'я. Я називаю себе:

— Ростислав!

Сходячи вгору, я чую за спиною слова молитов, старече шепотіння, подібне на осінній шерех сухого листя.

Але наверху перед тім, як відкрити двері й переступити через поріг, я затримуюсь, щоб ще раз поглянути на грозеву хмару, яка суне з Захо-

ду, на ряди одноповерхових будинків, на зело дерев, на чорні трикутники хустин, чітко вирізлені на білому камені церковних сходів. Свистить десь птах, цвірін'яють горобці, гуде під горою трамвай.

Ніхто не міг би закинути мені, що я поспішав на збори, що я бодай найменше хотів занедбати свій вільний час за для того, щоб взяти участь в нудному церемоніалі офіційної наради з приводу справи, рішення якої заздалегідь, слід галати, визначене.

XXIII.

В той момент, коли я, нарешті, збираюсь переступити через поріг і ввійти до притвору, я стикаюсь з жінкою, яка виходить звідти. Я спішу поступитися в бік, щоб дати їй зможу пройти вперед, але з здивованням пізнаю в ній мою добру приятельку, яку перед кількома днями я залишив в Харкові. Цілковита несподіванка! Я страшенно здивуваний. Я не мав і найменшого уявлення, що вона також збирається приїхати сюди.

Я в захопленні од цієї зустрічі. Я не можу утриматись од радісного вигуку. Я простягаю їй руки, закидаю її безлічно фраз, десятком запитань, ти-сячкою слів.

— Валентино Михайлівно!... Ви?... Яким чудом? Як ви тут опинилися? Коли приїхали? Що порабляєте? Така приемна несподіванка! Ви не уявляєте собі, який я щасливий що я вас бачу. Я пропадаю тут з нудьги. Ви мене рятуете від самого себе. Куди ви збираєтесь тепер іти? Дозвольте мені йти з вами?

Я висипав цілий козубень запитань, витрусиив перед нею кіш ентузіастичних вигуків. Я хотів довідатись од неї про все відразу. Я тріомфував. Я почував себе переможцем. Тепер нарешті я міг знайти, на що витратити свій час.

Я простягаю їй руку, щоб відчути знайомий м'який потиск вузької руки, після якого ще довго

тепліє й тане в мене на долоні запах фіалок, улюблених її парфюмів, але в цей момент густа фарба заливає мені обличчя. Я ніяковію. Я почую себе надзвичайно розгубленим.

Близче придивившись, я впевняюсь, що ця жінка, з якою я тут зустрівся, не має нічого спільногого з моєю харківською приятелькою.

Вона робить крок назад і в відповідь каже:

— Ви помилилися, громадянине! Я вас не знаю!

На її обличчі пробігає тінь незадоволення. Вона жде, щоб я поступився і дав їй пройти. Та я остановів і безгудзю тушкану на місці.

Ідіоте! ... Примари першого хибного враження розвіялися. Передо мною стоїть стороння, зовсім незнана мені жінка, майже зовсім несхожа на Валентину Михайлівну! Я ляю себе. Цей мій палкий ентузіазм, вибух захоплення, тисяча привітань, звернених до никого. Сьогодні я весь час плутаю, плутаюсь і помилляюсь.

Це в цілковитому замішанні я спішу переговорю:

— Пробачте! Дуже вибіг прошу, пробачте! Мені дуже прикро!

Вона сходить вниз. Бабусі одна по одній низько вклоняються їй, поклоном, як черниці, і простягають до неї свої руки.

Я стоку розгублений і дивлюсь зверху вниз. Звідкінці мені здається, що я їй знаю? Тому, що вона скідається на мою знайому? Але це виключено, вони зовсім різні: згіст, прічіска, статура.

Тепер, коли я придивлюсь уважніше, я вхоплю її з особливою чіткістю.

Жінка йде доріжкою між темних кущів тут, проходить крізь ворота, тоді озирається, може, за звичком, як завжди йдучи з церкви, а, може, поглянути, чи я ще свою, помічає, що я дивлюсь на неї, злегка червоні і, прискоривши кроки, переходить через майдан і ще йде в сутінках будинків вуличного впорядку.

Піокмуря мовчуща хмара знялася вгору, затягши собою весь обрій. Заметушилось птахство. Черкаючи крилами, низько проносяться над землею стривожні ластівки. Старчихи почали збиратися геть. Довго хрестяться, багато разів включаються на церкву й непомітно тіннями зникають не знати де.

Я міркую собі зприводу того, що траялися: Я помилувся, але кожна помилка має свій сенс! Помилка прийшла десь з глибин подсвідомого, але в чомусь ж є логіка іраціонального?

Я продовжую стежити зором за жінкою, що відходить, і намагаюсь збагнути коріння ілюзії, жертвою якої я щойно став.

Властиво, мені треба не стояти тут, а йти на збори, бо я й без того вже надто загаявся. Я навіть починаю сердитися на себе. Цеж безглуздо: думати про ікчемні дурниці, оціжувати комара, тоді як я повинен бути на зборах. Але що я можу зробити з собою? Вагаючись між обов'яком бути на зборах і можливістю уникнути цього, я кінець-кінцем відаю перевагу останній. Я ніколи не квапився робити це, що я мусів був робити. Навіщо?... Я завжди понад усе цінив примхливу химерність бажання, що раптом прокидалось в мені. Ніколи й ні в чому не треба зраджувати себе, вище над усе емід ставити власну примху. Хіба ж не так?...

Я мушу признатись самому собі: з мене людина небіжчного настрою, Замість нудігувати, сидячи на зборах, далеко приемніше віддатись плину думок про те, що жадної ваги, не має, думати ні про що, про те, чому ця незнайома жінка, яку я зустрів оце тут на порозі церковного притвору, здалась мені за першим же враменням од неї такою неснодівано зіваною?

Я роблю всі найможливіші припущення. Можливо, я зустрінув її колись у знайомих на вечірці:

ми сиділи з нею поруч за столом, я підкладав їй на тарілку кав'яр, наливав їй вина до келеха, бавив дотепами, танцював з нею ту-теп під патефон, а після того провів її до дому і в темряві східців перед тим, як розійшлись, поцілував її. Зустріч і поцілунок, які прийшли ненароком, і ніколи не повторилися вдруге.

Можливо, що все це сталося зовсім інакше. Ми разом відпочивали в літку в санаторії денебудь на Півдні, в Криму або на Кавказі, і вона промайнула передомною сусідкою по столу, пляжу, в черзі до ван. По дорозі з пляжу або чекаючи на вану, я розважав її оповіданнями про різноманітні пригоди її вона безтурботно сміялась. Короткий флірт протягом кількох днів або пари тижнів, і після того я цілком забув про неї, поки сьогодні згадка про неї не прокинулась в натрах моєї пам'яті, змиваючи намул пізніших вражень.

Чи, може, я не те зовсім, а в попелі забутих переживань спалахнула всередині мене іскра сентиментальної згадки про якунебудь з давніх моїх студенток в Інституті, про букет бузка, покладений перед лекцією на катедру, про ретельно приготовану доповідь, записочку з признанням, квантильово передану мені в вестибулі?

Чи, може, це було принарадне знайомство десь в фое театру або кіна, на концерті її обличчя назавжди несвідомо для мене відклалося, в глибинах моєї істоти, щоб сьогодні прокинутися з не-буття з новою силою й спочатку викликати, за асоціацією, ілюзорну думку про мою приятельку з тим, щоб потім знов розтанути й обернутись в незнане ніщо.

Я страждаю од своїх зусиль, нетерпяче риючись в хаосі пережитого й, можливо, скеровуючи себе в зовсім хибний бік, тоді як справа, може, не йде про жаден реальний факт, про жаден життєвий епізод, а про зовсім інше, про якісь ускладнені комплекси, про контекст розірваних і різнопло-

темних уривків, що зрослися постачання з цілком відмінних, зовсім не тотожніх між собою сфер.

Я продовжує свої блукання в темних лябіринтах пам'яті, даремно сподіваючись натрапити на кінчик Аріядниной нитки, яка б мене вивела з цих проваль. Я роблю припущення, що корінні ілюзії треба шукати в ділянці моого професіонального досвіду. Річ іде¹ про якийнебудь мистецький портрет, про картину якогонебудь видатного майстра. Я перебираю в своїй уяві тисячі картин, я довільно блукаю з залі до залі в петербурзькому Ермітажі, мюнхенській Пінакотеці, парижському Луврі. Перегортаю численні альбоми, ілюстрації, колекцію малюнків, що я їх демонструю на своїх лекціях. Але даремно!

Даремно в найглуших і найвідаленіших заутках своєї ерудитної пам'яті я шукаю можливості натрапити бодай на найменшу аналогію.

Ті, що з'являються, я їх закреслюю одну по одній.

Я стомився од імен, дат, шкіл, картин. Я дійшов до знемоги від калейдоскопічної зміни жіночих облич і постатей. У мене добра, якщо не сказати професійно вийлекана пам'ять, і я цілком певно можу еказати:

— Ні, я досі ніколи не зустрічав її в своєму житті, але малярство так само не дас мені підстав еказати, що пам'ять про якийнебудь мистецький образ сполучилася з враженням од неї.

Я нарікаю на себе: навіщо все це мені? Хіба мені не все одне, звідкіля здалось мені, що я її знаю? Але я не хочу капітулювати.

Почуття газарду опановує мене. Так або інакше я досягну свого: я знатиму.

Перестрибуючи через сходинки, збігаю вниз. Швидкими кроками я йду тим же шляхом, що ним простувала перед цим і вона. Вона пройшла не так багато, щоб я її не встиг наздогнати.

Ствердімо так: я її ніколи не бачив в своєму житті, вона мені не нагадує жаден жіночий пор-

трет ві мистецтві і, однак, у мене є певність, що я чомусь її знаю. На жаль, я не шізофренік і ні поет, я надто твереза людина. У мене ніколи не болить голова. Я не знаю, що таке нежить. Хворівши на тиф або інфлюенцу, я ніколи не маячив. Сп'янівши, я не втрачаю притомності. Залізним ломом я мушу пробивати шар криги, що відокремлює підсвідоме від свідомості. Я звик сприймати підсвідоме, не гасячи світла, не в присмерках, а при повному сонячному сяйві, в чітких контурах логічних і раціональних категорій.

Я мушу побачити цю жінку ще раз. Я доходжу до вулиці, яка йде під горою. Я помітив: жінка звернула праворуч! Певне так: на відстані я бачу її. Я йду за нею. Я починаю навздоганяти її.

Ось вона переходить з цього боку на другий бік вулиці. Вона переступає через рейки трамвайної колії, прокладеної під горою. Тепер вона йде алейкою з молодою посадкою кленів уздовж схила гори.

Мені чітко видно її струнку постать на тлі гори, порослої сірозеленим бур'яном, її червоні на високих закоблуках черевики, ясні панчохи, вузьку парусинову спідницю, білу кофточку з мережаними рукавами і ясножовте важке волосся, зібране на потилиці в високу зачіску.

В ній все надзвичайно просте! Можливо, що ця вишукана, мистецька простота є найголовніше в тому враженні, яке лишається від неї.

Я хотів бачити, можливо треба було чути. Чути, але що?... Можливо, я досі йшов хибною стежкою. Треба було шукати не зорового, а слухового образу, не малирського, а музичного. Межі, де перший перетворюється в другий.

Я дивлюсь на жінку, на срібну наготу опуклого схилу гори, що почорнілим металом старої сасанидської чаші постає передо мною, і на спрагнілих устах своїх я відчуваю гіркий присмак, як до степового, пілом притрушеного полину. Хто скаже,

звідкіля й чому прийшла до мене ця туга і огорнула серце і стиснула груди, туга, що не має імення, що з'являється непрохане, затьмарює й гасить радість світла?

Над далеким гребенем високої гори, над дахами будинків і верхівками дерев, що зеленою смугою простяглися вгорі, повзла, закриваючи небо, темна грозова хмара.

Рагтом згори зірвався передгрозовий вихор і понісся низом, зриваючи з дерев листя, здіймаючи куряву на сірій бруківці вулиці й жовтий на алейці пісок.

Жінка, склонивши голову, поквапливо прискорила кроки.

Та я знаю: вітер пронесе над містом хмару, розвіє дощ.

Грози не буде!...

XXV.

І тут виникла музика!

Такт за тактом народжувалась мелодія. Вона народжувалася з передгрозової тривоги, з вихору, що знявся в далеких просторах степу, пронісшись над зеленими полями пшениці.

Усе чітче й чітче, усе повніше й насиченіше бренять звуки. Лінне музична ріка світу. Я поринаю в ній, я розчиняюсь в ній. Ще мить, ще трохи й я згадаю мелодію, вхоплю звуки, пізнаю їх, пізнаю ту музичну фразу, що з порізних звуків і окремих тактів виростає в мені й довкола мене поки що в невиразних і неокреслених уривках.

Я дивлюсь на золоте сяйво волосся цієї жінки, на червоні закаблуки її черевик, на струнку стурбовану постать. І з середини мене, з глибин пам'яті, з почуття полинної терпкости, з туги, що народилася, не знати звідкіля прийшовши до мене, в останньому напруженні волі, виринають кілька тактів, дуже прозорих і простих.

W. CHEKANSKY

69 Union St.

Auburn, N. Y. 13021

Вони прозгучали, відсугаючи в бік сумнівну тривогу невиразних згадок, подібних на плями. Я знущав хистку непевність, що досі бентежила мене. Я пізнав їх. Це вони. Це такти, що складаються в певну, чітку й виразну музичну фразу.

І тоді, коли з порізнених окремих тактів складається музична фраза, в мене вже не було жодного сумніву: саме тут в оцій музичній фразі — коріння моїх сьогоднішніх шукань, моїх досі до кінця неосвідомлених вражень.

Я повторю раз і ще раз музичну фразу. Тепер я знаю, звідкіля вона:

— Це ляйтмотив з другої симфонії Шиманівського!

Так, це з неї! Це ляйтмотив другої, „екстатичної” симфонії Шиманівського, насиченої полум’ям пристрасти, що принесла молодому авторові визнання й світову славу, висунула композитора відразу в передовий шерег найвидатніших майстрів.

— Та-ра, ра-ра, ра-ра!

Я повторю одну, за одною варіації ляйтмотиву, основною темою якого є ота дуже проста й прозора фраза, що постала в мені, коли я, дивлячись на цю жінку, намагався з’ясувати собі, чому, при першому враженні од неї, мені здалося, що я її знаю.

Ляйтмотив каже про палке й безпосереднє почуття кохання, зведене на ступінь екстазу, здібне спалити, потрясти, захопити й не насытити.

Музичне почуття проходить разом з зоровим, сполучується з ним, переплітається, перекриває його, огановує ним. Це мелодія, яку я бачу. Це зоровий образ, який я чую. Це кохання, що розкривається одночасно в слуховому й зоровому сприйнятті.

Там на відстані передо мною йде жінка, яку я чую. Так це вона. Це її хода, її струнка постава, золото її білявого волосся, темна синява її очей —

— від висотки в піднімі, відіїх покватливі кроки. І голос її, яким вона мені тоді відказала на папері:

— Ви помилилися, громадянине! Я вас не знаю.

Такий дзвінкий, гнучкий і глибокий голос.

Я не в'агаюсь тепер. Тепер я цілком певен і ніщо не може захитати моєї певності. Ця мелодія — це вона. Це вона, ця жінка, яку я тут так несподівано зустрів, кохання до якої визначило злучення цієї музичної теми. Нею, цією жінкою, лише нею й ніким іншим згучить кожна варіація лайтмотиву.

Я в захопленні від цього відкриття. Мені хочеться бити в барабани, сурмити в сурми, стрибати, бігти. Я повинен з кимсь поділитися своїм відкриттям, комусь розповісти про все, що трапилося.

— Але чому насамперед не їй?

З мене людина не лише мінливих настроїв, але й таких же раптових вчинків. Вирішено — зроблено. Я навздоганяю її. І оце йду поруч неї. Я бачу зблизу важке волосся, зачесане вгору, високі скроні прямого чола, легку рожевість смуглявих щок, вузький, чітко окреслений ніс, темносиню барву її очей.

У мене немає жадних сумнівів. Я уявляю собі: він, високий і широкоплечий, ще властиво юнак, так само, як оце я, йшов колись поруч неї, нога в ногу й дивився, пожадливий, нетерпчий, збуджений, в темну блакить її очей. І в нього тоді виникли ці прозорі й прості такти, що кажуть про жайворонків в небі, про темносині волошки між колоссям достиглої пшениці, про хмару, що здіймається на небосхилі і про передгрозовий вихор, який неминуче зірветься й пронесеться над полями, степом, ним і нею.

Трохи перед нею, випередивши її на півкрака, схиляючись над нею, я кажу:

— Пробачте! Я дуже прошу мені прощати. Я розумію: з моєго боку це зовсім некоректно, майже дико. Я поважусь, як правдивий нахаба, підхожу до вас на вулиці й звертаюсь до вас. Я для час цілком незнайома особа, але я хотів би, щоб ви не прийняли це за зло. Мені хочеться, запитати вас. Лише одне запитання. Просто я хочу перевірити самого себе. Усе це прийшло так само несподівано для мене, як і для вас. Отже, скажіть будь ласка, чи вам знайома друга, так звана „екстатачна“ симфонія композитора Шиманівського?

Я бачу, як спочатку здивування, потім тривога, нарешті, гнів запалюють сине полум'я в її очах. Вона позирає на мене, вагаючись в остаточному присуді: нахаба? ідот? божевільний?

Вона явно стурбована й не ховає цього. Я помічаю автоматичний жест, коли вона міцно притискує до себе торбинку. Не зайва пересторога в цьому пустельному місці!... Вона озирається довкола, щоб когось покликати. Але на порожній алейці по-під схилом гори немає нікого окрім нас двох. Вона не знає, чи не слід було б їй, нічого не водповівши мені, шукати порятунку, відразу перейшовши на другий бік вулиці?

Вона підвищує голос і з обуренням каже:

— Що, власне, від мене ви хочете?... Чого вам, нарешті, треба?... Ви вже вдруге звертаєтесь до мене. Прошу лишити мене в спокої.

Мені хотілося б пом'якшити її гнів і я відповідаю досить наївно:

— Нічого, слово чести, нічого! Лише одне слово: так або ж ні! Оце є усе!

Я намагаюсь пояснити:

— Коли ви переходили через трамвайну колію, я дивився на вас і мені на згадку прийшов ляйтмотив з симфонії Шиманівського.

Я відчуваю, що те, що я кажу, згучить ще безглуздіше ніж все попереднє. Але вона легко

червоніс. Її охочлює вагання. Вона не зовсім певна того, як їй слід поставитися до веїї ситуації.

І в цей вирішальний момент, я несподівано для себе згадую присвятний напис, видрукований на клявірі симфонії і я називаю ім'я:

— Ларисо Павлівно! ...

Хмара затягла з Заходу й Півночі небо, над околицями міста звисла тінь і в сутінках хмари спалахують одна по одній глухі беззгучні блискавки, але з Полудня й Сходу ще сяє сонце. Листя кленів дрібно тріпочуть в поривах, вітру. Вихор, зірвавшись, несе з собою степову курячу, прибережний пісок, листя й квіти акацій і цілі хвилі пахощів. Він рве на жінці одяг, висмикує у неї з-під гребеня пасма волосся, і якщо вона щось і каже до мене, то я не чую нічого.

Вона стає спиною до вітру, згине голову й, притримуючи рукою волосся, кричить до мене:

— З вашого боку це зовсім недотепно, знаючи, хто я, підходити до мене й замість того, щоб назвати себе, так пошколярськи дражнити мене!

Я палко заперечую:

— Запевняю вас, що я ніколи не дозволив би собі такої пласкої гри. Я зовсім не знаю, хто ви.

Вихор пронісся, вона зводить голову, в її очах цілковита розгубленість. Вона не розуміє нічого. Нерішуче вона хоче спростовувати:

— Але ж ...

Тоді вона стискує брови.

— Так, що зрештою вам треба од мене?

— Мені хотілося б довідатися ...

— Про що?

— Я казав: чи ви та жінка, якій присвячено другу симфонію Шиманівського? ...

Вона спалахує:

— Ви репортер? ... Вам хтось щонебудь казав?

— Найменше! Ні перше, ні друге! Я уже згадував: усе це прийшло до мене так само несподівано й незрозуміло, як і для вас.

Вона замислюється й висловлює здогад:

— Певно, ви особисто знайомі з композитором?

Вона називає його на ім'я та по батькові:

— Він казав вам про мене? Ви од нього?

— О, ні! Я знаю його речі, високо ціну його творчий геній, з мене один з найцінніших прихильників його обдаровання, але я досі не мав нагоди й приемності зазнайомитись з ним особисто.

Вітер хилить верхівки дерев, обсипає панчохи піском, рве волосся на голові. Вона стає боком до вітру й згинає голову. Тепер вона дивиться на мене знизу й скоса.

— Звідкіля ви знаєте мене?

— Ні звідкіля! Я ж казав вам: я вас не знаю!

Вона по дитячому безпомічно розводить руками:

— Якже це так?

Вона почуває себе розгубленою і тоді з широю безпосередністю питает:

— Ви не тутешній?

— Ні, не тутешній. Я щойно вчора приїхав з Харкова!

Навряд чи їй самій ясно, чому вона звернулася до мене з цим запитанням, але, поза сумнівом, її починає подобатись химерність нашої розмови. Поволі вона втягається в гру.

Ми дійшли до перехрестя, де алейку з кленами, що йде вздовж схила гори, пересікає вулиця, що сходить згори, прокладена між двома порожніми, порослими бур'яном пустощами.

Я прохаю дозволу, якщо вона не заперечуватиме, пройти з нею далі.

— Прошу, тут недалеко!

І вона показує рукою на групу кам'яниць, розташованих на горі.

Ми повертаємо ліворуч вгору і я прикриваю її своєю поставою од поривів вітру.

Я користаюсь з нагоди внести ясність в те, що сталося. Мені далеко не все зрозуміло в ході подій. Певне, намагаючись пояснити, я плутатимусь

І заплутаюсь, і неясне не стане від того ясніше, але я кажу те, що кажу. Не без докторальності я починаю аналізувати подробиці.

— Дозвольте, — кажу я, звертаючись до неї, — якщо це не здається вам обридливим, або ж нудним, почати з того моменту, коли ми з вами, так несподівано для нас обох, зустрілися на порозі притвору в „Варяжській церкві”. Ви виходили, я хотів увійти. Тоді в мене з'явилося раптове враження, немов би я вас добре знаю!

Я зітхаю.

— Знаю, — ось слово, яке ми так чисто повторюємо і яке однак, має багатобарвний і дуже часто суперечливий зміст. Я знаєш вас і одночасно не знаєш. Справа йшла про те, як я вас знаю. Свідомість підказує нам не завжди прямі й правдиві тлумачення наших вражень того, що ми сприйняли. Ми з вами зіткнулися ненароком, перше враження од вас сказало мені, що я вас знаю, але свідомість підказала першу-ліпшу відповідь, відповідь довільну й поверхову: „Ти, мовляв, знаєш її тому, що це твоя добра приятелька!” Це була помилка. Цілком хибна відповідь з боку свідомості. Мені довелося зніяковіти й просити в вас прощення. Найгарніша медуза, яку море викидає на берег, обертається в купу отидних драглів.

Я поглядаю на мою супутницю. Вона слухає. Я кажу далі.

— Отже, було дві речі: враження знаності, яке прийшло не знати звідки, і хибне його тлумачення. Ви дозволите далі?

Вона не заперечує:

— Але дуже прошу!

— Звичайно ми проходимо цілком байдуже кількох подібні випадки, які трапляються в нашому житті. Ми не зауважуємо їх. Ми зневажаємо їх, як дрібниці, хоч часто саме вони бувають варті якнайбільшої уваги. Щоправда, іноді ми ризи-

куємо бути при цьому безтактними або ж навіть настирливими.

Я посміхаюсь до неї. Вона відповідає на посмішку посмішкою. Те, що я іронізую над тим, про що я розловідаю, приносить мені з її боку probачення.

— Ви пішли, — кажу я далі, — я лишився. Я прикладав всіляких зусиль, щоб знайти пояснення для цього враження знаності. Безперечно, це враження знаності було аж надто аморфне, щоб можна було дати собі раду. Воно було дуже невиразне й побіжне. Відблиск сонця від люстра на стіні, — спробуй його спіймати й втримати!... Я ганявся за ілюзією. Я напружував свою думку. Я вимагав од своєї пам'яті чіткої відповіді. Я поводився з собою як найсуворіший слідчий. Я був упертий. І все таки всі мої зусилля були даремні. Я був на хибному ціляху.

— Я виходив з припущення, що враження було зорове, і я не досягнув нічого. Чи не слід було пропустити, що це було враження знаності не зорової, а іншої, скажімо слухової, музичної? Я вирішив вдатися в своїх розшуках в цей бік. Змучений, я пішов за вами. Я нарікав на себе. Я скаржився. Я був сповнений безнадії, і в той момент, коли ви переходили через колію, коли ваша постать викреслилася на фоні гори і мое враження од вас стало особливо чітким і суцільним, в середині мене зазнучали ті прозорі, прості й ясні такти музичної мелодії, що складають основу ляйтмотиву в симфонії Шиманцівського.

— Ви, — звертаюсь я до неї, — не захочете сказати, що був цілковитий вигпадок, або ж що я помилився?... Гадаю, що це було так: з зорового враження родилося музичне. Я дивився на все і в міру того, як я дивився на вас, в мені все віднішле й все могутнішле звучали звуки симфонії, рождалися такти музичної фрази. Я не мав сумніву: це були ви!

Вона не знає, як їй поставитися до мене і до моого оповідання. Хто я: шарлатан або фантаст? Як їй думати, чи правда те, що я їй розповів, чи може, все це є лише зненацька, принаїдно вигадав?... Вона спиться чинити опір:

— Ви, — каже вона, — або знущаєтесь з мене, або жартуєте!

Вона вимагає від мене чесності.

Я запевняю її, що все було саме так, як я їй розповів, і що в свою розповідь я не привніс і найменшої витівки, нічого вигаданого, жадного жарту.

— Чому ви заперечуєте, — кажу я до неї, — що творчий акт може повторитися двічі? Що за зоровим враженням од вас в музичній темі композитора я міг пізнати вас, як композитор колись в вас пізнав свою музичну тему?...

Вона спалахує:

— Але це неможливо!

— Але це є факт! Чому, — не без гіркого докору кажу я їй, — чому волієте твердити, що Зелена папуга є звичайний птах, і не хочете, разом з Карлом Гоцці, повірити в кам'яні статуй, які розмовляють, і в те, що лише Зелена папуга може зробити людство щасливим?

Я схиляюсь і цілую її плекану, з вузькими овалами нігтів руку. Я дивлюся на неї. У неї важке, зібране в високу зачіску, біле з жовтавим відтінком волосся, тонкий ріт, чітко окреслений ніс, легким рум'янцем ніжно забарвлене обличчя.

Ми стоймо на горі. Перед нами одкривається широкий кругобрій, далекий срібний степ, потемнілій од навислої над ним тяжкої хмари, і Дніпро, до якого наближається, закриваючи сонце хмару. Вітер хилить тополі.

Молода жінка поглядає на хмари, на мене, на вітер, і знов на хмари, на мене, на вітер. Вона не певна. Вона каже:

— Здається буде гроза...

Я кажу:

— Вітер розвіє жмару!

Вона вагається.

Тоді з довірою й щиро сердо каже:

— Зайдімо! В нас немає нікого! Чоловік на лекціях. Ви ж перечекаете бурю!

Ми переходимо на другий бік вулиці. Галаслива юрба дітей гуляє під кам'яницею на пішоходах. Двоє малят вириваються з юрби, з вищанням кидаються до жінки, притуляються до її ніг, охоплюють рученятами її спідницю, в захопленні вітають її.

Питаю:

— Це ваші?

Вона безжурно:

— О, ні!

Ми входимо в широкий, білий, пустельний вестибюль. Розлогими мармуровими сходинками підіймаємося на другий поверх. Тиша, порожнеча, високі білі двері. В вікні дзвижчить і б'ється муха. На дверях мідна табличка з написом „професор”. Твердий знак наприкінці слова з'ясовує мені, що ці чоловік повинен бути років на 10—15 старший за неї.

Просторий передпокій нагадує залю. Відкриті двері одкривають вид на амфіладу великих ясних високостельних кімнат.

Я перехоплюю її погляд і кажу:

— Я без капелюха!

Вона запрошує:

— Тоді прошу, проходьте.

XXVI.

Я ввійшов до кімнати. Старовинний „панський“ ясних золотавих кольорів килим з витканими на ньому рожевими трояндами простягся в усю широчину стіни

Молода господиня, зауваживши, що я підійшов до килима й розглядаю з зворотного боку нитки основи, не без гонору каже мені:

— Це датований килим! Він з року 1728, з килимової майстерні Данила Апостола.

Та килими й найменше не мій фах. Досі я ще ніколи нічого не писав про цю ділянку українського барокового мистецтва.

Я обмежуюсь зауваженням:

— Ків'є за однією кісткою відтворив вигляд допотопної тварини, чи не можна було б за розмірами цього килима відтворити розміри панських будинків з к. 17, поч. 18 століття?

Задовільнивши свій загальний, аматорський інтерес, до цієї коштовної речі, я повертаюсь на закаблучках і оглядаю кімнату. Ясний, лискучий паркет. На кришці чорного піяніна, що стоїть коло бічної стіни, нудьгує традиційний бюст замисленого Беттговена. По середині кімнати стіл. В зеленому склі високого келеху на чотирокутному просторі білої скатертини червоною плямою полум'яніють пелюстки тюльпану.

Господиня просить прощення. Вона залишить мене на хвилинку самого, щоб підібрати розтріпане вітром волосся. Чи я дозволю?

— О, розуміється, прошу!

Я залишаюсь на самоті в цій великій кімнаті з одчиненими вікнами на схід: за купами дерев кричева смуга далекої ріки й синява неба.

Користуюсь з нагоди, щоб оглянути фото, які висять на стіні над широкою турецькою тахтою по той бік столу. Заклавши руки на спину, передивляюсь світлини. І тоді відразу кажу:

— Егеж! Ні, я не помилився аж ніяк!

Скидаю окуляри й починаю розглядати зблизу. Я відразу пізнаю молоде обличчя, великий чуб, що звис над прямокутником чола, по юнацькому ще пухлі уста, і тверде, уперте, що виступає, як у Вагнера, підборіддя, — так добре знайоме з ча-

сописів, концертів і афіш обличчя молодого композитора. А ось вони вдвох: він і вона. Беріг моря; чорні ланцети кипарисів, скелі, що стали умовним стандартом південної екзотики... Я дивлюсь на просияну радість її обличчя на маленький світлині, де вона в білій парусиновій сукні стоїть над морем, — таку безмежну радість, що в мені прокидається заздрість, чому я лишився непричетний до всієї цієї надмірної повноти життя...

Низка її фот. Колекція ракурсів. Гра світлотіней. Відтінки сірих і брунатно-рудавих кольорів. Експериментальні вправи майстрів фотомистецтва, шедеври вигадки, іреалістичні спроби заперечити сугубо реалістичні способи.

Портрет обважнілого чоловіка з бородою й професорським виглядом, — певне, фото її чоловіка.

Ще численні фота незнаних мені людей. Око байдуже пробігає по циклі світлинах, що нічого не хочуть мені сказати.

Я сідаю на каналу. Крізь одчинені двері до сусідньої кімнати, далеко більшої за цю, де я сижу, мені видно блакитносірий шовк меблів в стилі „Люї XIV” і чорну масивну брилу роялю, що громіздким трикутником заповнює ледве чи не половину просторової зали.

Ритуальна урочиста тиша велиокімнатного мешкання. Здалека з вулиці чути дитячі голоси. Спокій. Я маю нагоду зважити. Ці два дорогі інструменти, ці купи нот, що лежать на табуретках, ці великі декоративні фота, яким немає місця в звичайному професорському мешканні, знайомство з композитором, усе це свідчить про причетність — ту або іншу, зрештою більш-менш близьку — цієї моєї нової знайомої до музичного світу.

Чи не міг би я зробити ще якісь дальші висновки?... Міркуймо далі! Її звуть, відповідно до присвяченого напису на клявірі Ларисою Павлівною. Що може сказати мені це ім'я? Чи говорить воно про щось, чи не говорить ні про що? Оперова

актриса? Є досить знана камерна співачка саме з цим ім'я: Лариса Сольська. Її концерти, користалися їй користуються видатним успіхом. Критика й публіка ставить її на рівні з Зоєю Лодій! Чи не мушу я припустити, що це саме вона?

Вона входить до кімнати і я підвожусь їй назустріч. Я кажу їй:

— Якщо продовжувати розпочату гру, розплутувати далі всі таємниці, то я мусів би ствердiti, що я сьогодні мав приємність зустрітись з Ларисою Солькою. Ви не захочете зробити, мені прікристіть і сказати, що я помилився?

Вона смеється у відповідь і простягає мені для поцілунка руку:

— Ні, я не зроблю цього, мій Каліостро! Ви чарівник, хитрун, ясновидець, фантаст! З якої кишені, чи з якого рукава ви витягнете зараз свою Зелену папугу?

Вона дуже мила жінка!... Я посміхаюсь їй і кажу.

— Я мушу спокутувати свій перед вами гріх: мені досі не довелося ні разу бути на ваших концертах. Але ваш і мій добрий знайомий і приятель, Дмитро Ревуцький багато із великим завжди захопленням говорив про вас. Дивуюсь, як я буваючи у нього, ні разу не зустрівся з вами.

Господина просить сідати. Вона сідає на тахту, а я на круглий стільчик коло піяніна.

Я сів коло піяніна, моя рука торкнулася кришки, я одкрив клавіатуру й поклав пальці на клявіші. Це сталося зовсім автоматично, без жадної думки. Один рух породжував другий.

З мене ніякий музика. Я жaden професіонал, звичайний собі аматор. Граю я не бездоганно. Я сгідомий цього, але я маю музичну пам'ять і ніхто, гадаю, не закине мені, що я не розуміюсь на музиці, або ж, що я не здібний вчуватись у музику.

Дотик пальців до клявіш став імпульсом. Я пробіг по клавіатурі, звуки гами розсинались по

кімнаті. Певно, я зробив це лише для того, щоб пізнати згучання інструменту. Згук був повноцінний, гулкий: зерна добірної важкої пшениці лягли на долоні рук!

Я спітав:

— Ви дозволите?

Коротке й любязне: „Прошу”!

Я не сказав би певно, чому саме я дозволив собі відтворити ляйтмотив, ту коротку дзвінку музичну фразу, що сьогодні прозгучала в моїй пам'яті. Можливо, що я зробив це виключно за інерцією. Можливо, що присутність цієї жінки, якій була присвячена ця чудова річ, мене бентежила.

Розуміється, це було необачно, ба навіть до певної міри з моого боку безтактно, але що я міг зробити? Я вже не міг утриматись. Це було дужче за мене.

Музика наповнює мене. Мене вже немає. Є лише музика, і я в повній покорі музиці.

З моого боку це був жаден психологічний експеримент. Жадче насильство. Жадна спроба гри на нервах, її або моїх.

Знаючи, що та, яка викликала згучання цієї музики, знаходиться тут, поруч мене, я не міг, я мусів бути відтворити музику.

Срібні звуки початку симфонії, що говорили про перше кохання, про перші зародки почуття, і тоді ж відразу, уже від самого початку про грозову повінь пристрасти, про несамовитий шал екстасичного палання, розлідись по кімнаті. В умогному просторі кімнати постала, творилася музика. Музика була надмірна. Почуття було надмірне. Напруженість палання оберталась в абстракцію. Реальнє було знищено. Фізично неможливе ставало можливим метафізично.

Я поринув у звуки. Я розчинився в звуках. Світ обернувся в музику. Була музика, була музична, служкова абстракція світу. Світ і вона, ця жінка, сприйняті й втілені в музиці.

Вона сиділа тепер, біля столу, де на білому полі скатерти полум'яніла квітка. Вона слухала. Її руки лежали на столі. Кінцями пальців вона торкалася келеха з тюльпаном. Обличчя її зблідло. Уся вона здавалась відсутньою.

У цей момент в кімнату ввірвався вітер. Вихором пронісся по мешканню, здригнувшись стінки будинку. По цілому будинкові загрюкали вікна, загуркотіли двері, задзеленчали шибки. Десь почувся брякіт розбитого скла. Знялися зойки наляканіх дітей і крики жінок:

— Зачиняйте вікна! Зачиняйте вікна!

В кімнаті відразу стало темно.

— Грози не буде! Вітер, розжene хмари! — казу я.

— Я зараз! — гукинула вона й побігла зачинити вікна.

XXVII

Вона повернулась.

Я сказав їй:

— Це небезпечна музика! Якщоб я був одружений, я заборонив би своїй жінці слухати цей твір!

Вона розсміялась і сказала:

— Грайте!

Голос згучав різко й разом з тим нептеряче. Як наказ і одночасно, як благання. Вона просила пощасти. Хто зна, чи володіла вона собою?

Я грав. Я грав найбільш напружену, найбільш екстатичну частину симфонії, саме ту, що визначила собою назву цілого твору. Палала піднесена пристрасть. Розкрились пелюстки квітки. Полум'я вогню стало білим.

Вона стояла коло піаніна. Її обличчя було зовсім близько від мене. Обличчя її стало бліде, як заню, як маска, й пофарбовані уста, пересохлі від згаги, тримали.

Вона цілком віддалась почуттю музики. Вона слухала музику і це вона слухала себе, бо музика була нею і не було музики по-за нею. Вона була музикою. За нею я пізнав музику, з музики я пізнав її.

Нічним метеликом тримтіли закриті повіки. Рожевіли щоки. Широко розкрились уста. Я поцілував її. Вона не відштовхнула мене. Чи освідомлювала вона, що це був я?

... Вітер розвіяв хмари. Знов проясніло в кімнатах. Сонячний день прозоро сяяв і лицє синява неба стала ще густіша.

— Треба відчинити вікна! — скала вона і, притягнувши мою голову, поцілувала мене. Тоді підвелась і пішла.

Вона пішла. Я думав про той гіркий, полинний присmak, що я його відчув в її поцілунку. Чи це мені лише здалося і в її поцілунку не було нічого, окрім ненасиченої пожадливості бажання, що, як і музика, не має ці кінця, ані початку?

Вона одчинила вікна й двері на балкон. Крізь одчинені двері й вікна в кімнату широким потоком лілося сонячне світло. В блакитній каламуті сонячних променів пливли й крутилися пилинки.

Перед люстром, що висіло над піяніном, я перев'язав краватку. Люстро відбивало мое обличчя, сутулу спину гіпсового Бетговена і в безодні скла червону пляму тюльпану на білому тлі стола.

Я стояв. Я бачив перед собою клавіатуру піаніна, — білий клявішний шлях, перерваний чорним поруччям. Шлях не вів нікуди, або ж вів лише в ту умовну реальність, що її творить мистецтво, надаючи більшої вірогідності нашому повсякденному існуванню.

Лариса прийшла, в новому вбранині. На ній була вечірня концертова сукня з довгим шлейфом. Вона вхопила мій здивований погляд; що повійно було означати це переодягання? — і відповіла:

— Я співатиму

І додола:

— Для вас!

І тоді пояснила щодо вбрання:

— Це як уніформа!... Кожна поводиться так або інакше в залежності від того, яке на ній убрання! Я маю примху, я волію співати лише в концертному вбранні. Малим дітям і співачкам дозволено бути примхливими.

Вона запропонувала перейти до сусідньої кімнати, де стояв рояль!

— Там, — сказала вона, — кращий резонанс!

Вона стала коло роялю і сперлась долонями на кришку клявіятури. Біляве золото її волосся чітко контрастувало з чорним убранням.

Я був єдиний слухач на цьому дивному концерті, з додатком хіба горобців, які цвіріньяли й метушились на балконному майданчику, раз-у-раз недовірливо зазираючи в залю.

У неї був міцний і добре поставлений голос, м'який голос камерної співачки, словнений інтимного ліризму. Найвищої чистоти й стриманости.

Пісня приходила за піснею в довільному й непримушенному виборі. Вона співала дуже просто, але в простоті її співу відчувалася сувора й вибаглива школа. Усе зайве було відкинене. Вона вкладала в пісню почуття, але це почуття ніколи не переходило в чулість. Це був найкращий зразок пісенного „ампіру”.

Дзвінок увірвав пісню.

— Чоловік! — гукнула Лариса.

Вона оглянула мене знизу до гори. Було видко, що вона уникала навмисних родинних ускладнень. Упевнилася, що зі мною все гаразд, і, підтримуючи рукою шляйф, побігла до передлокою, по дорозі в сусідній кімнаті, поправивши на канапі зм'яті й розкидані подушки!...

До кімнати увійшов вахлуватий чоловік, років за 50, з розкуйовджею борідкою, з набряклими мішками під маленькими червонавими очима. Був

він огрядний, але досить рухливий і жвавий, борідка, яку він носив, мішки під очима, черевце, чорний люстриновий піджачок, застобнутий на один гудзик і не застобнутий на другий, надавали йому вигляду типового професора ще з передрево-
жноцініх часів.

Я підвівся й чекав.

Лариса, що йшла за ним, познайомила нас.

— Мій чоловік! ...

Сміючись, вона додала: .

— Чоловік в житті одруженої жінки є сuto формальна категорія. Він є юридична фікція, необхідне зло. Без нього заміжня жінка не могла б вважатись заміжньою!

— Ларисо, ти кажеш жахливі речі! з жартівливим докором зауважує чоловік у відповідь на ескападу своєї дружини.

— Але що я можу? ... — каже вона: — я лише констатую факти.

І вона продовжує ритуал репрезентування.

— Це мій добрий знайомий! ... показує вона на мене.

Вона каже й спиняється. Вона не може назвати ні моого імення, ані моого прізвища. Вона знає про мене лише те, що я не тутешній і що я вчора приїхав сюди з Харкова ...

— З Харкова! — додає вона, щоб закінчити фразу й заповнити бодай якось прику порожнечу.

Очима, що сміялися, вона, стоячи за чоловіком, дивилася на мене. Вона потребувала підтримки.

Я поспішив їй на порятунок. Я назвав своє ім'я, свої посади, своє звання, для чого, в якій справі я сюди приїхав. Я сказав навіть, що ми зустрілись у „Варяжській церкві” з нагоди Наради і що

— Я глибокий і давній поклонник музичних талантів Лариси Павлівни!

Я вклонився в її бік і ми з чоловіком потиснули один одному руки.

Що я міг знайти кращого в своєму репертуарі за цієї ситуації?... З нічого я творив міт! Але мені пощастило: виявилося, що професорові добре знайоме не тільки мое ім'я, але й мої наукові праці.

— Ви той самий? — спитав він.

Я розсміявся і відповів в тон:

— Авжеж, — стверджив я, — той самий.

— Ну, то я вас знаю!... Хоч я з фаху, власне, геолог, — сказав він, — але під час своїх численних розвідкових подорожей з геологичними експедиціями по Україні, на Кавказ, Алтай, Памір я ніколи не ігнорував, щоб не звернути уваги на тубільні пам'ятки архітектури. В моїй колекції світлин ви, певно, знайдете чимало цікавого для себе. Чи ви, — питав він мене, — були, приміром, в Афганістані?

Я спішув заявити, що

— На жаль, мені туди не пощастило добитися.

— Ну, а я був! Ви побачите!

Він виніс з кабінету теку з світлинами й кілька моїх праць.

— У мене, — сказав він, — є, як бачите, ваш „Каталог барокових пам'яток на Україні 17—18 ст.” але, на жаль, мені бракує того, що мене найдільше цікавить: французької публікації вашого звіту про подорож до Вірменії. Мені дуже хотілося б порівняти ваші світлини з моїми і знайти у вас коментарі до тих пам'яток, що я їх бачив на власні очі. Я маю тільки вирізки з газет про вашу доповідь!...

Я запевнив його, що, повернувшись до Харкова, я негайно надішлю йому примірник моїх студій.

— Наклад моєї праці уже давно вичерпаний, але для вас у мене знайдеться ще якийсь екземпляр.

— Дуже прошу, я буду дуже вам вдячний! Я, — сказав він і глянув на мене своїми вузенькими червоними очима: в його темнобруннатному обличчі

було щось калмицьке, — ціню мистецтво! У мене чимала мистецька збірка і якщо до неї включити ще також і мою дружину-співачку, то мою збірку годилося б визнати за вельми коштовну і з смаком підібрану. Це вже, — зауважив він, — комплімент на власну мою адресу!

Ми сміємося з цього жарту і ще деякий час розмовляємо, тоді я дивлюсь на годинник.

Я приголомшений:

— Неваже, — перепитую, — вже п'ята?!...

— А так, стверджує професор.

Я зхоплююсь з місця. Я підходжу до господині й цілую їй руку:

— Я зовсім втратив, — кажу я, — сьогодні почуття часу. Сьогодні вранці я прокинувся ні світ, ні зоря. На збори я прийшов надто рано і саме тому спізнився. Тут я засидівся до безмежності:

Але Лариса не хоче відпускати мене.

— Ви лишаєтесь у нас, обідати і по обіді ми маємо ще в свою розпорядження вечір. Що ви робите ввечері?... питає вона мене.

Я кажу, що ввечері я не роблю нічого і цілком до її послуг, але лишитися обідати я аж ніяк не годен.

Господар енергійно підтримує пропозицію своєї дружини, щоб я лишався в них обідати, але я од обіду відмовляюсь категорично.

Лариса йде на поступки.

— Ну, то гаразд, — каже вона, — на цей раз хай буде по вашому. Йдіть собі з миром, якщо вам на тому так залежить, але свій вечір, хочете ви того, чи не хочете, ви віддасте мені!

— Я щасливий зробити це!

— Домовилися! — підсумовує Лариса і, сміючись додає: — Я захожу за вами. Вечір ми проводимо разом. На жаль, мій чоловік надто занятий і не зможе мене супроводити. Я примушена при-

нести за нього пробачення. Я прийду сама!... Ви спинилися?...

Я називаю готель і номер кімнати.

Господар покірно прийняв це застереження щодо себе від своєї дружини. Не знаю, чи часто він звик чути од неї подібні заяви, але, прослизнувши швидким поглядом по його обличчю, я не зауважив, щоб він якось зареагував на сказане. В усьому, що відбувалося, не було нічого, що його бентежило б.

Признаюся, я не люблю умовлянь про побачення, якщо вони відбуваються в присутності чоловіка. Але Лариса воліла йти напрямки й одверто. Очевидячки, більш-менш одверто, як і кожна жінка, особливо ж, якщо вона до того ще й гарна жінка.

Господар провів мене якнайлюб'язніше до східців, потиснув на прощання міцно мені руку і, стоячи на площині, склонившись над ґратами більців, кликав мені навздогін, коли я сходив вниз, щоб я неодмінно заходив до них першої-лішої години.

— Ми завжди будемо раді привітати вас у себе!

Він видно, призвичайся бути вишукано люб'язним з Лярисиними приятелями. Його сповнювало почуття доброзичливості.

Я подякував. Висловив сподіванку, що ми бачимося не в останнє й матимемо нагоду зустрітися.

Внизу в вестибюлі, одкриваючи двері, щоб вийти на вулицю, я відчув, що червонію. Я згадав про любязне його запрошення.

Так, є чимність, що завжди має в собі присмак двозначності. Є люб'язність, від якої почуваєш себе ніяково.

Певне, мені ніколи не бракувало сором'язливості!...

XXVIII

Я запалив цигарку. До зупинки трамваю я вирішив, звернувши за ріг, пройти Полтавською.

Я пізнавав знайомі місця. За довгі роки тут ніщо не змінилося. Усе те саме степове місто. Жадного нового будинку. Жадних нових пішоходів. Купа сміття на наріжному безпарканному пустирі, бур'ян довкола шкільної кам'яниці, де колись містилася Маріїнська жіноча гімназія і тепер Трудова школа.

Хіба що вищербилася цегла в пішоходах, постаріли əкації на Проспекті, на заваленому покидьками майдані між Музеєм і Горним інститутом зник бронзовий постамент Катерини і на Інститутському будинкові з'явися під карнізом новий великий золотолітерний напис: „імені тов. Артема”.

Я стояв, чекаючи на трамвай. Палив цигарку. Брюхаті кози, що вранці, об'їдали молоду посадку на Соборному майдані, десь розбрелися геть. Простяглася на Схід тінь, від недобудованої червоноцегельної кам'яниці. Пройшов трамвай знизу втору. Підійшов мій. Я сів до причіпки.

Знов замиготіли засмаглі ноги кондукторки по дощі вздовж вагону. Крутилися барвиsti паперові стрічки з її шкірятяної торби. Вгору неслися дерева, обтяжені гронами квіту. Ми з'їздили вниз. Точніше, з шаленою швидкістю, немов зірвавшись з гальм, падали в безодню.

В вестибулі готелю, підвившись з лави, назустріч мені кинувся Іван Васильович Гуля. Це було як вибух. Катастрофа зустрічі. Він довго тиснув мені руки, зазирає у вічі, обіймав, обмачував, немов наочно хотів упевнитися в реальності моого існування.

Гуля був в ентузіастичному захваті, що я ще існую, що я не загинув, не зник остаточно, що він.

що має нагоду бачити мене живим. Він був сповнений такого страху за мене. Він робив тисячу різноманітних припущень.

— Арсен Петрович, я, Завоблоно, ми всі не могли дати собі ради, що з вами, дорогий Ростиславе Михайловичу сталося: може, ви захворіли, занепритомніли, стомившись після подорожі. Вам стало недобре. Чи, не дай Господи, ще щось гірше. Ви такий ретельний і точний, ви мені пробачте за мою фаміліярність, Ростиславе Михайловичу, але я сказав би: зразок педантичної пунктуальності, і... вас немає. Цього не могло бути. Я пропонував Арсенові Петровичеві відкласти збори, бо що таке Нарада без вас? Арсен Петрович дзвонив по телефону, я двічі І'здив до готелю, був в Музеї, скрізь, але: немає! Ніде, нема. Я був в одчай, Ростиславе Михайловичу, але що я міг зробити більше? Розуміється, ви могли піти купатися. Чи ж ви думаете я не був на Дніпрі?... Розуміється, ця гроза...

І тоді відразу, навіть не змінивши голосу, з таким же ентузіастичним запалом Іван Васильович Гуля перейшов до оповідання про районне засідання.

— Яка шкода, що ви, Ростиславе Михайловичу, не були особисто на зборах. Ви багато втратили. Доповідь Арсена Петровича була чудесна. Вона була бездоганна. Арсен Петрович якнайкраще з'ясував усе: історію Варяжської церкви, її мистецьке значення, хто такий Линник, його місце й значення в українському й світовому мистецтві, — докладно з'ясував і довів усе. Навіть сам Завоблоно дякував Арсену Петровичу за його доповідь. У мене таке враження, що Варяжську церкву таки передадуть нам і з неї зроблять музейний заповідник.

Він передихнув, бо йому явно не вистарчило повітря, і він гаряче потиснув мені руку.

Він повідомив мене, що сьогодні ввечері не буде жадних зборів, як і передбачено за програмою конференції, а наступне засідання відбудеться завтра тільки не о 10-ій, а од 11 години ранку і, — щоб я цього тільки не забув, — в приміщенні Художнього Музею. Загальне й уклінне прохання, щоб я неодмінно був на зборах.

Я подякував за інформацію й обіцяв прийти. Щоправда, вся ця Нарада й її праця хвилювали мене далеко менше, ніж це здавалось на перший погляд ентузіастичному Гулі. Що мені Гекуба і що я Гекубі? ...

Пообідали ми разом з Гулею тут же в готелевому ресторані.

XXIX

Увечері в годину, коли в відчинених вікнах моєї кімнати ще ясніли зеленаві присмерки, вона тричі постукала в двері.

Вона увійшла до кімнати ефектна, причепурена, жвава!

Але тепер вона здалася мені зовсім іншою, зовсім не такою як перше. Вранці, при першій зустрічі, вона, її убрання, її торбинка, зачіска, все в ній було безпретензійне й скромне. В усій її манері поводитись не було нічого підкресленого, жадної навмисності. Вона не мала на собі ніяких прикрас, які обтяжували б її вроду, або могли здатися якоюсь мірою зайвими. В усьому була надзвичайна стриманість і остаточна чіткість. Ритм її рухів, біле полотно блюзи, проста парусинова спідничка і червоні на високих закаблучках черевики. Ясний тягар волосся, недбайливо закрученого в вузол, і синява очей: на пшеничному полі південні темносині волошки.

На однотонному тлі виразніше виступала кольорова пляма. Врода народжувалася з кількох фарб, з ритмічної простоти небагатьох ліній. Білий

простір скатерти, обмежений в своєму уявному обшарі чотирокутником країв, і на ньому густа червона фарба пелюстків тюльпану.

Навіть вдруге, переодягнена в чорне концертове вбрання з шлейфом, вона зберегла загальну стриманість камерного стилю. Її зовнішній вигляд набув більшої урочистості, але не вирадив нічого з властивої їй простоти. Чорна довга сукня різкіше підкреслила контурну суверість цієї простоти. Нічого окрім протиставлення білого й чорного. Білява авреоля важкого волосся контрастувала з чорним тлом сукні. Чітко окреслилася стрункість її прямої постаті. Це була та урочиста простота ампіру, що стверджувала довершеність вроди в її запереченні.

На чорній кринці роялю стояла біла видовжена ампірна ваза. Стиль був витриманий достоту.

Але тепер, такою, як вона прийшла до мене, вона була цілковито інша.

Мені завжди здавалось незрозумілим, чому в ляйтмотив симфонії Шимановського раптом приходить злам. Така прозора й проста музична фраза раптом розпадається, рветься, зривається, втрачає прозорість, звуки нервово стрибають. В музиці молодого композитора з'являються аритмічність, галаслива напруженість, відгуки джазної музики ресторанів і кав'ярень. Молодий автор до складу симфонічного оркестру запровадив інструменти джазоркестру, проти чого різко протестували прихильники традицій суверого симфонічного стилю. Усе це не вязалося так само і з моїми враженнями до Лариси, з зорового образу якої я пізнав сьогодні згучання його музики.

І тепер я її бачив зовсім іншою. Жадної простоти. Ніяких волошок. Жадного польового простору, овіянного подихом весняної бурі!

Цілковито змінена лінія плечей, відмінна поста-ва голови. Нова маніра ходити, вироблена в ритмі фокстротних синкоп. Грим, якого бракурало вранці і який тепер був уміло, вправною рукою накла-

дений на обличчя. Стандартизований тип загримованого обличчя, спеціально призначеного для одвідин кав'ярен, кіна, ресторану. Брови були вичернені прямими лініями, насинені були повіки, вії стиричали прямі й довгі як стріли. Кожна волосинка вій була здобутком ретельної праці.

Черевики підібрани були в кольор до сукні. Вони кидалися ввічі своєю гротескою навмисністю. Різкий аромат незвичних парфюмів. Майстерно викладена віртуозна причіска.

В руці вона тримала барвисто яскраву, екстра-вагантну парасольку й торбинка була заткана золотом, маленький шедевр мистецтва, розрахованого на дрібниці й витворюваного для жінок.

Я здивований і вражений. Я навіть трохи вагаюсь, не цілком певний, чи не трапилося якоїсь помилки і це якась незнайома мені жінка ненароком потрапила до моого номера замість іншого.

Вона скоплює мое здивування.

— Не пізнаете? — каже вона, сміючись.

Але я пізнаю її голос, її сміх, синяве світло її очей.

Вона викреслює в повітрі парасолькою барвисте коло, кладе на стіл торбинку і, ділячи погляд межі мною й люстром, свідома своєї навмисної відмінності, вона питает:

— Якою я подобаюсь вам більше?

— Собою! — відповідаю я.

І хріпким, стисненим од бажання голосом едине тільки слово:

— Ти!

... Ми вийшли з готелю.

Мандрівники, бродяги почуттів, кочовники міста, ми віддалисся безцільності нічних блукань.

Ми переходили з садка в садок. Ми переходили з пітьми в світло і з світла поринали в пітьму. Ми одкривали нікому незнані країни, суходоли, землі. Ми собою починали всесвіт з початку.

Я спітав:

— Чи не здається вам, Ларисо, що біблійне оповідання про Адама й Еву відноситься тільки до вас і мене і ми, ви й я сьогодні — це ті перші й єдині на світі люди, за-для яких був створений цілий цей світ?...

Ніч оберталась мітом. Все, що було довкола нас, перетворювалось в химерну фантасмагорію почуттів.

Хвилями напливав аромат квітів. Пахощі були такі густі й тъмяні, що, здавалось, їх можна було сприйняти наповначки й розтерти на кінчиках пальців.

Линув час. Ми стомились від наших блукань. Ми зголодніли. Я запропонував піти повечеряти.

— Ходімо істи й пити вино!

Вона не заперечувала. Вона згодилася на всі зроблені пропозиції: вечеряти, пити вино, не йти до ресторану, а до шашличної, яку я пізнав з вчорашнього вечора і яку я брав на себе сміливість авторитетно рекомендувати сьогодні.

Скоса з-лід капелюшка кинений погляд. Притиснувшись до мене, этиха вона каже:

— Милий!

XXX

Збитими кам'яними сходинками ми зійшли вниз. Все, що було вчора, повторилося сьогодні.

Як і вчора ми пройшли повз помальовані на стінах сходів ляндафти й жанрові сценки, наївні відгуки персидських мініяторів і свідчення про малярську безпорадність мистця. Як і вчора, отріяний господар привітав нас на порозі. Перед нами сяяла блискуча лисина низько схиленої його голови. І одна рука була простягнена нам назустріч для потиску, а друга прикладена до серця.

Господар пізнав мене й бурхливо виявляє радість, що сьогодні він знов має щастя бачити й гостити мене.

Я в відповідь тисну теплу його руку й ласкаво хляпаю долонею по широкій його спині.

Ми обидва тішимиося з нашої зустрічі як тільки можуть тішитись і радіти люди, що зустрілися не-нароком на життєвому перехресті і що їх шляхи розійдуться знов, щоб ніколи знов у житті не зіткнутися.

Показуючи коротким своїм пальцем на мою супутницю, господар з гордістю каже мені:

— Це нам тутешній буль-буль. Це нам солов'ї!

І тоді, звертаючись до Лариси, він закидає їй, що вона давно не була в нього. Він прислухався до солов'їв, що на весні прилетіли до міста й почали співати по садках. Але він не чув її голоса серед них і з сумом питав не раз самого в себе:

— Де наш співає буль-буль? Може, він полетів десь в далеку країну, на холодну й темну крижану Північ, щоб там своїм співом розважати людей, які позбавлені щастя слухати на весні солов'їв у себе по своїх садках?

Лариса не без приємності вислухала цей розлогий і барвистопишний комплімент, що бренів немов переклад з Гафізу.

В затишному кутку, який знайшов для нає господар, ми сіли за столик.

Знаючи усталений лад, я не дивлячись, одкинув геть убік картку стандартних страв. З вчорацького дня я мав достатній досвід у тому, як треба поводитись тут, щоб не випасти з того базарного й одночасно родинного тону, який плекав тут господар цього дужану, ніби це все діялося не в великому місті індустріалізованої України, а десь в якому небудь маленькому містечку поблизу Еревану.

— Ми зголодніли! — заявив я господареві: — Ми хочемо їсти, але ми хочемо їсти щось винятково добре, щось таке досконале й виключне, чого немає в жадних картках і жадних цінниках!

Мої слова явно схвилювали господаря і він сказав:

— Я розумію тебе!... Якщо до мене прийшов такий поважний гість, як ти, — він показав на мене пальцем, — і така вродлива і молода жінка, як ти, — він і на неї показав пальцем, — я маю ногостити обох вас чимсь особливим!

Він був збентежений. Він замислився. Він члено вклонився, скромно втупивши долі свої маслянисті очі.

З такої нагоди, як і годилося, до нашого столика покликаний був кухар. Ми почали втрьох радитися, але поступово запал підносився, атмосфера насичувалася електрикою. Дуже швидко я випав з гри. Задля власної безпеки, я ухилився від участі в цій кухонній дискусії, тим паче, що на мене вже майже з самого початку ніхто з них обох не звертав уваги і з моїми міркуваннями, які я робив спробу вставити, ніхто не хотів рахуватися.

Суперечка між господарем і кухарем зчинилася спочатку щодо вибору страв, тоді щодо їх послідовності.

Кожен з них відстоював свою думку.

Вони перейшли на вірменську мову. Я досить розумівся на цій мові, щоб збегнути що розбіжність думок дійцла між ними до цілковитої протилежності. Суперечка оберталася сваркою. Вони вже не розмовляли. Вони загрожували один одному. Очі обох палали ненавистю й гнівом. Здавалось ще мить, ще трохи і вони вчепляться один в одного і схоплять один одного за груди.

Присутні затурбувалися. Вони одесували стільці й підводились. З обережності я прибрах накриття, ножі й виделки, на столі вбік. Хто зна, чим все могло скінчитися?

Намагаючись перекрикати галас, перехилившись через столик, я гукав до Лариси:

— Чи бачили ви колись таке? Хіба для цього є ціна грошей і чи можна це якось сплатити?

І раптом все вщухло. Палання згасло. Кухар і господар дійшли згоди.

Заклопотаний кухар швиденько почвалав на кухню, а господар, лагідно просяявши й витираючи серветкою спіtnile чоло, почав люб'язно розповідати нам, що для нас приготоване буде на кухні і яким вином він думає сьогодні нас почастувати.

— Вино для слов'я, — казав він, — не може бути звичайне. Таке, як для всіх. Воно повинно бути солодке, як мед, і запашне, як троянда.

Він запевняв нас, що в нього в льоху є саме таке вино. Саме в нього й саме таке: густе, солодке, тъмяне й темне, як південна ніч.

Він хотів запевнити нас, що не кожному навіть із найкращих знавців вина доводилося пити щось подібне. Аджеж, не кожен з них був з ним знайомий.

Говорячи це, він гордовито ткнув себе коротким пальцем в груди. Він знаходився в центрі космосу.

Скидалося, увесь світ і все в світі розподілялось для нього на дві категорії: на людей, що мали нагоду запіznатися з ним і скористатися з приязної його гостинності, і на людей, що такої нагоди не мали. Уся неповнота життя і все недосконале в світі починалося від останньої обставини.

— Поконштувати бодай краплину такого вина, це зберегти загадку про його смак на ціле життя!

— казав він.

— Вино, — казав він далі, — це як жінка! Є жінка й жінка, і є вино й вино. Є вино, що його можна пити щодня й ніколи не зазнати від того втіхи. Є жінка, що її можна знати ціле життя, і що тобі з того? Але буває жінка, що раз її зустрівши, ніколи більше не забудеш її в житті, хоч це був лише погляд, який ненароком вона кинула, або посмішка, що нею вони обдарували тебе мимохідь.

Він зробив павзу, немов віддавався споминам.

— Багато дечого він міг би сказати з цього приводу, але іноді це може бути зайве. І сьогодні, коли в нього гостюють така гарна й приваблива жінка і такий наймудріший і найвченіший з усіх людей чоловік, що навіть серед жінок уміє вибрати для себе найкращу, злочином було б з його боку, якщо б він не почастував їх добірнішим з усіх вин, що їх він у себе має.

І він гукнув на одного з своїх підручних, наказав йому дістати свічку і йти з ним разом до льоху.

Він пішов.

Мушу призналася: ми мали нагоду переконатися, що це не були жадні слова з його боку, сказані лише для того, щоб поліпшити низьку якість кепського вина та компенсувати надмірність сплаченої за нього ціни. Вино, яке ми пили того вечора, було густе, солодке, тъмяне й тепле, як тепла й запашна буває л'яне весняна слов'яна ніч.

Це була коштовна рідина. Кожну її краплину треба було цінувати, немов спадковий клейнод, передаваний з роду в рід і з покоління в покоління. Вино було варте порівняння з тією жінкою, яка його пила. Уся радість і вся втіха життя конденсовані були в насолоді, яку ми відчували, смакуючи оте вино.

Була пізня ніч. За столиками в шашличній повілі порожніло. Гости розходилися, але ми з Ларисою, скінчивши вечерю, ще сиділи. Рожевий туман застував світ. Ми нікуди не хотіли йти, не хотіли рухатися, охоплені солодким почуттям блаженної сціпніlosti.

Ми пили чорну, міцну, турецьку каву. До свого гурту ми запросили господаря. Поринувши в хмільне коливання, ми слухали розлогі його міркування про вино, про людей, їжу, сенс життя, призначення людства в світовому бутті універсу. Всесвіт він розглядав з погляду господаря шашличної.

Він казав:

— Серед моїх друзів, які приходять до мене, є люди різних смаків. Є люди, що для них байдуже, яке вино вони питимуть. Вони прагнуть відчути себе щасливими, коли в них кружлятиме в голові. Я люблю таких друзів. Я шаную їх і вони шанують мене. Вони випили, я випив з ними. Вони веселі, але я також веселий. Підтримуючи свого друга під руку, я допоможу йому вийти на вулицю, гукну на візника й побажаю щасливої путі й доброї ночі.

— Але є в мене, — продовжує господар, — друзі, які, прийшовши, кажуть до мене так: „Друже, я люблю вино, але не всяке, а добре! Я люблю вино, щоб воно смакувало. Я хочу відчути втішну його добірність, коли я його питиму!”

Господар запалюється. Змінюється ритм його мови. Він звертається до мене, ставлячи свого стільця насупроти мене:

— Невежж, — каже він мені, — невежж, скажи мені, будь ласка, я можу, після таких слів, покликати Аршака й сказати йому: „Аршак, візьми з шуфляди гроші й піди поруч до крамниці Церабкопу або ж на той бік Проспекту до Мамтреусту й принеси звідти пару пляшок Карданахі або Кахетинського!”

Господар похитав головою.

— Ні, — сказав він, — я ще не покинув вірити в Бога, я ще не став бузувіром. Так, я кличу Аршака, але я не кажу Аршакові, щоб він пішов до Церабкопу за Карданахі, я кажу йому: „Піди Аршак, насупроти через Проспект до міської станції й замов собі квитка до Еревану, в швидкому потязі Баку-Шепетівка. Коли ж ти прийдеш до Еревану, найми найближчої неділі на базарі підводу й поїдь на село до мого приятеля і привези мені від нього того вина, що його витиснули руками і що його він тримає в себе в лъоху ще від року, коли в нього народився старший його син!”

Так я кажу Аршакові. І коли до мене прийде койсь таємний друг, як оце ти, я кажу йому пошепки на вухо: „Слухай-но друже, у мене для тебе є саме таке вино, якого бажало б твоє серце!”

На закінчення розмови, допивши свою філіжанку кави, він каже замислено, глибокодумно й повчально:

— Треба шанувати людей і любити задоволення їх бажання!

Він підвідиться з свого місця і ніби в зітханні, що народилося в найбільшій глибині його душі, він додає:

— Я гадаю, що пити й істи слід тільки за-для тієї радості й втіхи, що є в їжі й питві!

Уже пізно. Час іти. Усе випито й усе з'їдено. Стигне темний, кустарної роботи з-під Вану спорожнілий кавник. В кутку столу чорніє на таці в купі солі мигдал. Скатертину залято вином. Змяті жужмом серветки недбайливо кинено геть.

Обважнілі, немов відсутні, одесовуємо стільці. Господареві дякуємо за щирість люб'язної його гостинності й прощаємося, обмінюючись з ним десятком взаємних похвал і вишуканих компліментів.

Він провожає нас до виходу на вулиці, спинаяється на мить на порозі, широко позіхає, повертає вимикач і зникає в темряві льоху.

На вулиці згасає останнє світло.

XXXI

Ніч одкриває нам свої шедрі обійми. З одвертою простотою, вона приймає нас в своє благоуханне пишне лоно.

Лариса відмовилася їхати трамваем або візничком. До дому вона воліла вертати пішки.

— Ка-те-горично не їхати!... Ка-те-горично пішки! Ростислав, я кажу: пішки!

Я беру її під руку і ми йдемо, пільзю притиснувшись один до одного, самотня пара в зне-
баувлених просторах ночі.

Довкола нас п'ятьма, порожнеча, зорі. Сон огор-
нув місто. Спорожнілі вулиці. Німі будинки. В
садах, що лишилися незабудовані цегельними ко-
робками кам'яниць, співали солов'ї.

Нас огорнула солов'їна ніч. Ми йшли бульва-
ром Проспекту вгору, п'яні од вина, кохання й
безжурності. Аромат квітучих дерев здавався
надмірним.

Вона сміялась тим безпричинним, глибоким,
трудним сміхом, що ним уміють сміятись тільки
деякі жінки, п'яніючи од вина й кохання. Цей
сміх хвилює, збуджує, викликає й оновлює ба-
жання.

Я не володів більше собою. Я переступив в шалі
п'яної ночі через всі межі. Не було божевілля,
якого б я не міг вчинити. Не було міри шалу, через
який я не переступив би.

Я благав Ларису вернути. Не йти до дому.

— Ларисо, ходімо до мене!

Я цілував руки, уста, ноги. Я скаженів, спраг-
нілий од згади. А вона, ця мала жінка, збожево-
ліла як і я, хитала головою, казала „Ні, ні, ні!“ і,
схопившись за спинку бульварної лави, пруцялась;
— не одірвати! — і тоді, висизнувши з моїх рук,
бігла дрібними кроками вперед вгору.

Несамовита лють опанувала мене. Мене спов-
нював одчай. Я кричав їй:

— Я вб'ю тебе!

Вона спинялася, дивилася на мене широко
розкритими, як в нестерпній муші, страшними очи-
ма й казала, знемігши:

— Убий!

Вона поцілуvala мені руку. Вона крикнула мені:

— Убий!

Не було міри шалу, через яку я не міг би пе-
реступити. Так само, як і вона!

Я пішов од неї геть, занутивши голову. Вона навздогнала мене, обняла за шию, поцілувала ввічі і повела мене, знесиленого, за собою, тримаючи за руку.

Тоді раптом, в несподіваному пориві, вона притиснулася до мене й прошепотіла:

— Милий!

Ми загубили початки й кінці. Ми йшли в безмежність, де не було нічого окрім неситої порожнечі нездійсненого бажання. Ми пережили всі спокуси солов'їної ночі. Піддалися всім принадам ночі. Пізнали всі небезпеки співу солов'їв.

В крові у нас буяла отрута ночі співу, тяжких і теплих паходців, зоряної пітьми, порожнечі простору, самоти, насиченої згадкою.

Я не міг би сказати, як довго ми йшли, одну коротку мить, чи ніколи нескінчує вічність. Але коли ми зійшли на гору, зеленявий світанок стояв уже на порозі прийдешнього дня.

Дув предранковий вітер. Молоді тополі тригутіли листям. Ніч одійшла, обкрилися обрії, речі й весь світ, вчинки набули контурів.

Я знов і знов благав її, цілавав долоні її рук.

Ледве торкнувшись рукою волосся моєї голови, вона прошепотіла:

— Годі, годі! Спати, спати, спати!

На порозі будинку в останнє:

— Я подзвоню!

XXXII

Я сиджу на пленарних зборах Наради. Покірно й терпляче виконуваний нудний обов'язок! Ні, я не люблю засідань!...

Передо мною на столі росте гора паперових півників разом з купою цигаркового попелу та недокурків, нагромаджений канцелярський смітник, одесів моєї нудьги.

Один по одному виступають представники установ. Особи різних адміністративних рангів з усталеними штампом слів і штандартом фраз. Представники Облвиконкому, Облоно, Комунгоспу, Спілки вояовничих безвірників, пionерзагону зразкової Трудшколи, профкомів різних заводів, Інституту народної освіти.

Яке відношення має до мистецтва, до творчості Линника, до архітектури й музеїної справи ця присядкувата, червонощока, чорнява дівчина з пишним червоним бантом піонерської краватки, яка свою промову почала з заяви:

— Як піонервожата ...

Я звернувся до свого сусіда:

— Чи не гадає він, що перед її виступом годилося, щоб на естраду вийшли піонери й, вишикувавшись 'у дві шереги по обох боках катедри, засурмили в сурми?

— До того ж, — додав я, — я цікавий знати, кому саме з присутніх пов'яжуть краватку почесного піонера, і, взагалі, при чому тут Линник?

Він високо звів брови, подивився на мене уважно, немов зважуючи, як він повинен поставитися до моїх слів, тоді посміхнувся — певне, йому заінтригували мої золоті окуляри — і сказав:

— Ви, професоре, цинік!

І після короткої павзи:

— ... і небезпечна людина!

Я не цілком зрозумів, що він хотів цим сказати. І, зрештою, я не знов, хто він такий був. Але хіба не все одно?

Було смертельно нецікаво. Навіть власні дотепи більше мене не розважали. Я одверто, не ховаючись позіхав.

Коли дівчина скінчила промовляти й її поаплодіювали і вона повернулася на своє місце; я пересів на вільний стілець коло неї:

— Вітаю, — сказав я, — ви чудесно промовляєте. В вас почувається правдива піонервожата!... Чи ви любите поезію?

Деякий час вона міркувала, що в даному разі йї треба сказати, і тоді відповіла:

— Так, я люблю поезію!...

Я потиснув її руку. Я сказав їй:

— Дуже приємно бачити таку культурну дівчину. Кого ви найбільше любите з українських поетів?

Тут вона почувала себе впевнено. У неї не було сумнівів. Вона сказала:

— Шевченка!

— О, так, але, певно, ще когось?

— А вже!

— Приміром?

— Ну, ось, приміром, Котовського?

Я трохи не збагнув відразу, про кого йде мова і звідкіля з'явився тут Котовський, цей відважний рубака, але промовчав і продовжив розпитувати дівчину.

— І ще кого?

— Кого ще? Ломоносова. Це правда, російський поет. Ми учили його в школі.

Ми йшли з нею крізь ханці щілинних лісів. Важкими сокирами прорубували в лісі просіки, якими, очевидччи, простуватимуть не вона і не я. В кожнім разі, колись, коли вона вчилася в школі, з неї була добра учениця. Навіть тепер вона все ж таки пам'ятала дещо з шкільної науки. Після деяких роздумувань, я зрозумів, що вона говорила про „найбільшого поета сучасності Маяковського”, за аналогією згуків, змішавши його з Котовським.

Я подякував їй. Я повернувся на своє місце трохи зворушений!

Я сидів далі. Я позіхав.

Саме таким, як я позіхаю, мене намалював мистець Микола Штуль, що в своїй особі репрезенту-

вав на цій Нараді місцеву „Асоціацію революційних мистців”.

Мадюнок йому вдався і я витрояв його, щоб показати Ларисі.

Вона багато сміялась і сказала:

— Дуже схоже. Саме такий ви є!

Вона відібрала рисунок од мене й залишила його собі на згадку, поставивши мене в ніякове становище перед мистцем, якому я присягався повернути ескіз.

... Промови тримали. Я позіхав. Росла купа попелу. Росла нудьга. Я відчував, що ще трохи й я не витримаю.

І тоді я втік. Я втік ганебно, не звертаючи ні на кого уваги, хоч Арсен Петрович підвівся в своєму президіяльному кріслі, хоч в залі пронеслося „Затримайте”, хоч я зачепив стільця, з кимсь зіткнувся, когось одсунув по дорозі в бік, і промовець на якусь хвилину урвав свою промову й на мене з усіх сторін гукали:

— Ростиславе Михайловичу! Куди ж це ви?...
Ростиславе Ми...

На жаль, я не володію талантом, як це вміють інші — зникати непомітно.

Ентузіастичний Гуля встиг піймати мене в вестибюлі музею в останню хвилину, коли я вже вийшов на ганок. Він намагався затримати мене й переконати, щоб я повернувся. Він схопив мене за рукав, але я вирвався від нього, пробелькотів щось невиразне, навіть для мене самого незрозуміле й зник.

Я йшов в зелених сутінках якоїсь незнаної міні вулички. Я дихав свіжим повітрям на повні груди. Я врятував себе!... Яке блаженство не сидіти на жадних зборах.

Ми прагнемо завжди якихось певних благ і не цінимо щастя, яке народжується, коли ми позбавлені якоїсь прикорости.

XXXIII

З Ларисою по телефону ми домовилися зустрітися по обіді, в другій половині дня в Потьомкинському саду.

Вона спитала, чи я знаю де це?

Я обурився. Не знати Потьомкинського саду, цього занедбаного, зарослого кущами жовтої акації спаленого літньою спекою ідилічного саду?...

Але я його не знайшов. Я не знайшов його на тому місці, де він колись був.

Від давнього старого сабу не лишилося тут нічого окрім оголених схилів гори над рікою. Його вирубали люди в перші безвладні й бездомні роки революції. Влади змінювалися тоді кілька разів протягом тижня. Влади з'являлися й зникали як карти на зеленому сукні стола при газардовій грі, коли в гарячці безсонних ночей людина вже втратила все, вже не має нічого й єдиною ставкою для дальшої грі „ва банк“ у неї лишилося саме життя.

Заткнувши сокиру за пояс підперезаного пальта, — тоді всі, однаково чоловіки й жінки, ходили підперезані, — надриваючись, стомлені люди тягли за собою на саночках зрубаний стовбур акації. В хаті, опалюваній бляшаною буржуйкою, на сковородці, розпечений до червоного, смажили на олеонафті млинці з кукурудзіного борошна. Олеонафта, мастило для машин, заступала тоді людям товщ. У виснажених голodom людей хитались зуби. Кровоточили ясна.

Колишній Потьомкинський сад був губерніяльною ідилією. На горбкових схилах тяглися ярки, розміті літніми грозовими зливами. Шар куряви вкривав стежки, протоптані між бур'яном. Під обдертими, з обломаним гіллям кущами жовтої акації дрімали кури службовців палацового будинку. Вітер тріпав розвішені на мотузках між деревами синяві, важкі, од вологости, щойно випрані простириала. На місцях, де треба було відтво-

рити в уяві можливість газону або клюмби, росли дрібні круглолисті низькі калачики й великі пишні сіроzielені лопухи. Природа кинена була на призволяще. Жадних декоративних прикрас. Жадних намагань щось змінити або приборкати.

Це все зникло. Потьомкинський сад перестав існувати. Новий сад мав зовсім інший вигляд. Молоді дерева підпорядковані були регламенту піском посипаних доріжок. Газони й клюмби були спеціальними написами заборонені для дітей, пісв і п'яних. Усталений ранжир бордюрів замикав їх простір. **Уніфікований стандарт** квітів прикрашав кола й зірки клюмб.

Квіти перестали бути тим, чим вони були досі: квітами. На них складали акти. Їх реєстрували, заносили в бухгалтерські книги Тресту зелених насаджень, проводили по входних і вихідних книгах, акти підшивали до справ. Справи стояли на полицях шаф в канцеляріях установ.

На клюмбах квіти справляли враження помальовані на дикті. Кепка Ілліча й біблійна борода Маркса, викладені з битої цегли, перепаленого вугілля й повалених кам'янців, повторювалися з убивчою одноманітністю. Од входу до берега я нарахував п'ять кепок і вісім борід. Розміри свідчили про прагнення до грандіозності, матеріял, використаний для цих садових декоративних мотивів, про режим суворої ощадності. Варіювався матеріял, приміром, тло було біле, кепка викладена була з цегли, або ж навпаки, при білій кепці було червоно-цегельне тло.

З дикту, піску, коксу, крейди, битої цегли, рахітичних дерев і реєстрованих квітів на березі Дніпра був споруджений „Парк культури й відпочинку”, плід бухгалтерської ретельності, трестівських директив і обіжникового формалізму.

Тільки Дніпро й небо були ті самі: величні й безкрай. Замість шматків синього ситцю, ощадно-покраяного в місті щілинами кам'яних вулиць на

вузькі смуги, тут в безмежності простору простяглося незаймане незмінене небо. В літургічному спокої нечутно пливли в горі по небу одна за одною неквапивим ланцюгом хмарки.

Що до мене особисто, то я людина міста! Я не знаю жадної назви дерева, або рослини, чи птаха. Це не мій фах.. Знати їх це професія ботаніка, дендролога, міколога. Я не люблю природи, якою вона є. Вона діє прикро мені на нерви. Я витримую природу виключно тоді, коли її пристосовано вже для людських вигід. Краєвид повинен розкриватись з тераси ресторану. Природа повинна бути подана при столикові кав'янрі: добра кава, тістечка й довкола кольоровані тканини далечини. Асфальтовані пішоходи в цілінному лісі. Заплачений вхідний збір і поруччя, на які можна спиратися, зазираючи в безодню. Природа повинна бути комфортабельною.

На жаль, я не найшов у саду жадної кав'янрі або навіть буфету з парою бляшаних стільців і столиків під деревом, щоб мати змогу замовити собі стопку на сто грам і порцію краківської ковбаси на двісті грам.

Довелося задовольнитися дерев'яним майданчиком над кручею, продовгастою терасою, призначеною, можливо, для танців, можливо, для концертів.

XXXIV

Я сів обличчям до ріки так, щоб сонячні промені падали прямо на мене.

Весняне сонце. Запах вологої землі. Вітер, що дме з ріки. Буденний день. Порожнеча. Самота.

Люди нашого покоління вже не бояться сонця. Ми не носимо головних убрань і не шукаємо в спеку холодка. В сонячний день ми не переходимо на сутінкову сторону вулиці, де холодок від кам'яниць ліг на розпечений брук. Наші батьки

унікали сонця, ми, навпаки шукаємо його. Так довільно змінюються у людей уявлення про добро й зло, про корисність і шкоду, про бажане й небажане.

Чудесний краєвид, і так прикро, що тут бракує кави, або, принаймні стопки горілки, з чого б я теж охоче задоволився. Ліворуч за балками, що перерізають беріг, і гранітом скель вони мене відразу наводять на думку про фіорди, Скандинавію й Линника — починається місто. Зір пробігає облонню вздовж ріки і досягає обрію.

Міст, зчеплений з кількох дужок, залізним мереживним коробком перекинений з берега на берег, звис у простороні, ніби залізна рейка, яку навмисно поклали, щоб аматори могли при нагоді виміряти точність свого уявлення про відстань.

Примруживши очі, крізь блакитню запону повітря я дивився на далеке золото потобічного берега. Передо мною в усій могутності постає блакить Дніпра. Годі думати про турботи засідань, про хаотичну метущію безладних буднів. З споглядання неба, ріки, тиші в мене народжувалося почуття визволення, спокою й чсної, нічим нестурбованої радості.

Я цілком поринаю в споглядання глибокого сява, що ним у величній ясності виблискує Дніпро. Поволі усе, що не є цією синявою, зникає. В мені й довкола мене не лишається нічого окрім враження від барви, сприйнятої в усій її суцільній і простій чистоті. Ніби якась коштовна рідина, барвисте світло вливается в мене. Так виникає переживання абстрактного замкненого в собі кольору. Барва, сама тільки барва, ізольована від усього, що не є нею.

Та поволі це почуття барви зникає, блідне кольор, зосереджене в собі почуття розпорощується. Я прокидаюсь від свого пізвабуття.

... Вона прийшла сьогодні в сад простесенькою дівчиною з ясним волоссям, підібраним червоную

хустиною, в убраниі, яке не складалося більше ніж з трьох принадостей туалети. Поза сумнівом вона прийшла б і в звичайних балетках, білих з синьою габою по краю, якби високі закаблуки черевик не складали, зрештою, невід'ємної частини її особи.

— Я чудесно виспалася! — каже вона: — Я почуваю себе, немов новонароджене бебі, або шістнадцятилітній підліток! Щоб ви не казали, мій друже, але любов завжди оновлює жінку!

Любов!... Вона каже про любов? Я прикушую боляче губу. З мене завжди був скептик. Чи вона говорить про справжнє почуття, чи тільки бавиться й дражнить мене? Я дивлюсь на неї, на її вузьке рожевосмугляве обличчя, на синяву її очей. Коли б я знав!...

Вона говорить про любов і в мені прокидаеться гірке почуття ревности.

Кожна гра має свої правила. Гра в любов, як і гра в ляви-теніс. М'яч кинено, я мушу його відбити. З легким жартом я відповідаю:

— О, так! Любов оновлює жінку. Але не тільки любов. Ваша формула не зовсім повна. Я додав би: любов і вірання.

Вона зводить вгору свої густі вії, позбавлені сьогодні жадної екстравагантності. Вона ще не знає, як вона повинна поставитися до сказаного. Але я продовжує:

— Кожна зустріч з вами приносить мені вас такою, якою я ще вас не знав.

Вона відповідає в тон, але трохи сухо:

— Ви маєте рацію, в мені чималий вибір суконь!... Як і кожна жінка, більше над усе я люблю театр для себе! Але що саме ви пропонуєте вибрати сьогодні?

— Мені здається, — кажу я, — в нас не дуже великий вибір: човен або ж пісок на цьому березі. Чому ви волієте віддати перевагу?

— Якщо ви зможете веслувати, то човну.

— Гаразд, — кажу, — хай буде човен!

В саду не збереглося старих дерев. Тільки внизу під кручкою, коло пристані, де винаймали човни, росли, похилившись над рікою великі верби. Вони відбивались в лакованій воді, що зеленавим люстрем простяглась вздовж берега.

Хитким містком ми пройшли до човнів. Ми мали достатній вибір. Старий дід, босий з мідяним хрестом на волосистих грудах, що супроводив нас, попросив у мене цигарки.

Ми вибрали довгий вузький білий човен. Ми випили за течією з протоки і я склав весла.

Ми були самотні. Течія нечутно несла нас по ріці. М'яка й ніжна синява огорнула нас.

Лариса казала дати їй цигарку.

Ми курили. На обрії в землі дерев білло кам'яне сійво Линникової „Варяжської церкви”. Я розповідав Ларисі про Линника, про Петербург, про студентські роки, прожиті в Петербурзі, про Неву. Я порівнював Неву й Дніпро. Синяву Неви й синяву Дніпра.

— Там, — казав я, — блакить присмеречна й примарна. Вона як марево. Білими ночами синява нерухомо дрімає над північною рікою, закутую в камінь. Як мені передати вам відсвіти цього беззвучного світла? Вона непомітно тане в сутінках колон. Зимового палацу. І в цій химерній синяви під нічним небом, запаленим сумнівним неначе вигаданим світлом, я бачу п'яну постать людини, в якої срібло сивини вже торкнулося скроні. На кам'яних плитах містка, викресленого чітким циркулем геометра, п'яна людина стоїть, похитуючись. Театралізована постать фантаста, уданий Герман, що, охоплений однеми самоти, мріє не своїми мріями про любов жінки, закоханої не в нього.

Я дивлюсь в вічі Ларисі, вона дивиться на мене. Вона не каже нічого. Вона не питает мене нічого про Германа і про Лізу, про не-мрії Германа, про

невизнання й я не питаю її про любов жінки, закоханої не в мене!

Навколо нас легка, опрозорена сяйвом сонця мінлива синява. Небо й білі хмари відбиваються в воді. І немає ні неба, ні ріки, нічого, лише димчасті коливання блакиті.

Після плавзи, після довгого, дуже довгого мовчання, що триває вічність, зовсім несподівано Мариса каже:

— Але ви помиляєтесь: Герман не був закоханий в Лізу, Ліза була закохана в Германа!

Вона мне недокурок і викидає його за борт човна і течія несе з собою недокурену змяту цигарку з слідами на краю червоної фарби від жіночих уст.

XXXV

Ми лежимо на піску далекого берега. Жадних слідів людини. Жадної кози. Ми самотні немов у вимріяній пустелі.

Ми розмовляємо, перебираючи в загадках спільні враження од вчорацького дня й вечора. Ми починаємо зі загодок про гостинного господаря з кавказької шашличної.

— Він чарівний! — сказала молода жінка: — Я закохана в нього!

Цим було сказано або надто багато, або надто мало. В мені прокинулось почуття заздрості. Вона лежала на спині, дивилася на небо і черевик, погойдуючись, висів на кінчиках пальців, закиненої одна на одну ноги. Золоте тло піску формувало її профіль. Смуглява рожевість щок зворушувала її хвилювала.

— Чи є, — задумливо питаю я, — більше щастя ніж іншу людину зробити щасливою? Чи є щось більше приемного, як в іншій людині викликати почуття радости з тим, що до всього не доМішується нічого двозначного або нещирого? Тіль-

кі в шашличній, до якої ми потрапили вчора, відчуваєш правдивість цієї, на перший погляд, здавалось би, сантиментальної істини.

— Я хотіла б знати, — каже Лариса, — чи ви сантиментальні бодай хоч трохи?

Але я нічого не кажу й в відповідь на це запитання і продовжує розвивати думку про архаїчні традиції крамарництва, зведеного на ступінь витонченого епекуреїзму, де продаж і купівля ще не відокремилися од приязні, дарунку й частування, а покупець ще не перестав бути гостем і другом.

Лариса приєднується до моїх зауважень, але вона воліє внести маленьку поправку.

— Ви сказали про крамарництво, зведене на ступінь епікуреїзму, але чи не краще було б сказати: на ступінь епікурейстичного естетизму?

Я не заперечую. Лариса продовжує:

— Ми зробили вчора одну істотну помилку: ми не запитали нашого господаря про його родичів. У нього, — каже вона, — міцна рука й короткі пальці. Він спровадяє враження простого селянина з під Еревана, але хто зна, можливо, його рідний брат є єпископ в Вірменії, або його дядько директор банку в Лондоні. Або це диригент з світовим ім'ям, або ж такий же тонкий і фантастичний театральний режисер, як і Вахтангов, постановник Гоццівської „Принцеси Турандот“. Поет. Філософ.

Вона кладе свою голову мені на коліна, дивиться на мене знизу вгору і після короткої павзи зазначає повчально:

— Щоб продавати вино, треба бути також і поетом.

Я повторюю те, що вчора сказав цей господар:

— Є вино й вино! Є жінка! Вино, як жінка!... Є вино, що, покуштувавши його бодай краплину, не забуваєш його смаку, ніколи в житті. Так само жінки! Мені знається, Лар, ви належите до юдібних жінок.

Рука моя поринула в ~~жані~~ її волосся. В своїх блуканнях пальці зберігали образи колись відчутих почуттів, відтінки напівзабутих споминів, хвили втіх, що здавалися назавжди втраченими, або ніколи ще незнаними.

У жінок буває різне волосся. Іноді воно мідне, тверде й пружне, рука відчуває дотик цього волосся, неначе спротив і примус. Іноді волосся немов тане між пальцями, зникаючи в відчутті дотику як легкий плин піни. М'який ляльковий льон. У Лариси добірне й важке волосся, що зберегло своє життя, не спалене електричним струмом і не змертвіле в отруті хемікалій.

Пальці чітко відчувають кожен окремий волос. Я перебираю їх в своїх руках як стовбури стиглої пшениці.

Розмова звертається до початкових подробиць нашого знайомства. Ця тема ніколи не втрачає своєї ваги й цікавості для тих, що покохали. Вона дозволяє відновлювати в спільноті загадок почуття, яке щойно почало зароджуватися.

Однак Лариса, чомусь привносить в розмову відтінок деякої передупевненості. Це відчувається в її манері ставити запитання. Вона настроена сьогодні скептично. В жіночому скепсисі ніколи немає примирливої лагідності, навпаки, в ньому завжди є елемент ворожнечі.

Наше знайомство почалося надто надзвичайно, щоб в нього можна було повірити. Сьогодні вона сповнена сумнівів. Сьогодні вона не вірить в те, з чим згоджувалася вчора.

Побачивши незнану жінку, відчути її як згучання музичної фрази!... Чи не надто багато беру я на себе, стверджуючи це як факт? Кажу, який тверезій, реальній людині потрібні подібні химери? Вона не хое, щоб її ошукували й тоді знущались. Сьогодні вона борониться. Вона переходить в наступ. Вона не Ліза, я не Герман. Вона не потребує, щоб її розповідали казки.

Вона смеється. Сміхом вона затушковує навмисну дражливість своїх запитань. Зрештою, вона зовсім не хоче зі мною сваритися, і тому смеється, бо якнайкраще знає змислову звабливість свого сміху. Але вона уперта. Вона вимагає від мене пояснень. Вона починає здалека:

— Чи можна пізнати людину з першого від неї враження?

Я стверджую рішуче:

— Гадаю, що так!

Але її не задоволяє відповідь, побудована на простому ствердженні. Вона уточнює формулу запитання:

— Побачивши вперше, ніколи перед тим не бачивши й нічого про ту людину не знаючи, цілковито нічого?

— А так, — кажу я, — побачивши вперше, ніколи перед тим не бачивши, нічого про неї не знаючи, за самим тільки першим од неї враженням.

— Так таки зовсім нічого не знаючи?

— Зовсім.

Цього всього надто мало для неї.

— Це неможливо.

Вона прикро вражена. Вона уриває розмову, приймає свою голову від мене з колін, з удаваною байдужістю простягається на піску долі, підкладає долоні під волосся і мовчки дивиться на білі хмарки, що вітрілами незнаних кораблів пливуть у невідому країну.

Мовчанка, як відточене лезо меча, лягло між нами. Нас відокремив холод криці. Я збентежений. Вона явно незадоволена з мене і не ховає свого нездоволення.

В її запитаннях, і запереченнях, несподівано чітких, підкреслено демонстративних, і в тому, що я розгубився і не можу дати собі ради, знайти для себе жадного задовільного аргументу, щоб зміцнити бодай трохи свої позиції, я пізнаю всю безпосередність небезпеки, яка мені загрожує. Тонка

нитка нашого нещодавнього й так несподівано зав'язаного знайомства так само несподівано може урватись. Ось вона підведеться з піску, пробіжить по мені побіжним байдужим поглядом, позіхне: „Щось стає скучно!”, або „Щось уже надто пізно!” або „Здається, збирається на дощ!” і тоді все скінчено.

Я розумію все це аж надто добре. Сьогодні день покути. Сьогодні вона воліє переглянути ще раз усе те, що сталося вчора. Сьогодні вона перевіряє мене й себе. Вона робить те, що й кожна інша жінка: вона намагається або знайти виправдання для себе, або звинуватити мене.

Досі вона лежала, простягнувшись на піску, ця гарна гола жінка. Тепер вона сідає, підібгаєши під себе ноги. Вона не говорить нічого. Мелянхолійно пересипає пісок з жмені до жмені і тоненький струм піску сплеться межі вузьких її пальців, ладає коло ступнів ніг і утворює горбик, що поволі росте.

Чи не слід було б одразу визнати себе винним і принести їй, як дарунок, ширість моєї покути, благальний викуп за всі мої існуючі й неіснуючі провини? Капітулювати перед нею, прийняти на себе всю вину й шукати порятунку в її милосерді? Надіти на себе машкару великого кудлатого собаки, добродушного й нездібного ні на що інше, як тільки стрибати й голосно гавкати, але цілковито й без застережень відданого своїй господині?

Я свідомий: в цей момент вирішується мого кохання, бути чи не бути, і якщо бути, то як бути?

Псом вірним лягти біля її ніг віддати назавжди її свою, волю, себе, свою думку й свої почуття. Я дивлюсь на неї. Я перішуче торкаюсь її рукі.

— Можливо, — кажу я, — ви маєте рацію!

Я прикладаю всіх зусиль, щоб вона не відчула слідів моєї непевності.

Вона підводиться, ніби даючи тим знак, що розмова набула безнадійного звороту і мені немає

вже на що сподіватися. В цей спосіб я не врятую себе. Вона дивиться з докором на мене. Вона дивиться на відблиски світла в склі моїх окулярів і примхливо запитує:

— Неваже це все, що ви можете сказати? Я сподівалася од вас на щось більше!

Я роблю невиразний рукою. Що я можу? Хіба є якінебудь виправдання для людини, яка гине?

Я збираюсь щось сказати. Хіба не все одно що? Вона обриває мене.

— Я передбачаю, що ви збираєтесь послатись на інтуїцію. Це не допоможе вам.

Вона застерігає:

— Зауважте, я не переношу банальностей, а тим паче безпломічних.

Я спішу її запевнити, що я в жаднім разі не мав побідного наміру.

— Слово чести!

Я знаю одне: що несподіваніші шляхи, на яких я шукатиму собі порятунку, то краще. Хіба не все одно, в яку країну прямують вітрила цих хмар?

В останню хвилину я нахожжу собі порятунок у загадці про Босвела й босвелізм.

Вона жвавішає:

— А хто це такий?

— Англійський літературний критик з 18 ст. Це саме він зауважив, що одірваний гудзик на сурдуті поета скаже про нього далеко більше про його творчість, ніж читання всіх його поем.

— Це принаймні дотепно! — визнає Лариса. Вона схиляється до мене, щоб кінчиками пальців торкнутися моєї щоки.

Це не багато, але це вже є щось. Я розумію, що для мене знайдено деяке пробачення, стверджено деяку міру порятунку. Я цілую долоню її руки.

— Це, — кажу я, — більше ніж дотеп. Це ціла концепція.

Спостережливий критик вибрав іронічну форму для вислову своєї думки. Він послався на дрібну подробицю: одірваний гудзик. Але це була відповідь на те, що зараз бентежило Ларису: можливість з побіжного враження піznати людину, яку вона є насправді. Корисна спроможність, що могла б набагато спростити людське життя.

— Ви не заперечуватиме, — кажу я, звертаючись до Лариси, — що все наше знайомство має босвелістичний характер.

Вона сідає й охоплює руками коліна. Вона дивиться замріяними очима в блакитню далечінь, де золотава смуга відокремлює синяву неба од синяви ріки.

Й подобається, що наша зустріч босвелістична. Вона вибагала, ця жінка, що, як і більшість жінок од кохання вимагають одного: надзвичайності.

Вона задоволена, але все ж таки продовжує чинити опір.

— Так, це так! А втім визнайте, що все це був лише випадок. Ви зустріли мене й випадково гадали кілька тактів із знаної вам музичної речі. Ви пов'язали те й те, й випадково відгадали, дарма що все це був лише одірваний гудзик, ніщо, несенітниця, те, що одночасно було й, однак, не було.

Вона прагне обов'язкового. Й обридла необов'язковість наших почуттів.

Я енергійно протестую. Я заперечую, я не погоджуєсь, що наша зустріч то тільки випадковий збіг побіжних і побічних подробиць.

— Ви й твір композитора становите цілістю. Вас втілено в творі, бо твір відтворює вас!... Чому ви не хочете визнати, що я теж здібний на творчий акт, що я так само був здібний створити знов з враження від вас все те, що знайшло втілення в музиці, — що ви, музика й враження од вас, це внутрішньо пов'язані ланки единого естетичного процесу, так само...

я схиляюсь над нею:
— ... як і любов до вас!

XXXVII

Чи треба сказати, що того дня я не був на засіданні Комісії, яка вибрана була для виробки резолюції і до екладу якої був включений також і я:

Це була безнадійна справа спитуватись мене ніймати. З учасниками Наради, з дирекцією Музею, з усіма, кому я був потрібний, або хто мене хотів бачити, я підгримував зносини лицце листовно, виключно через записки, залишувані для мене в вестибюлі готелю у порт'є. Я був невловний. Навіть для Івана Васильовича Гулі.

Досить було з'явитися мені на порозі готелю, як черговий порт'є, підводячись з своего круглого стільця і перехилляючись над лядою бюра, простягав мені десяток записок, листів, повісток, телефонограм, і повідомляв:

- Вас питали ...
- До вас заходили ...
- На вас чекали ...
- Вам казали передати, щоб ви ...
- За вами заїздили на машині ...
- До вас дзвонили ...
- Вас просили негайно, як тільки ви ...

Негайно? — я посміхався. Щоб я? ... Але я був відсутній. Мене не було ні для кого.

В кожнім разі, взявши від порт'є купу листів, я приймав зосереджений вигляд. Я дивився на порт'є крізь скло своїх золотих окулярів. Я дивився на нього уважно й багатозначно. Він відчував себе передо мною студентом, який прийшов складати іспити, маючи зовсім туманне уявлення про різницю між німецьким і так званим езуїтським бароком.

Я зберігав вигляд людини переображені справами. У кожного, з ким я ненароком етрічався, я просив прощення. Я посилився на те, що за безліччю всіх інших справ, які тяжили надо мною, у мене не лишалося часу саме для цієї.

Я розводив руками, я показував на течку, яку мав в руці, я витягав жмут паперів, я казав:

— Ви бачите: ось купа паперів, ось тисяча справ — і кожна з них негайна, — до полагодження. Усе це я муши зробити. Але коли, де, як? Ви ж, розумієте, що я не спроможний зробити все.

Так знаходилося для мене дробачення. Неможливість зробити все була як найкращим приводом не робити нічого.

Урядовця в установі, де він працює, репрезентує портфель, якого він, прийшовши на працю, поклав на стіл. Мене репрезентував ключ з великим мідяним кільцем в вузькій щілині шифон'єрки порт'є.

Однідувачі, які мене потребували, одержавши від порт'є одну з двох стандартних відповідей: „Ще не приходить!”, або „Уже пішов!”, як найкраще розуміли, що я примушений бути в надто багатьох місцях не міг бути, принаймні, десь в одному певному. Мене викликали в Виконком, в Облоно, в Музей, в облархів, в Істпарт, в Комісію охорони пам'яток ...

В уявлення про відповідального робітника з необхідністю включалося це: цілковита неможливість десь його спіймати.

Я відповідав на ходу:

— Пробачте, але я не можу. Я муши спішити. Мене викликає товарищ... У мене нарада ...

Протокол засідання Резолютивної комісії й вимріблений Комісією проект резолюції я підписав на ходу, не читаючи.

На заключному засіданні Наради я не був так само, як і на першому.

З Гулиної записки, залишеної для мене, я довідався, що роботи Наради закінчені, що я маю зайти до бухгалтерії Музею одержати належні мечі командировочні й консультаційні, що Облвиконком ствердив постанову Наради про перетворення „Баряжської церкви” на заповідник, що Арсен Петрович Витвицький мене весь час розшукує, а що він, Гуля, хотів би мене бачити.

Записку свою Гуля закінчував:

— На яке число вам замовити залізничного квитка?

Я потиснув плечима. Хіба я щось знов?

Я розірнав конверт з листом від Арсена Петровича, Арсен Петрович запрошуєвав мене завітати до нього наступного дня рівно о п'ятій годині вечора на обід.

Усі інші листи й записи я лишив нечитаними.

XXXVII

Арсен Петрович Витвицький, директор Музею Мистецтв, був дуже мила й приемна людина. Я познайомився з ним 1927 або 1928 року в Харкові в Комітеті охорони пам'яток старовини, куди він приїздив по справах Музею.

Уже при першій зустрічі він справив на мене враження дуже порядної і разом з тим дуже стриманої людини. Більш ніж стриманої — обережної. Стережної. Стриманість переходила в майже боязкую обачність. Так, принаймні, мені здалося.

Мені здалося, що в лагідній його м'якості була якась завбачливість, чи може, навіть напруженість. Власне, не в самій лагідності, щирій і відкритій, а в чомуусь, що було сковане за нею, немов далекий приглушений відгук давно пережитої катастрофи. Рана, що загоїлась, але завжди дає себе відчути.

Згодом я довідався, що все було саме так. Та вже й при першій зустрічі я сприйняв це як натяк. Кінчиками пальців я торкнувся серпанку, що ним були прикриті його вчинки, слова й жести. Усе, що він робив або казав, ніби забарвлювалося в якусь нерухомість, в якусь невисловлену замисленість. І в цьому була затушкована, димчаста, сказати б, мелодійна ніжність, вечерова тиша. Слова його були притлумлені, а жест його згучав. Рух приваблював своюю співучістю.

Він причарував мене своєю делікатною вдачею. В ньому було нічого кричущого. Я тішився з цього знайомства. Воно розкрило передо мною принаду приятелювання, що в ньому немає місця ні для застережень, ані для упередженості.

Він носив широкий сірий піджак. Був високий на зріст, стрункий, рухливий, жвавий, разом з тим надзвичайно коректний. Він ніколи не дозволяв собі нічого різкого або метушливого в своїй поведінці.

Він справляв імпозантне враження. Ясносіре вбраниння, сріблясте, зачісане назад волосся, забарвлена сивизною борода, трохи довша. Як її носили звичайно, надавала його зовнішності відтінка гіератичної урочистості. Була в ньому піднесена й ефектовна репрезентативність. Роки не примусили його обважніти, він не розплівся. Він зберігав підірану юнацьку легкість. Був увесь ніби в польоті.

Я знов: він писав вірші. Мав дві-три видані збірки поезій. Був поет. Здавалось, він стояв біля самих джерел буття. Живився з його паростків. Володів незагальною здібністю сприймати життя в його передчуттях: міті, поезії, музиці. Вічність розкирivalась для нього в своїх зародках. Він пізнавав всесвіт в ритмах поезії, барвах музики, образах міту. Коли б я наважився сказати про нього, що в нього було дещо від поета—музики, відповідно до класичної формули, яку запропону-

вав Верлен: „Музики, музики насамперед!”, то я мусів би внести поправку: дещо від філософа, що одночасно є поет і музика. Я знаю неточність сказаного. Назвавши його поетом, я примушений взяти свої слова назад. Він був поет, писав вірші, але це значило тільки одне: він був ніхто й ніщо. Людина покликання, але не визнання. Від початку 900 років аж до революції 17 року він служив у земстві, чернігівському, полтавському, подільському. Земство було звичайний притулок для переважної більшості українських письменників того часу, які не мали матеріальних коштів закінчити Університет і, не спромоглисъ переїхати до Петербургу, щоб улаштуватись там на службу в Міністерстві фінансів або хліборобства.

Працювати статистиком в земстві це ніякий рай, але й ніяка каторга. Це був спосіб існувати. Усі в ті роки були певні, що найважливіше в світі це існувати: одружитись, мати або не мати дітей, їсти щодня обід, приступувати до сорочки комірець і манжети, сплачувати до банку внески за побудований будиночок, в суботу ввечері поїхати в „Англійський сад” і випити пляшку пива, на Новий Рік завезти до губернатора та голови Земської управи візитову картку. Тимчасом він міг творити. Не було фізичної каторги, але була моральна: неможливість виявити, розкрити себе, бути собою.

З гіркотою він признався мені:

— Я ніколи в житті не був собою!

Бути собою для нього значило: спостерігати, як росте трава, як дерева одягаються зеленавим димом першого листя, як співає в полі телеграфний дріт, як квітне на весні бузок. Ще з дитинства він любив старі сади, холодний вітер, нічні хмари, полиновий присмак самотньої туги. Печаль серця. Повітря, сповнене запаху старих книг і легкої кіптяви свічок. Степовий синій простір. Сухий аромат трав на закиненому кладовищі.

Його покликання було мріяти, голодувати, молитись, стати святым. Та час, за якого йому довелося жити, не надавав ніякої ваги подібним справам. Той час зневажив це. Людину, покликану бути Франциском Асизьким, примушували носити запитовані дружиною шкарпетки й працювати в бюрі над складанням зведеніх статистичних таблиць: кількість поголів'я, кількість десятин засіянних яриною, число возів угноєння, вивезеного на поля, цифри реманенту, наявного в господарстві, рух людності, відсоток хвороб, тиф, холера, інфлуенса. Він знов певно відсотки кожної з хлібних культур, але мав дуже приблизне уявлення, що таке віка і як відрізняти ячмінь од овса. Він був міською людиною.

У вільні від праці години він писав поезії. Перша збірка його віршів вийшла в 1906 році. Люди ходили тоді з червоними прапорами, співали „Марсельезу” й „Варшавянку”. Керували хорами, в новозаснованих „Просвітах”. Протестували проти карних загонів.

Маніфест 17 жовтня, вибори до Державної Думи, революційний ентузіазм, видання „Донской речі” в червоних обгортках, соціалізм, сектанти, десятки політичних питань, аграрне питання, українською мовою лекції в Університеті, Мукден, Цусима, Портсмут, терор, вибухи бомб, постріли з револьверів, барикади, зabitі гімназистами на вулиці пристава, інгуши, козаки, шибениці, Ленінське гасло „Вся влада советам”, як і інше лібералів: „влада виконавча-хай підкориться владі законодавчій”, — ніцо з цього не відбилося в поезіях збірки. Ніби нічого цього й не було на світі. Достатній привід, щоб обвинуватити поета в антигромадськості.

Розриваючи з традиціями і поетичною фразеологією громадянської поезії з її провідним гаслом „Я не поет, я громадянин!”, замикаючись у вежі з слонової кости, він культивував чисту по-

зію. Поезію для поезії. Він належав до групи модерністів. Можливо, він був найпослідовніший з них, найбільше непримирений з антинародниками.

Ім'я його згадували разом з ім'ям Олеся та Бороного. На другому плані, але завжди в тому ж зв'язку, після них, разом з Філянським, Капельгородським, Тарноградським.

Бодай у своїх поезіях він хотів бути собою. З екзотизму він робив спосіб боротьби, з естетства — шлях до визволення. Він намагався абсолютно звати крижку й несталу умовність новітньої поезії. Це також був протест й бунт, хоч і своєрідного гатунку, сенс якого він навряд чи міг збегнути. Він друкувався в Євшановій „Новій Хаті”; згодом його поезії почали з'являтись, хоч і не часто, на сторінках „Літературно-Наукового Вісника”.

Кілька невдалих виразів, суперечливих мовних новотворів, недоречних зворотів, що трапилися в цього рецензіїх поезіях, індивідуалістичний естетизм, властивий його поезії, як і всій творчості модерністів, дали привід критикам, якій стояв на сторожі громадської думки й народництва, святощів, що їх він ототожнював з народними, виступити з гострою статтею проти поета.

Велика стаття—рецензія, написана з приводу першої збірки поета, з'явилаась в одній з книжок „Киевской Старини” під назвою „Знаменіе времени”. Народництво озброювалось проти модернізму. Стаття-памфлет була складена темпераментно й гостро. Критик не уникав брутальності. Проти поезії, що він її сприймав як небезпечну погрозу для народу, він скерував різкі вилади й не шкодував дошкульних закидів, що межували з образою. Він плямував, ганьбив, обвинувачував.

Наївний реалізм і побутовництво керували критиком протягом цілого його життя. Перед революцією й після революції, коли він почав відігравати

ролю представника нації і взяв на себе відповідальність за долю багатьох інших.

В своїй статті критик обвинувачував Арсена Петровича, а разом з ним і всю групу модерністів, у тому, що вони не знають української мови. З цього він починає, з гріхів проти мови, з злочинів проти духа народної мови і на цьому ґрунтуючися. До цього він прилучив також обвинувачення в моральному розкладництві, в ідейній безпринципності, в замахах і злочинах проти слова й духу, проти сумління українського народу. Усе це було не дуже проникливо й не дуже тонко, але в кожнім разі послідовно.

Стаття мала епіграф, взятий з Шевченка: „І на сторожі коло них поставлю слово!” Критикував себе за вратаря, поставленого на варту при вході до храма народу й його мови.

Він був до кінця послідовний в розкритті своїх тверджень, цей критик.

Народ він розглядав як мовну єдність. Він ототожнював народ і мову. Він виходив з тези: „Народ це його мова!” Це лягло в основу ідеологічної доктрини, що він її проповідував, визначило її зміст і обсяг, програму дій, спосіб політичної акції. Мова ставала основою догми; складання словника живої мови, писання статтей для часопису, видавання граматок і граматик, популярних книжочок для народу — провідною засадою цілої суспільної діяльності. Це призводило до аматорства в галузі мовознавчих студій, а суспільну акцію позбавляло її основного мірила — свідомості маштабів, але це його не обходило. Він волів очолювати як перші, так і другу, фахові наукові студії й політику, хоч для перших йому бракувало підготовки й знань, а для другої характеру.

Бути політичним діячем — бути провідцем. Мати в собі щось од пророка. Він же був лише емпірик. Він не мав потрібної широти круговиду. В спробі модерністів надати українській мові ху-

W. СНЕКАНСКИ⁴⁶³
69 Union St.
Auburn, N. Y. 13021

моживої ваги, а естетичні цінності висунути на перший план він побачив небезпечний для українства ухил, замах на громадську добронинність взагалі і на людську мораль зокрема.

„Піджреслюємо, — зазначив він в своїй статті в „Киевской Старине”, про яку я згадував, — не самотвердження літератури, а самотвердження мільйонового народу, в якому література мусить мати доломіжну роль, як засіб цього ствердження, якою вона хоче бути українського літературою”. Модерністи, які не хотіли писати так, як Борис Грінченко, ставили себе, тим самим, на його думку, ноза українською літературою.

Модернізація поезії?... Поезія, що розриває з народництвом?... Хибний шлях, шкідливі тенденції. Не — творчість, труп творчості, сморід розкладу, падло пісні.

Критик захищав внутрішню самозамкненість покликання, автаркію письменства, хуторянський ізоляціонізм, село в його відрубній самодостатності. Бачив призначення інтелігенції в освітній діяльності на користь народу. Виявляв нехить до письменства, що зображує не своє, а чуже і з різким гнівом напав на поета, що за його висловом в тій же статті, „шукає тематику поза своїм народом, в чужий давниномінулій дійсності, переспівує чужі зразки, колище чужі діти!”.

Пулька преферансу, висока смушкова шапка, піджак, одягнений поверх вишиваної сорочки, вишневий садок біля хати, самотня вулиця на околицях міста, джмеліна тиша!... Як і всі політичні діячі першого двадцятип'ятиріччя 20 ст. критик говорив, дещо гаркавлячи, пришелепкувато.

Рецензія, що з'явилася в „Киевской Старине”, справила на молодого поета гнітуче враження. Він не дощукувався, якою мірою були справедливі, звернені проти нього закиди. Він не намагався ні спростовувати, ані виправдовуватись. Його обви-

иувачували, цього було досить. Він волів краще зневажити себе, а ніж інших. Він почав шукати своєї власної провини там, де кожен інший був би хіба що вражений в своему самолюбстві.

Рецензія прийшла для нього, як життєва катастрофа. Стриманий, він став ще стриманішим. Нерішучий, він став ще обережнішим і нерішучішим.

Це зовсім не значить, що він змінив своє ставлення до поезії, або хоча б і найменше поступився в своїх поглядах. Він і далі писав так само, як і давніше. Він нікуди не збочив. Він не був людиною, здібною піти на компроміс. Та надто чуткий і вразливий, він не міг скинути з себе почуття боязкої приголомшеності.

Він остаточно як поет, замкнувся в собі. Відокремився від середовища, місця й часу. Перетворив свої поезії в абстракцію естетичного.

Кожного разу, коли йому доводилося посылати написану поезію до часопису, він вагався. Може, краче хай воно полежить? Непевність єебе робила його хворим.

Йому бракувало потрібної долі настирливості, щоб зробити літературну кар'єру, яку так успішно робили інші, далеко менш здібні, але багато спритніші за нього.

Йому казали: „Треба розштовхувати ліктями, щоб пробитись!” Він не любив юрби, де доводилося розштовхувати. Він уникав переповнених вагонів трамваю. Звичайно, з Земства він повертав до дому після служби пішки.

Цинізм органічно був не властивий його вдачі. Можливо, саме через це він і писав поезії, став поетом. Через це, він ніколи й не намагався висунутись вперед, як поет.

Він не був ані прищелепкуватий, ані крикливи.

Надто м'який і чесний, він утримувався від того, щоб турбувати когось у справах, які торка-

шися його особисто, а особливо в такій сугубо приватній, інтимній справі, як вірші, що він писав.

Якщо до нього звертались з редакції часопису з листом, прохаючи надіслати віршів, надсилали запрошення вдруге, повторювали втретє, він посилив. Не звертались, не нагадували, він лишав їх лежати в шухляді свого письмового стола.

Що до себе, то він не виявляв ніякої ініціативи назовні. Траплялось, роками, жадна з його поезій не з'являлась в жодному з періодичних видань, хоч він працював пожадливо й уперто. Він нездібний був прийти до редакції, принести зошит і сказати: „Надрукуйте! Я поет!”

Він публікував далеко менше, ніж писав, і писав далеко більше, ніж доводив до остаточної обробки.

XXXVIII

Після революції, або через особисту скромність, або через те, що він жив у провінційному місті, він лишився останньою об широких шляхів літературного процесу. З ним сталося те, що й з іншими представниками старшої генерації. Олесь емігрував, Чупринка був розстріляний, Філянський, Капельгородський замокли. Саміленко, повернувшись з еміграції, помирає, хворий на сухоти, в Боярці під Києвом. Микола Вороний робив даремні зусилля зберігти за собою місце в поточному літературному процесі.

Там, де інших одсунули, Арсен Петрович поступився сам. Він ніде не з'являвся, ніколи не заявляв нічого про себе, не робив ніяких спроб нагадати про себе громаді. Не всі навіть знали, що він, один з основників модернізму в українській поезії; може, навіть, найталановитіший з усіх поетів, своїх сучасників, ще живий, мешкає в південному степовому місті, працює, як директор, в Музеї. Про нього забули так, ніби він давно помер

або навіть і не існував зовсім. Кілька його віршів, що після революції з'явились в „Червоному шляху” та в місцевій „Зорі”, редактованій В. Чаплею, пройшли цілком непомічені. Вони не знайшли жадного відгуку. Вони здалися не то надто екзотичними, не то просто застарілими.

Нова революційна епоха зігнорувала замкненого в собі поета. Він не ображався. З аматорського давніше накилу до мистецтва він зробив собі професію, з набутих випадково відомостей — фах. Відразу ж після революції, при першій нагоді, він кинув Земство. Інші його колеги поринули в вир партійно-революційної боротьби, або перейшли до кооперації, він вибрав для себе Музейну працю, цілком поглинений нею й цілком задоволений зногоу покликання.

— Я вже не маю, — казав він, — до діла з цифрами, статистичними відомостями, таблицями, відсотками. Боже мій, яке це щастя! Нарешті я відчув себе вільним. Хіба це мало?... Я маю справу з картинами, з порцеляною, старовинним склом, меблями, з рідкими й вишуканими речами і це мене тішить. Почуття втіхи приносить спокій, а це найважливіше для людини.

Говорити про спокій і гармонію в перші роки революції можна було хіба що з бажання епатувати. Але факт лишається фактом: місцева міська картинна галерея завдячувала своїм збереженням і дальнішим своїм розквітом виключно його наполегливості та невисипущій енергії. Він збирав для неї експонати в місті по будинках, що їх кинули власники на призволяще, їздив по селах, розшукуючи у селян розтягнене майно з панських маєтків і економій. Рятував те, що можна було ще врятувати.

І це він робив у ті бурхливі й каламутні роки, в страшні нишівні роки, коли всі зв'язки розпалися і все, що доти було абсолютним, стало геобов'язковим. Випадок керував життям. Доля лю-

дні, а тим паче долі людських творів важила на терезах суетливого буття щонайменше. Десь проходила незнана, фантастична лінія, що відокремлювала те, що було і що перестало бути, від того, що повинно було народитись і чого ще було. Люди жили поза сучасністю, в декретованому майбутньому.

В великому і колись ситому місті не було чого їсти, ні крихти хліба! Люди пухли з голоду й мовчки покірливо вмирали. Коли в одного, що випадково наївся вареників, стався заворот кишок, він сказав перехрестившись, перед тим як померти: „Слава Богу, хоч помираю, наївшись!”

І в ці непевні, сповнені одчаю часи Арсен Петрович, захлялий, схудлий, голодний, як і всі, похитуючись од утоми й виснаження, раз-у-раз спиняючись, тягнув з напругою за собою візка, навантаженого картинами, меблями, книгами й рукописами. Він звозив до музею речі з приватних збирок, колекцій й мотлох, покинене майно, усе, що траплялось під руку і що могло згодом мати цінність експонату, або придатись лише до смітника.

Вздовж вулиці стріляли з кулемету. Арсен Петрович кидав візка і, пригинаючись, біг до підвіртниці, щоб сковатись. Після того, як стрілянина вщухала, він знову брався за перекладину голобель і тягнув візка далі.

Як і інші, він звик, що війна стала повсякденнію подробицею буденного життя. Місто обернулось в фронт. Він робив своє діло в музеї, як і писав вірші, з тих же мотивів, служняний своему внутрішньому покликанню.

Влади в цьому степовому місті, одкритому для всіх вітрів світу, змінювались з калейдоскопічною строкатістю. Вони чергувались з такою же майже природною необхідністю, як приливи й одливи на океані. В короткий термін, виділений для кожної влади, її носителі діяли покваліво й невблаганно.

Вони діяли з жорстокою одчайдуністю конквістадорів, завойовників вперше відкритого, ще незнаного континенту.

Ніхто не міг би сказати, як довго протримається дана влада в місті. При кожній черговій зміні влади Арсен Петрович кидав власну хату, залишав дружину, власне майно, все що мав, і переходив жити до Музею. Музей був важливіший за все. Він ніс відповідальність за Музей. Перед ким? Ні перед ким, тільки перед самим собою.

Добами, іноді, тижнями він лишався безвихідно в неопалюваному приміщенні Музею. Він стеріг неустатковані кімнати й безладно накопичені в них речі.

І коли з гуркотом і лайкою в дверех Музею з'являлась погрозлива постать вояка, обвішеного гранатами й зброею, напівбожевільного від розстрілів, горілки, виснаження, тифозної гарячки, абсолютності втіленої ним влади, Арсен Петрович умів поводитися з гідністю й зберігати спокій.

Вони стояли один проти одного. Людина в пом'ятій, пропаленій і простріленій сірій шинелі, в червоних або зелених галіфе, попитих з оксамитової порт'єри, здертої в борделі або ресторані, і він-поет, директор Музею, парткулярна людина в чорному пальті з каракулевим коміром, тутого підперезаний поясом. Вони дивились один на одного. Мить за таких обставин важила все. В цю мить вирішувалась доля людини: бути чи не бути.

Те, що Арсен Петрович відчував в таку мить, це не був страх. Це було щось інше, якесь фізіологічне сприйняття порожнечі, відчуття нудоти, як це буває на морі, коли корабель, знесений вгору, раптом зривається в провалля.

Арсен Петрович не лякався, коли його лякали, не розгублювався, коли йому загрожували. Зрештою в тому мотлосі, що заповнив залі, не було нічого, що могло б до чого придатись людині з рушницею. Найчастіше справа сходила до супе-

речки з приводу якої небудь філіжанки. Посудини, з якої можна було пити. Арсен Петрович йшов на поступки. Він пропонував власний, принесений з дому емальований кухлик, щоб зберегти для музею севрську чашку, хоч, певна річ, у той час емальований кухлик, з кожного погляду, був далеко цінніший за найдорожчий сакс і севр.

Люди розходились в найглибшому задоволенні один од одного. Тепер вони були друзі. І вояк, витягуючи з кишень буханку хліба, розламував її на двоє, щоб поділитись з людиною, яку він перед цим погрожував убити.

Кожна нова влада, з'являючись в місті, оголосувала попередню руйнницькою й варварською. Вона обвинувачувала її в голоді, насильстві, розстрілах, терорі, зневазі до людей і тиранії.

В'язни звільняли од в'язнів в ім'я гуманності й справедливості та щоб очистити так потрібне місце для нових в'язнів.

І за-для тих же найвищих і найсвященніших ідеалів людяноти, в останній момент перед тим, як покинути місто, коли гармати противника вже били по місту від Амура або з Чоколівки і кулети одгакувались денебудь на Мандриківці, починали нищити все, людей, харчові запаси, культурні цінності, мости, електрівню, водогін, склепи амуніції, фабричні варстти. Ніщо не повинно було дістатись ворогові, що йшов з-за Дніпра або від степу і ніс за собою руйну, прокляття й смерть.

Якщо нова влада закріплялась на деякий час в місті, становище Арсена Петровича не поліпшувалось, а лише незрівняно погіршувалось. До нього починали придуватись. Починали з'ясовувати. Од нього вимагали, щоб він подав анкету й прикладав належні документи. Йому пред'являли обвинувачення в співпраці з попередньою владою, те, що коли інші чинили опір, були розстрілювані або сиділи по в'язницях, він займав відповідальну по-

саду, зискав довіру й визнання, користувався з всіляких благ, одержував химерно високу платню, мав пайку для особливо привілейованих.

Ситуація була явно безнадійна. Як довести, що, бувши на посаді Директора Музею за попередньої влади, він не робив жадного злочину в відношенні до теперішньої? Навпаки, хіба він не доклав усіх сил, щоб зберегти музеїні збірки й забезпечити мистецькі колекції від знищеннЯ?

Яко мога лагідніше й спокійніше він клав перед розхристаною людиною в папці, зсуненій на бік, і з револьвером, ручка якого стирчала з розірваної кишенні штанів, інвентарні списки музеїного майна. Але списки, зметені гнівною рукою геть із стола, летіли до чортової мами. Що важили ці списки, коли було доведено, що він співпрацював з ворогами культури, ладу, людства?! Його годилося розстріляти, розчавити, як блошицю. На перший раз тимчасом його відпускали, буркнувши похмуро в невизначеність:

— Там розберуться!

В Музеї з'являлась яканебудь бліда й невиразна тінь, людина, що до неї мали більше довіря, як до нього. Мандат з штампом і великою печаткою про призначення лягав на ляковану поверхню стола. Арсен Петрович підводився з своего директорського крісла, щоб сісти з боку на табуретку для одвідувачів. Та, завітавши мимохід пару разів, тінь зникала безслідно з музеїних обріїв і Арсен Петрович Витвицький, повагавшись, знову сідав в своє директорське крісло. Найголовніше те, що в роки громадянської війни, — хоч за цей час від 1917 р. до 1923 р. в місті змінилося двадцять владі, — його не розстріляли й не повісили, він не помер ні від голоду, ані від тифу.

Що ж до Музею, то Музей протягом десятьох років виріс, збагатився експонатами, перейшов в нове й велике помешкання, Арсен Петрович здо-

був собі авторитет. Його поважали. На нього зважали. Витворювалася якась ілюзія ніби тосталості, або певності.

Але певності не було. Не було ґрунту. Ґрунт вислизав з-під ніг. Арсен Петрович виразно відчував це. Од нього вимагали ґрунтовної перебудови експозиції. Вимагали виступити з критикою й самокритикою. Перекуватись. Демаскувати інших, тих, що приховались або не хочуть перековуватись, уникають самокритики.

Арсен Петрович почав нервуватись.

— Я, — признався він мені стурбовано, — знаю, що у мене є все з експозицією гаразд, але що я можу?

І він безпомічно знидав плечима!

Що він міг? Що від нього хотіли? Цього ніхто не міг сказати йому виразно. З'ясувати, чого від нього хотіли інші, мусів він сам.

Але це було, вище його спроможностей. Він почував себе людиною, загубленою в лісі. Скориставшись з моого приїзду, він просив мене обдивитись експозицію Музею й порадити, як йому перебудуватись і перебудувати.

Ми перейшли експозиційними залями Музею. Після огляду Арсен Петрович спітав мене:

— Ну, як? Що?

Він дивився мені ввічі, гадаючи прочитати в них свою долю.

Що я повинен був йому сказати? Сказати йому, що він жаден музейний робітник, жаден фахівець-мистецтвознавець, що він аматор, провінціял, що він людина іншої генерації й не має нічого спільногого з сучасністю, що він однаково не знає історії мистецтва, як і не розбирається в діяматі? Що роки праці статистиком наклали на нього відбиток, якого не виправити? Що він, власне, людина без знань? Сказати йому все це? Для чого?

Я обачливо ухилився від прямої відповіді. Торкаючись рукою бронзових канделябрів,

з трьома античними граціями, що стояли на лякованому столі в його службовому кабінеті, дивлячись через високе вікно на зелену димку дерев, я сказав:

— У вас є бездоганні речі. Найкращі світові Музеї могли б позаздрити вам: Ван-Дік, Кранах, Тільман Ріменшнейдер і, нарешті, ця така зовсім виключна у нас рідкість Ель Греко!

Він зрадів безмежно.

— Справді?

Аджеж, це він зібрав усе, що було тут. Розшукав, врятував од загиблі, придбав для Музею.

— Хібаж цього мало? Га?

Мало для порятунку? Для виправдання себе? Мало в тяжбі з добою, в змаганнях з часом, щоб встояти тепер через десятиліття, як він встояв, втримавши на ногах тоді в роки громадянської війни?

Він говорив дещо голосніше ніж звичайно. Він перепитував, немов не дочував. Він хвилювався. На очах у нього виступили слози. Лупа, яку він тримав в руці, тремтіла, — чи, може, це мені лише здалося так?

Я йому нічого не сказав більше. Навіщо? Хай справи йтимуть так, як вони йдуть. Навіщо намагатись аналізувати речі, що в них однаково не можна передбачити ні їх ходи, ані змінити в них щось.

Що ж до самої експозиції в Музеї, то признаюсь, вона з усіх поглядів, як фахових, так і нефахових, була нижче всякої критики. Щонайменше вона була безпорадна. В експозиційних залях на стінах поруч з шедеврами висів безнадійний мотлох. Це були збірки речей, здебільшого випадкових. Таких же випадкових, як випадково вони потрапили до Музею. В розташуванні картин не було жадної системи, жадного принципу, не було покладено в основу їх експозиції нічого, окрім

власних уподобань самого Директора. Була кунсткамера й поза тим більше нічого.

— Мені закидають речезнавство. Але як побудувати експозицію в Музеї без речей? Я не розумію, що треба робити.

Речезнавство! Закид в речезнавстві був йому компліментом. Адже були речі і не було їх знання.

Ліве око по-старечому слізилось. Арсен Петрович витягнув з кишень широку білу хустку й витирає нею вогку щоку.

По інших Музеях музейні робітники, щоб врятуватись од закидів в речезнавстві, здіймали зі стін картини, виймали з вітрин речі і, натомість, вішали плакати, лозунги, вирізки з часописів, портрети вождів, збільшені фото. Експозиція починалась з лубка: з родословного дерева походження людини від мавпи за Дарвіном. Макет горилло-подібного неандертальця правив звичайно за вступ.

Я не намагався переконувати Арсена Петровича, що іноді плакат, цитата, гасло, малюнок, вирізаний з часописа, недоладне зображення пастиха з ягнем на плечах, наскрібане цвяшком на стінах новітніх катакомб, може важити більше ніж мармур статуй, різленої майстернім різцем Праксителя.

Я сказав:

— Від зображень в катакомбах до Сикстинської Мадонни Рафаеля минуло п'ятнадцять століть, чи можна їх пройти в п'ятнадцять років?...

Але здається Арсен Петрович не зрозумів мене до чого я сказав це.

Справа знов ішла про емальований кухлик, а не про елегантну вишуканість. Ван-Діка чи про екзотизи Ель Греко або Тільмана Ріменшнейдера з його зображеннями святих. Речі сумнівні й невпевнені.

Я подивився на годинника.

— Пробачте, мені дуже шкода, мушу поспішати!

Я поквапливо потиснув руку Арсенові Петровичеві. В очах у мене промайнула біла хустка, срібло скронь, сивина бороди, сутулість плечей, чорнота бронзи, червоний блиск ляку на шліфованій поверхні стола.

Я збігав східцями вниз. На серці лежав жаль до людини й свідомість власної безпорадності.

Схілившись над мармуром балюстради, Арсен Петрович гукнув мені згори навздогін.

— Так не забувайте: сьогодні чекаємо на вас є п'ятій!

Моя рука торкнулась кошлатої м'якоті оксамиту на поруччях східців. Я хитнув головою.

— Гаразд! О п'ятій!

Я біг сонячною стороною вулиці. На серці легкою хмаринкою танув жаль. Я перейшов через вулицю. Під ногами шаруділи кам'янці бульварної жорсти. Мій зір пробіг шерегом зелених лавок. Очима я шукав Ларисиного капелюшка. Билося в напрузі стиснене серце.

XXXIX

Можна бути неточним, коли справа йде про лекцію, можна, ба навіть годиться спізнатись прийти на засідання, але в жаднім разі не можна бути неточним, коли справа торкається прийняття, святкового урочистого обіду.

На цей раз я був достеменно точний. Щоб перевірити себе самого, я навмисно глянув на годинник, звертаючи з проспекту на бічну вуличку. Було за сім хвилин п'ята. Я йшов затишно в деревах і з палісадниками при будинках вздовж пішоходів вуличкою, розшукуючи третій ліворуч од рогу дім, як це докладно було зазначено в записочці, що мені передав її Арсен Петрович.

Так це був він присядкуватий, кількавіконний дім, що над його блашаним бурякового кольору дахом розгорнула своє зелене листя й білі гранацвіту акація.

Я спиняюсь біля воріт і повільно відчиняю фіртку, не без тривоги чекаючи, що ось зірветься й нападе на мене бурхлива зграя оскаженіліх з лютим гавканням псів. Дарма! Все тихо. Викладена цеглою доріжка веде мене вздовж глухої стіни будинку в двір. На розі кам'яниці під ринвою стоїть, за звичаєм, велика чорна діжка для дощової води. Воно звісно чи то голову помити, чи близну пократи, немає кранці для того води за дощову.

Спадала спека. Густішали барви. Високий зелено-сірий бур'ян що вкривав двір нагадував, дитинство. Протолтані стежки, плутаючись і перехрещаючись, ішли від хати до господарчих споруд, льодовні, льоху, сараю. Вони відкривали шляхи до споминів. Я пізнавав цей незнаний мені двір, як перечитану знов ՚згадку про власне минуле. Сарай, збитий з почорнілих, немов звуглілих дощок, наблизився до мене з протилежного боку двора не лише в простороні, але і в часі. Ворота в сараї похилилися й не причиняються; щоб вони не впали, їх підперли кілком. Світ змінив своє обличчя, космічні бурі пронеслися над земною кулею, сталися революції, притиливали й відпливали фронти, загинули мільйони людей, але незмінним лишився кілок, яким колись підперли ворота в сараї, що зірвались з переріжавлого гака.

За чорним сараєм я побачив садок. Стрункі ряди білоновапнених яблуневих стовбічрів, зелені кущі порічок, масну черноземлю грядок, засклени рами парників та поруч відкинені на бік жовті чотирокутники очеретяних і солом'яних мат. З Арсенія Петровича був добрий господар і дбайливий садівник. Сонце зеленим вогнем запалило бур'янове баділля в дворі. В його джунглях блукають

жовті пискляві курчата й чути збентежене квоктання заклопотаної квочки. Легкий вітрець приніс до мене аромат квітів і разом з ним втішну думку, що день скінчився і натомість має прийти й опанувати світ лагідна тиша вечора, прозорі присмерки й спокій.

Я повертаюсь. В поле мого зору потрапляє блакитнорожева клюмба, темний вишняк попід парканом, сірі дошки столика з ніжками, забитими в землю, а на столикові, спустивши до низу свій довгий хвіст, стоїть чепурна й струнка, свідома своєї гоноровитої урочистості, байдужа до всього, зеленосиня пава.

Так накопичуються почуття, враження, думки й спомини. Свідомість ще не охоплює їх внутрішньої конечності. Вони постають строкаті, гомінкі й невпорядковані, керовані моїми кроками, з'являються з ними і з ними ж зникають.

Я стою перед фасадом будинка. Око побіжно фіксує веранду, зарослу диким виноградом, широкі дошки сходів, крищевий різачок, прибитий до дошки, щоб перед тим, як увійти до хати, зчищати налиплу до чобіт, масну, принесену з города землю.

На сходах веранди з'являється білобородий господар.

— Ростиславе Михайловичу, радий вас бачити!

Ми приязно й щиро міцно тиснемо один одному руки. Таким він лишився у мене в пам'яті й сьогодні, коли я, через десять років, пишу ці рядки. Живий, бадьорий, лагідний. Як важко мені уявити його іншим: зламаним, сумним, стомленим, яким він став після того, як його зняли з посади Директора.

— Малусю! дзвінким ласкавим голосом гукає він на господиню: — Вийди-но, прийшов Ростислав Михайлович.

Вона виходить огryдна, повновида, рожева, вже немолода, але ще вродлива, в фартусі, з за-

касаними руками. Арсен Петрович дивиться на неї закохано з ніжною гордістю. Він явно пишається з своєї дружини, що вона вродлива і що так добре виглядає, як на свої роки, і така добра господиня.

Я скіляю в уклоні голову й цілу пухку руку.

Обідали ми за довгим столом, накритим на веранді. Пава, розпустивши пір'я свого фантастичного хвоста, поважно похожала по майданчику перед верандою. Червоночорні, жовто-червоні, зозулястосірі, білі кури метушливо товпились по-під верандою. Ми кидали їм хлібні крихти і вони, дзьобаючи одна одну, зчиняли голосний і безладний ярмарковий гармідер.

Темнозелені скляні барильця у вигляді ведмедів та низенькі присадкуваті гранчасті чарки надавали столу старосвітського вигляду. Пухкі великі пироги були горою накладені в довгу, з білої лози плетену корзину, що на табуретках стояла поблизу стола. Це були правдиві пироги, печені не в духовці, а в печі на широких бляшаних листях. Так само й борщ був варений в печі в великому чавуні. Борщ був з бараниною, з засмажкою, добре вистояний, як годиться доброму українському борцу.

Пили за мое здоров'я, здоров'я господаря, господині, всіх присутніх разом і кожного зокрема. Піднісши чарку, я висловив жаль, що наукові важні студії та інші службові обов'язки, поза нарадою, бажання не загубити й краплинни дорогоцінного, як вино, часу, перешкодили мені віддати досить часу роботам Наради й бути присутнім на всіх засіданнях.

Іван Васильович Гуля тягнувся до мене з чаркою через стіл:

— Ростиславе Михайловичу, хіба ж ми... Та ж ви!... Як же ж би не ви...

Галас, що знявся за столом, збентеживши по той бік веранди сполоханих кур, засвідчив одностайність гостей в підтримці Гулиного вітання. Усі,

разом з Гулею, щиро поділяли його співчуття до мене, надто переобтяженої працею, розчавленого тягарем службових, покладених на мене обов'язків.

Зі мною цокаються, зі мною вітаються і ми, стоячи, до дна доливаємо чарки, повні гострої з гіркуватим кістковим присмаком вишнівки.

Іван Васильович Гуля в захваті затягує „Многая літа”. Як і все, що робив Гуля, це було зворушливо, хаотично й якоюсь мірою безглаздо.

По обіді, здавалось би ніколи нескінченому в своєму навдивовижу грандіозному обсязі, ми всі гуртом, на запрошення господарів, перейшли до середини хати. На стінах чепурних кімнаток я побачив цікаву, невелику, але з добрим смаком підібрану збірку картин українських митців. Поруч з чудовим річковим пейзажем в бузкових тонах, темперою Васильківського висіла в широкій декоративній манері написана картина Василя Кричевського. В простинку між двох одчинених на вулицю вікон, де акація простягала щедро свої грони цвіту, висів оксамитний пейзаж Бурачека, Репінський етюд до „Запоріжців” та барокова графіка Нарбута.

— А Линник? — питала я: — Чому ж я не бачу у вас жадного Линника?

— Линник?! майже з побожніою повагою відповідає господар: — У мене є колекція його ескізів малюнків і фот з його картин, якої, я певен, ви навряд чи ще знайдете деінде.

І на столик, накритий в'язаною скатертиною, лягає кілька великих тек і громіздких альбомів в важких шкірятих палітурках.

Так, це було щось зовсім виключне, цілком надзвичайне. З пожадливою цікавістю я пориняю в розглядання збірки. Я одкриваю для себе несподіванки. Особливо цікаві підібрані його ескізи й малюнки з 1907—1908 р. р., коли в зв'язку з бу-

дівництвом Варяжкої церкви Линник часто приїздив і подовгу жив в Катеринославі.

З повним правом годилося б говорити про қатеринославський період в творчості цього світової слави, мого найбільш улюбленого великого майстра. В ці роки хаотична стихійність, дещо неврівноважена й надто поривчаста перших його творів поступається місцям монументальній завершеності. В його творчість входять елементи візантинізму, софійної соборності, класицизму, одночасно суворе патетичного й разом з тим містично проникливого. Якщо на перших його творах познавчився варяжський дух Святослава, завойовника, вершника, руїнника царств, то тут ним опановує інша варяжська тема, дух Володимира, засновника міст, будівника і басілієвса. Володимирова путь ставала шляхом Линника в цей період.

Арсен Петрович, надто великий для цієї невисокої кімнати, стойть поруч мене.

— Критика, — кажу я, звертаючись до нього, — мала цілковиту рацію, відзначивши вплив Брубелівських фресок з Кирилівської церкви на фрески й мозаїки Линника в Варяжській церкві. Але до цього треба було б додати, що Линник усунув ту хоробливу мрійність, блідобілявий тон, що лежав на них. Якщо Бруbelь був близький до Достоєвського, то Линник до Константина Леонтьєва.

Я дякую господареві за показані мені скарби і додаю:

— Якщо, кажу я, в заздрості може бути бодай найменший відтінок шляхетності, то я заздрю вам, що ви володієте такою прекрасною, сказатиб унікальною збіркою.

Арсен Петрович явно щасливий з моїх слів. Він прибирає малюнки Линника, щоб натомість покласти на столик альбом з зразками селянських вишивок. Іх по черзі заступають томи малюнків настінного розпису хат.

Тоді приходить павза і на столі з'являється шатула червоного дерева. Які загадки ховає вона в собі? Я чекаю на всілякі есподіванки. Ми досить випили, щоб до найбільшого чуда поставитись з розсудливим і спокійним резонерством і першуліпшу найординарнішу річ сприйняти з ентузіазмом як чарівний фантом в манері Е. Т. А. Гофмана.

З таємничим дзвоном одіmkнувся сталевий замок. Я бачу, як тремтять пальці Арсена Петровича, коли він в шанобливій повазі дістає з шатули перев'язаний шовковим мотузком пакунок. Він простягає нам пожовклі аркуші листів до нього від Михайла Коцюбинського, дорогоцінні пам'ятки дружби, що досі лишалась незнаною в життєписах письменника. Його переповнюють скорботи й жаль. Схвильована зворушеність підказує йому слова, насичені ніжністю й печаллю.

Він показує нам листи Лесі Українки. Химерно й напружене дивно перехрестились їх шляхи. Можливо, ці листи ховають психологічну розгадку внутрішньої драми Лесі і допомогли б розкрити творчі джерела Лесиних маленьких трагедій, цих драматургічних шедеврів.

Що ж до листування з редакціями часописів, то, певно, воно притягло б до себе заздрісну увагу неодного з літературознавців, які зробили прибутковий для себе фах з публікацій листування відомих, маловідомих і зовсім невідомих авторів.

Пити каву. Розмова перейшла на справу, що цікавила кожного з нас: про закінчовану побудову Дніпрельстану. Питання обговорювали з усіх боків. Найбільше говорили про пороги, що їх повинна була залити вода і вони незабаром назавжди лишатися тільки довільною загадкою історії. Етнографів цікавила доля лоцманів з Лоцманської Кам'янки, що їх професія вже ні до чого стане. Багатьох приваблювала перспектива подорожі по Дніпру з Києва до Херсона. Інші з запалом гово-

різали про ті докорінні зрушення, що їх принесе модерна техніка й протягом кількох небагатьох років ґрунтовно змінить успадковане від тисячеліття обличчя цього степового краю.

Були ентузіасти й були скептики. Уявлення грандіозних технічних зрушень, в своїй надмірності подібних на катастрофу, звернули нашу розмову від сучасності до минулого, від страху перед майбутнім до згадок про ті зміни й злами, що їх перейшла Україна протягом попередніх тисячеліть.

Ми заговорили про епохи, що зникли, про народи, які жили колись у цьому степовому краю. Ми згодились, що ми надто мало знаємо себе самих, які ми є нині, і ще меншо знаємо себе, які ми були в минулому.

Серед нас, в нашому груті були присутні археологи, місцеві й приїжджі, що брали участь в розкопах Дніпростанівської археологічної експедиції. Ми спробували шукати порятунку в відкриттях, зроблених археологічною науковою.

Здобутки розкопів вели нас через тисячеліття. Палеолітична стація, розкопана в Ребровій балці під містом, неолітичний могильник коло Ігрені на Самарі, поковання в кам'яних кістах доби бронзи, скітські кургани, розкопані довкола порогів, — визначили етапи наших уявних мандрівок.

Нарешті ми підійшли до могильників з I—IV ст. по Різдві, що їх копав П. Козар в Волошському. Чи освідомлював він тоді вагу проваджених ним розкопів?...

Розмова зосереджується на цих пам'ятках античної доби. Ми з запалом підносимо вагу цієї могутньої й величної епохи в історії України, коли прекрасна й висока культура в перші століття нашої ери суцільним масивом охопила колосальні простори античної України від Чорного моря й до Десни і від Десни та верхів'їв Висли далеко на Схід, до Донця й Дону.

Тоді бородатий розпатланий скит, наскрізь просякнений кінським потом, з довгим волоссям, підбраним на лобі вузьким ремінцем, одягнений у довгі шкірятні штани й також постоли, що кочуючи з стадами по степах, годувався кобилячим молоком, солодким хмільним кумисом, і, розпалившись на ніч вогнище, варив в великих металевих казанах м'ясо та просяну кашу, — вперше поголовив собі бороду й підстриг своє рудаве волосся.

Він змінив свій спосіб життя. Войовничий скит скинув з себе варварське вбрання скотаря — вершника і одягнувся коректно й пристойно, як і годиться кожній людині цивілізованого античного Середземномор'я. Тепер він убирається не як вершник в шкірі тварини натягнені на голе тіло без сорочки, допасовуючи свій одяг до своєї професії скотаря, а в полотно й шерсть, виткані в хаті руками працьовитих жінок. Замість шкіряних штанів він носив білий льняний плащ і застівобував його на плечі бронзовою або золотою фібулою.

Льон заступив шкіру. Замість убити тварину за-для її шкіри, тварину стригли.

Бритва з широким і округлим лезом стала звичайною принадлежністю щоденного туалету. Примхлива жінка, яка носила в вухах маленькі цибірочки для коштовних ароматів, привезених з найкращих парфюмерних крамниць Родосу або Олександрії, вимагала, щоб чоловік голився не менше двох разів на день.

Колишній войовничий кочовий скотар, грабіжник і вершник зник. Він поступився місцем осілюму хліборобу в густо заселеній країні, де міста на півдні були оточені кам'яними стінами й селище від селища були розташовані на відстані кількох кілометрів.

Стари овець під додглядом чабана, що стояв, спершись на гирлигу, паслисъ у полі. Півень, злетівши на тин, співав, витягуючи горлянку, і курка,

зісши яйце, кудкудакала на подвір'ї. Купи за-
пашного збіжжя заповнювали засіки вімбарів і
ірисадкуваті конуси клунь охороняли полову од
осініх дощів.

Вересневий вітер дув з моря. В портовій та-
верні Ольвії за склянкою фалернського вина сидів
бездоганно виголений, в білому, застібнутому на
плечі фібулою, плащ і рудий тубілець. Він з увагою
прислухався до оповідання засмаленого сухоря-
вого матроса, з головою, пов'язаною червоною
ганчіркою, про цьогорічний врожай на збіжжя в
Африці. Його бентежили чутки про коливання
біржових цін на хлібних ринках Карthagену, Олек-
сандрії й Антіохії.

Кинувши недбайливо пару срібних монет на
стіл таверни, він ішов до міста, щоб завітати в
корабельні й банкові контори хлібних експортерів.
Він спинявся перед міськими воротами. В безмеж-
ність простяглося блакитно-біле море. На синеві
моря біліли вітила трирем, що везли зібраний на
українських ланах хліб до Малої Азії, Греччини
й Риму.

І вже не жінки ліпили від руки по селах посуд,
призначений для власного вжитку в межах потреб
родини, — не завжди зграбні місцеві копії довіз-
чого посуду. Досвідчений ремісник, що став про-
фесіоналом, сидячи на ослінчику, вироблював на
колі досконалій посуд вишуканих форм і кольо-
рів. Він не наслідував, він конкурував.

Ми з захопленням підносимо витонченість ми-
стецького смаку, ту досконалу стриманість, що
керувала майстром. Його не приваблювали баналь-
ні ефекти. Він уникав чистих фарб, що їх гама
могла б здатися галасливою. Це були спроби
вправного мистця згинуздати свій творчий запал в
ім'я завершеності, ріноваги й міри.

Майстер — ганчар в своїх пошукуваннях кольо-
рової гами мав сміливість зректися напружені
яскравих барв. Він прагнув декольоризувати

кольор, досягнути ефекта від полутонів, міці від полутіней, прищепити загалові любов до матової безкольоровості. Він спромігся довести, що сяйво сірого розсіянного світла може бути не менше інтенсивним, як і кожен чистий кольор, зелений, синій або червоний.

Він цінив одноманітність і намагався зберегти її. Він творив широкий простір нічим незаповненої площині. Він оголяв поверхню, щоб показати досконалість матеріялу, з якого був зроблений посуд. Він припускати перебіг, відмінювання тонів виключно як гру тіней на вигибі бочка, в профілі вінців. Кольбрковий відтінок народжувався з зміни контура й форми посудини, як тінь або як відблиск, що його набуває основний тон тотожної собі за кольором поверхні.

Ми відчуваємо правдиву втіху, згадуючи про кольори глини цього посуду античних часів України: сіроясний, зеленавий, синявий, попелястосірий, червонавий, в його переходових відтінках од яснобрунатного до кавового й чорного.

Так само й ливар, схилившись над столом вар-стату в хаті коло вікна, затягненого бичачим пухирем, виробляв фібули, згинаючи й карбуючи бронзовий, залізний або золотий дріт. У своїй дрібній роботі ретельний майстер досягав того су-вального й простого, точного й врівноваженого стилю.

Дух античної міри віяв над золотоланними про-сторами України. Ми наважуємося висловити при-пущення, що серед поетів, які в цей період ре-презентували для Європи добу срібної латини в колі сучасників Арzonія, його суперників і друзів, були не тільки поети, що народилися в Галії, але й ті, яких пеленала мати в степах Сарматії.

Хто були вони, ці експортери збіжжя, ремісни-ки, поети, будівники й власники муріваних з цег-лу кам'яниць, що жили в вілах і молились в хра-мах, прикрашених колонами? Гелено-скити, за

яких згадує ще Геродот? Іх нападки? Волохи? Венеди?

XL

З уламків, з дрібниць, з нічого, поєднуючи факти й припущення, зводячи ізольовану річ на ступінь загально обов'язкового образу, збираючи крихту до крихти, ми, в розшуках шляхів з минулого, в майбутнє, визначаємо обрії й межі високих і досконалих культур, що творились на терені України і, проіснувавши 6—8 століть, протягом кількох років раптом і несподівано зникали.

Ми говоримо про закони виникнення й занепаду, про ритм зникнень і картини загибелі постають перед нашою схвильованою уявою.

В середині кожного з нас прокидається тривога й страх, зникає певність. Серце в одчай зривається й каменем падає в безодню.

Ніч нечутними кроками входить до нашої лагідної й затишної хати.

В відчинені вікна хати дихала ніч, насичена солодким ароматом квітів.

Темна, тепла, чорна безодня-мати, вагітня нездійсненістю, широке лоно народжень і зникнень.

Я підходжу до вікна і, спираючись руками на підвіконня висовуюсь назовні. Я поринаю в пітьму, пожадливо вдихаю в себе свіже повітря запашної ночі. Я дивлюсь на мерехтіння зір, на простір, що замикає сполучені в собі початки й кінці, все те, що було, є й буде, і згадую про ту ніч, коли, божеволіючи од бажань, ми блукали з Ларисою, п'яні химерами цієї нічної безодні.

Арсен Петрович підходить до мене. Він злегка обіймає мене, висувається з вікна поруч мене й питає:

— Дивитесь?

В його запитанні згучить лагідність, м'який сум і покора перед рішенням долі. Я відчуваю печаль,

що його насичує. Мене наповнює жаль до нього, але що я можу?

Слово з ищення діє на Івана Васильовича Гуля, як дотик острог. Він сприймає згадку про знищення, як докір, звернений особисто до нього. Він є представник Комітету Охорони Пам'яток Культури, Старовини й Мистецтва. Як представник КОПКСіМу, він несе на собі всю повноту відповідальності за всяке зникнення й всяке знищення. Ніщо не повинно зникнути. Ніщо не повинно бути знищено.

Він похмуро й зосереджено оглядає всіх нас.

— Я завжди казав, що бездіяльність упноважених КОПКСіМу-найбільше зло. Я ніколи не забував про це нагадувати. Я завжди застерігав. Саме про це я говорив у своїй промові на Другому Всеукраїнському з'їзді КОПКСіМу.

Проблему знищення він сприймає з дражливістю професіоналу, з піднесеною збентеженістю фахівця. Історія людства для нього, це історія діяльності КОПКСіМу. Усе, що було, залежало від діяльності Комітету Охорони Пам'яток. Мережа комітетів могла бути досить або не досить розвинена, представники комітету могли мати достатні або недостатні повноваження і це зумовлювало відповідні зміни в історії людства, збереження або занепад людських культур.

Од віку існували уповноважені Комітету. Світ міг не існувати але вони існували. Хиби в діяльності уповноважених Комітету призводили до занепаду культур. Так він уявляє собі істоту історичного процесу і свій гнів скеровує проти прушників Статуту. Статут Комітету це найбільше досягнення людства, найвищий його набуток, варіант біблії, гатунок кантової „Критики чистого розуму”, але більш досконалій й довершений.

Гуля встремляє руки в кишені, і, опанований своєю думкою, починає блукати по кімнаті, з різ-

ними інтонаціями повторюючи ті самі слова й фрази. Їх у нього не багато:

— Треба вжити заходів... Треба звернутись до влади... Апелювати до громадської думки... Поширити мережу уповноважених.

Він спиняється. Він загинає палець за пальцем:

— На другому з'їзді КОПКСіМу я вказував — а — на недостатню активність місцевих представників комітету, на — б — їх бездіяльність, на те, що — с — вони не стоять на належній височині, що вони — д — не відповідають своєму призначенню, що — е — значна частина їх це малокваліфіковані люди, що вони — f — ставляться байдуже або легковажать дорученою їм справою. Підсумовуючи, я зазначив, що це може привести до катастрофи.

Я дивлюсь на пасмо чорного волосся, що піднеслось похмурим полум'ям над важким опуклим чолом Івана Васильовича Гулі. Я дивлюсь на його скрещені руки, на склонену голову і мені здається, що я розумію його. Мені здається що я розумію цю його професіоналізовану абстракцію думки, ізольованість його концепцій, фахову специфікацію мислення. Усі речі, ідеї, явища він сприймає виключно за функціями тієї установи, де він працює як службовець. У весь світ і все, що є в світі, то для нього тільки пам'ятки культури, старовини й мистецтва, що повинні бути зареєстровані, підлягають охороні й відріжняються між собою в залежності від того значення, яке вони мають: пам'ятки місцевого значення, республіканського, всесоюзного й світового.

Ідеалом для Гулі було б перетворити всесвіт в грандіозний музей, де кожна річ була б заінвентаризована, точно визначена, описана, занесена на картку під певним числом з додатком малюнка або фото, з датою вступу, від кого придбано її ціни.

Світ повинен бути каталогізований. В його гульовому, ідеальному світі підтримувалася б завжди стала температура, речі піддавалися б сезоновому

діянню формаліну. Міль, хробачок, вогкість, цвіль, коливання температури, ці найбільші вороги людства й культури, будуть остаточно переборені й ліквідовані. Рішення Комітету Охорони Пам'яток будуть остаточні й не підлягатимуть жадному оскарженню.

Я добре, пам'ятаю, з якою настирливістю, упертістю, з яким ентузіастичним паланням він домагався в Харкові, щоб йому, як уповноваженому Комітету, окрім посади діловода, запровадили в штат також посаду друкарки. З його слів і доказів виходило, що доля людства залежна саме від того, як буде розвязана ця справа. Чи будуть збільшенні штати й бюджетні асигнування на придбання шафи, течок, склографу, атраменту, стільців, вентилятору й матки для витирання ніг. Бухгалтер Комітету лякався Гулінового приїзду як стихійного лиха. Він тікав в ті дні і не з'являвся на службу. Навіть риб'ячий, вогкорукий Петро Іванович Стрижиус, секретар Комітету, втрачав як на той час свою рівновагу. Він сидів, почервонівши, розгублено кліпаючи повіками, або ж доходив навіть до того, що починав метушитися.

Гуля бив в барабани. Він упірто відстоював необхідність придбання матки для ніг. Вів систематичну облогу на Голову Комітету. Зчиняв бучу в Наркомосі, тероризував всю канцелярію Уповноваженого Головнауки.

Тільки повноваласті, надані Комітету Охорони Пам'яток забезпечили б збереження людської культури. Людство мало б повний корпус виданих і розшифрованих папірусів. Мало б не фрагменти, а повну збірку творів Геракліта. Воно не страждало б, не знаючи досконалого списку „Слова о Полку Ігоревім”, „Джіоконда” Леонарда да Вінчі не була б викрадена з парижського Лувру. Були б видані всі твори і всі листи Ганни Барвінок. Усі старі хати на Україні були б описані, сфотографовані й виміряні. Було б заборонено розорювати в

степах скитські кургани. Був би створений окремий Музей і в ньому фахівці вивчали б зібраних тут кам'яних баб.

Гуля пропонує нам наповнити чарки слив'янкою, міцною як спірт і солодкою як зацукрений мед, і випити за всіх тих, що розуміють, провіденціональне значення справи охорони пам'яток. Те, що в устах кожного іншого здалось би благерством, у Гулі згучить зворушливо й широко.

Його палкий тост приймають з ентузіазмом. Йому тиснуть руки. Чи точніше: він, Гуля, тисне всім руки. Його вітають і йому дякують, що він висловив правдиві почуття всіх нас, тут зібраних.

В кімнаті жвавішає.

XII

Арсен Петрович сидить на м'якому, обитому, сіро-рожевим рилесом низькому кріслі і тому, що крісло низьке, гострі коліна його ніг, зігнених під кутом, приходяться на рівні грудей і жовтий кістяк руки він вплив у синину своєї бороди.

— Вас цікавить, що таке знищення? Ми всі словнені страху перед катастрофою. Ми говоримо про зрушення й кризи.

Він зробить коротку паузу, підносить вгору свій келишок і дивиться на густу прозору рідину, що рубіном прояснює в світлі електричної лямпочки. Він оглядає нас і каже.

— Але я бачу, що ви вагаєтесь. Ви не знаєте, чому віддати перевагу ненависті або милосердю. Ненависть вас стомила і ви волієте шукати порятування для себе в милосерді. Я поділяю ваші почуття, але я не певен, чи хочете ви милосердя лише для себе чи також і для всіх інших? Чи ваше милосердя живе, чи воно постало виключно з свідомості вашої слабкодухості?

Він говорить лагідно, але в його словах відчувається докір нам всім.

— Ненависть, — каже він, — є концепція історичного чину, але милосердя може так само бути нею.

Він прислухається до нашого мовчання.

— Мені здається, що ви сповнені сумніву. Ви не певні, чи не є милосердя зрадою?

Він ставить недопитий келишок з сливянкою поруч себе на стіл і підводиться.

Він надто високий для цієї низької кімнати. Він підходить до книжкової шафи і здіймає з верхньої полиці книжку, вкладену в картонну скриньку й отправлену в шовкові палітурки.

— Це „Фата-морган“ Коцюбинського! урочисто зголошує Арсен Петрович, показуючи нам цю книгу з автографом і дружнім присвятним написом на титулбліті як людям з амбону в церкві показують Євангелію.

— Ви, певно пам'ятаєте це місце, — каже господар, вертаючи на своє місце й сідаючи в ришткове сіорожеве крісло, — як Хома Гудзь та Андрій прийшли до панської гуральні, що її збираються будувати. Якщо ви дозволите, я зачитаю цей невеличкий уривок.

Він читав спокійном голосом, не кваплячись:

— „Андрій бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли. Андрій бігав од саней до саней, обмачував дерево, стукав по цеглі... Але на Андрія шипти з Хоминих очей зелені гадючки. „Чого зрадів? Хліба схотів? А горба не заробиць? Гляди! Кому черево нарости, а тобі жили тягтиме; пропади воно прахом... бодай би взялося воғнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою!“ „Чекайте ж бо, Хомо!“ Але Гудзя годі було спинити. Він гнав наче з горба. „От узяв би, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні!“

Арсен Петрович повторює:

— Розвалив би... з землею зрівняв би...

Він хоче говорити далі, але господиня одчиняє двері до юдельні й уривається від мову. Вклоняючись, вона запрохує нас перейти до сусідньої кімнати, де на столі парує самовар і виблискане скло склянок.

Сяє біла як сніг скатерть. Монументальна величність господині, що сидить коло самовару й розливає по склянках золотобарвний чай, підкреслює ідилічну замкненість цього ізольованого світу. Співає пара, Блицить нікель цукерниці. Рожевіє пухкість щок і ліктів.

Арсен Петрович продовжує свою мову:

— Так само діди Гудзеві палили в 17 ст. бернардинські кляштори й шляхетські замки рівняли з землею. Так Гудзенки року 17-го палили економії, розбирали кам'яниці, нищили міста, потяги пускали під укіс, тягли рейки з колій в багна, щоб усе-кам'яниці, економії, міста, мости, залізниці-з землею зрівняти, щоб була земля тільки і на землі хата і щоб нічого не було окрім землі, яку орати можна і на оранії землі сіяти...

Арсен Петрович перевів дух. Тут тільки я помічаю, який у нього стомлений вигляд, яка утома лежить в його очах і як трептить склянка в його руці. Зовсім так, як вранці в Музеї в його руці трептіла лупа.

— На початку революції я багато їздив по селах, збираючи те, що подекуди ще заціліло. Пригадую десь на весні я приїхав до одного села, сподіваючись врятувати кілька полотен Боровиківського й Левицького з маєтку Лихачових. З великими труднощами, з небезпекою для власного життя я дістався до села. Уявіть мій одчай, коли я довідався, що від економії, маєтка, мистецьких зіброк, старовинних мебльових гарнітурів не лишилося нічого.

Він одсунув склянку в бік і стискує рукою бороду.

— Була ніч. Я лежав на лаві і чув тифозне маячення хворих господарів. В цілому селі не було

хати, де не було б тифозних. Десять на вулиці стріляли. Хтось біг в нічній пітьмі городами й несамовито гукав: „Рятуйте!” Гавкали збентежені пси. На темному обрії палало багрове полум'я. Щось горіло. У мене боліла голова. Я почував себе виснаженим. Я стомився об безпілдних блукань, од дороги, од вражень руїни. Я був пригнічений. Я не був певен, чи не починається в мене тиф...

Він простягає руку, бере вазочку з варенням і підносить її вгору, немов чашу. Є щось літургійне в цьому його жесті.

— Я вже нічого не хотів. Нічого не прагнув. Я хотів тільки зрозуміти, що це: помста? віками накопичена, „шевченківська” лють народу проти панів? слізний стихійний інстинкт руйництва? демони глухонімії?

Він не помічає, як вазочка в його руках перехилилася і густі краплі червоного сокупадають на скатерть. Господиня поглядає на нього з мовчазним докором, він перехоплює її погляд, спалахує і, затурбувавшись, ставить вазочку на тарілку і починає ножем збирати варення з скатерти.

Тим часом він каже:

— Я лежав у хаті поруч з тифозними і, лежачи, вночі, в маячневий темряві хати нарікав на народ, на село, яке заперечує все, що не є ним. Замкнути своє життя в межах села й не прийняти нічого, що є по-за тином, по той бік царини й цвінтаря?... Свідомість народу здавалась мені грандіозною в своїй замкненості величі. Замкненість, — ось у чому я обвинувачував тоді народ.

Шипіть самоварна пара, тонким сивим струмком вибиваючись з вузької дірочки кришки. Я ложечкою розмішую цукор в склянці й дзеленчить скло. Не без вагань я переглядаю довший ряд кольорових тонів: жовтозелена айва, прозора рожевість троянди, червона чорнота вишень.

— Чи ви брали яблучне? — нагадує мені господиня.

Але я волю спінити свій вибір на аргусовому.
„Якщо дозволите, то я...”

— Арсене, передай Ростиславу Михайловичу аргусове!...

Арсен Петрович виконує наказ дружини, держа мені вазочку з аргусовим варенням, і каже далі.

— Тоді я був молодший. Тільки роки дають свідомість перспективи. Це як сходити в гору, зайдеш і все лежить у тебе під ногами. Я посивів, я став стриманий. Я зрозумів те, чого колись не розумів. Я питав вас: що таке народ? що таке існування народу? Що таке історія або ж те, що ми умовно називаемо історією?... Народ перебуває. Народ стоїть по-за історією. Він воліє лишатися осторонь од подій. Він або зовсім не реагує на події історії, або реагує на них зовсім не так, як ми цього хотіли б і як того ми вимагаємо від нього в ім'я здійснення завдань, що їх ми називаемо історичними. А-історизм народу, питав я вас, чи є це вираз неповноцінності народу, чи, навпаки, свідчення повноти його мудrosti?

Арсен Петрович оглядає нас своїми лагідними, спокійними очима. І я сприймаю в його постаті урочисту іератичність, тріумфальну пишність, ту літургічність, що нею просякнені поезії, які він пише.

Немов підсумовуючи, він зазначає:

— Наш дядько оре якщо не поле, то в кожнім разі свій город ще й досі тим самим ралом, що про нього на Долобському з'їзді згадував Володимир Мономах. Вімбар він замикає колодкою, що і в 12 ст., і ту саму косу точить бруском, що ним його діди точили вісімсот років тому. Що дивного, що дядько в себе на селі розініє події інакше ніж ми?...

Арсену Петровичу гаряче. Він пожадливо випиває склянку чаю й, простягаючи порожню до дружини, просить наліти йому другу.

Мушу визнати, неонародництво Арсена Петровича не захопило нас. Воно здалось нам трохи стамодним. Його концепція лишила в нас враження архаїзованої стилізації.

Не всі сприйняли суть думок, висловлених Арсеном Петровичем, або сприйняли їх не зовсім так, як він їх висловив. Знялись суперечки. Кожен хотів відстоювати свій погляд і, якщо за деякий час створилася певна одностайність, то вона зневалася до вимоги зверненої до Арсена Петровича:

— Доказів! Ще раз з'ясувати!...

Арсен Петрович кладе свої руки на стіл, сплітає пальці, дещо скіляється тулубом над столом. Я надто випив, каламутний туман огортає мені мозок і в цій своїй позі, висунувшись вперед, Арсен Петрович здається мені раптом дуже великим, несподівано громіздким, немов своєю широкою постаттю він заповнив весь простір стола, а всі довкола, що сидять поруч, раптом стали дуже малі і пливуть, тануть, коливаються в невизначеності і з якоїсь далекої й глухої безодні доходить голос.

Я примушую себе слухати.

— Село воліло стверджувати себе! Воно воліло ствердити себе й знищити все, що не було ним, що було по-за ним, що йому протистояло! З Богданом воно палило замки Вишневецьких в Лубнах і Прилуках на Лівобережжі, з Гонтою й Залізняком ляшські будинки в Гумані й Корсуні на Правобережжі. З Гудзем року 905 руйнувало панські гуральні, роялі викидало з вікон панських будинків і з Гудзенками знов року 17 палило, з землею рівняло маєтки, економії, залізниці, містечка. Повалений на бік паровик лежав, скинений в рівчак, коло того місця де перед тим була економія і де тепер не було нічого окрім горбка й битої цегли.

Він малював апокаліптичні картини нищення, свідком яких він був в своєму житті і обсяг яких він простягав в минуле й обертав в майбутнє. Він

поширював перспективи катастроф, а я плив з безодень в незнане проваль.

Він розсував грани.

Я плив в безмежності. Усе було нестале.

XLI

Треба було менше пити!... Я підвожусь зі стільця, одставляю його в бік і, тяжко ступаючи, вихожу на терасу.

Ніч. В саду солов'ї. Пах квітів на клюмбах перед терасою. Чорний морок ночі сіє зоряній пісок.

Усе пливе: темрява, зорі, аромати дерев і квітів, Лариса. Пливу я. Я розчиняюсь в потоці нездійсеного й незавершеного. Я лину, лину, лину. Сліпій глухі простори нічного космосу поглинають мене. Крізь мое „я“ тече ріка нерухомої темряви.

І тоді з нічних глибин до мене приходить невіразне відчуття, що хтось стоїть коло мене. Хтось з невідомої далечини прийшов і став поруч мене. Я зовсім не певен ні в чому, але мені здається, що той мовчазний і нерухомий, який, стоїть поруч мене, це Арсен Петрович.

Ми мовчимо. Я тисну йому руку. Моя рука лихоманково гаряча. Я п'яний!

І коли ми так стоїмо і на мене хвилями напливають уривки згадок про сьогоднішній вечір, хаотична суміш згуків, барв, думок, почуттів, сказаних слів, мені починає здаватись, що все, що було сьогодні ввечері було химерою, що не було нічого, що іератичний спокій господаря коли він говорив був удачний, що в ньому сьогодні немає вже віри, що ті думки, які він плекав у собі протягом десятиліть, стали нетривкі, ланки розірвалися. Гунаючи з гуркотом вони котяться по помосту тераси. Кегліпадають.

— Кеглі? Ви любите гуляти в кеглі?

Кеглі? .. Я? ... Чи я люблю гуляти в кеглі? ... Ні, я не люблю гуляти в кеглі. Мені здається, що я відповів, що я не люблю гуляти в кеглі. Можливо, однак, що я не відповів нічого.

Ми мовчимо. Ріка мовчазної темряви тече крізь мене. Я знов втрачаю себе, гублю всі кінці й початки. Але я мушу підтримувати розмову і я кажу:

— Молотком треба прибивати картини до стін!

Мовчання сповнене непевності. Треба уникати непевності! Можливо, що сказавшице, я прокинувся, бо я зовсім виразно почув:

— Певне, ви маєте рацію: картини треба прибивати до стін. Власне, вішати на цвяшки, вбиті в стіну.

Я згоджуєсь. Я не заперечую. Я в захопленні від того, що цвяшки забивають в стіну й на них, на цвяшки вішають картини.

— У вас, — кажу я Арсену Петровичу, — є чудесні речі в Музеї. Їх обов'язково треба вішати на цвяшки!

— Але мені закидають речезнавство! — каже він. — Скажіть мені, чи це дуже серіозне обвинувачення в речезнавстві? ... Чи це вже каюк? ... Кінець? ...

Я пізнаю трагедію, що її переживає людина, яка нерухомо в нічній пітьмі стоїть поблизу мене. І тоді раптом відразу я тверезію. Я відчуваю, що це запитання згучить в його устах, як докір особисто звернений до мене. Він плекає в собі надію, що я міг би допомогти йому, що я міг би врятувати його, якби я тільки захотів.

* — Ви помилляєтесь, Арсене Петровичу, коли думаете, що я міг би зробити щось. Повірьте мені, але я не знаю, що таке речезнавство. До того ж, правду сказати, одверто кажучи, мене ніколи не цікавили справи, які безпосередньо не стосувалися до мене особисто.

Я знаю, моя відповідь згучить жорстоко, мої слова не ласкаві, вони згучать як присуд, але нарешті підтримувати в людині ілюзії? ...

— Та-ак!... каже господар і замислюється.

В ньому йде внутрішня боротьба. Його сповнює почуття небезпеки і там, всередині, на серці в нього лежить тягар і він не може скинути його з себе. В цю мить він заздрить вантажників на пристані, старцю, що з прозтягненою рукою сидить біля воріт при вході до цвинтаря.

Вантажників в парусиновій робі легше носити лантухи з зерном на спині по хистких сходинках з берега в чорне черево баржі, як йому, директоріві Музею, витримати в серці нудьгу тривоги. Але він згадує про свої обов'язки господаря і люб'язно пропонує мені:

— Може, ви випили б, Ростиславе Михайловичу, ще склянку чаю?

— Якщоб у вас знайшовся нарзан або зельтерська, то я віддав би перевагу не чаю, а нарзану, або ж зельтерській.

Ми-повертаємося до хати. На столі з'явлються пляшки з зеленими етикетками. Я спрагнів і тепер тішусь з пінявої прохолоди нарзану. Хіве срібло бульбочок осідає на склі.

Арсен Петрович пожадливо п'є чай, але рідина гірчить і солодкість здається йому подібною на смак ліків.

Він не здібний опанувати себе. За звичайною його стриманістю не важко вхопити глибоку внутрішню несталість. Я пробігаю швидким поглядом по ньому. Він засовує пальці, руки в кишені жилетки, брюк, обмацує кишені свого піджака, немов він щось загубив, чогось шукає й чогось не може знайти.

— Тобі чогось треба? — питает дружина.

— Мені?

Він робить зусилля, щоб посміхнутися, але посмішка в нього виходить розгубленою й ніякovoю. Не зводячи з мене очей, він якийсь час напружено вдивляється в мене, ніби намагаючись

щось згадати. Погляд у нього ~~мережомий~~ і ~~шкірний~~.
Він дивиться й не бачить.

— Що з тобою? — запитує дружина.
— Зі мною?

Він прокидається зного чівзабуття.

— Ні, нічого! Я хотів був спитати дещо у Ростислава Михайловича, але я вже питав. Отже нічого!

Тоді він повертається до дружини.

— Ти питала, що мені треба? Я хотів просити тебе, щоб ти налила мені склянку чаю.

— Вона стоїть перед тобою!

— Ага! Дякую, я не помітив був!

Він бере цукерницю, кладе цукор до склянки й починає розважливо розмішувати ложечкою.

— Ти вже клав цукор!

— Справді?

Він робить ковток.

— А так, ти маєш рацію, я пересолодив!

Він знов посміхається до дружини, тоді до всіх нас, але в його посмішці відбивається розгубленість і він немов просить прощення: усе якось не ладиться!...

— Будь ласка, вилий цей чай і налий свіжого!

Він примушує себе. Він робить зусилля над собою. Він перемагає себе. Він одсугає від себе тривогу. Він примушує думати про сказане раніше. Він повертається до раніше висловлених думок.

— Ми кажемо: народ! — зауважує він: — Історики складають грубі томи, присвячені історії українського народу. Ми поважаємо їх працездатність. Але, чи знають вони, що таке народ і його історія?

Його слова згучать вимушено й штучно. Навіщо він повторює сам себе? Навіщо він ще раз говорить про те, про що він говорив?

Він одпив трохи чаю.

— Ти не поклав цукру!

— Дякую, я питиму без цукру.

Він знов одпив із склянки.

— Наші поважні історики кажуть про даність народу в історії, про рух історії, а я хотів би спитати вас, чи не слід говорити про *же*-рух народу по-за історією? ...

Дерев'яні м'ячі з гуркотом катяться по помосту. Кеглі падають з сухим стуком.

Я одсував стільця.

— Вже пізно. Чи не треба дякувати нашим мильним господарям і дати їм змогу відпочити?

XIII

З цим ми розходимося. Ідемо в запашну ніч, насичену пахощами розквітлих дерев. За мною хоч уже пізно й йому зовсім не по дорозі, іде Іван Васильович Гуля.

Він розчуленій. Він іде, деклямує, співає. Він каже про те, що він, що всі ми... „Ми всі вас любимо, Ростиславе Михайловичу! Любимо й по-важаємо. Любимо, що ви такий приступний для кожного з нас, що ви такий прямий і непохитний! Ми віримо в вас, Ростиславе Михайловичу!” з патосом проголошує Гуля.

Я озираюсь. Що він белькоче, цей Гуля? Чи він свідомий того, що каже?

Гуля намагається обняти мене, хоч я, супроти нього, далеко вищий і грубший. Щоб якось його приборкати, мені доводиться взяти його за руки.

— Слово чести, друже, ви мені кінець-кінцем обірвете піджак. Прошу вас, не смикайте мене за піджак.

Та Гулю годі в чомусь переконати, і за деякий час, через мить, як я одпустив йому руки, він знов робить спробу обняти мене за талію, тягне мене за піджак, і знов твердить про любов і пошану до мене, про свою гордість бути моїм учнем, про дальші перспективи розгорнення музеїної роботи в „Варяжській церкві” після того, як вона стала тепер філіялом Музею.

В мені прокидается увідливе бажання іронізувати, внести неспокій в цю Гулеву певність, порушити його піднесеність, знищити його чулість. Я повертаюсь всім тулубом до нього:

— А скажіть будь ласка, Іване Васильовичу, чи ви релігійна людина?

— Тоб — то як?

— Ну, дуже просто, чи ви релігійна людина, чи ні?

Він мнеться, йому стає ніяково. Він не розуміє, для чого це, і не знає, що йому відповісти. Я посміхаюсь:

— Очевидчаки, за формулою Остапа Вишні: дома вірую, а на службі — ні?

Гуля непевно розводить руками.

— Та, — кажу я, — не в тому справа! Має вагу не це, а інше: чи можете ви зрозуміти почуття релігійної людини?

Гуля навіть трохи ображаеться, що його про це питаютъ.

— А як же! А вже ж, що можу!

— Ну, то й гаразд, Значить, ви можете збагнути ситуацію, як вона склалася. От ви домагалися, ви були ініціатором, аброж точніше, одним з ініціаторів, щоб Варяжська церква, яку збириалися, відібралиши од парафіяльної ради, закрити й передати Комунгоспіві, була обернена в культурномистецький заповідник.

Він не розуміє, для чого я все це кажу.

— А був! Але ж для чого це? Хіба ж я що?

— Ні, нічого! Мене цікавлять тільки деякі детайлі!

— Детайлі? перепиттує Гуля.

Він досить випив, цей Гуля, його похитує, язик йому не зовсім слухняний, думки дещо плутаються й перестибують.

— Детайлі, це добре! Це я згоден!

— Припустімо, цими днями вас призначать завідувачем філіялу. Не виключене це?

Гуля щасливо смеється. Це його ім'я. Він сподівається. Він хотів би, щоб це сталося.

— Ну, то добре! Ось вас призначили на цю посаду і першою вашою справою буде одкрити царські врата, щоб одвідувачі могли проходити до олтаря й розглядати Линникові мозаїки. Так?

Гуля погоджується:

— Так!

— Але за камонічними пріписами, як це вам добре відомо, мирські особі не годиться ні одкривати царські врата, ані проходити через них. Та, не зважаючи на це, ви одчиняєте олтарну запону й церковні врата, ви йдете через врата, дарма що це правдиве блузнірство.

У Гулі пересихає в горлі, він спазматично ковтає сміну, і каже:

— Так, — покірливо згоджується він, — це блузнірство!

— Чи вистарчить у вас рішучості, відповідно до церковних правил, написати оголошення й вивісити його перед входом до вівтаря: „Жінкам та особам не-православного віроісповідання вхід до вівтаря заборонений!”? ...

— Ростиславе Михайловичу! — благає він, — Ростиславе Михайловичу, навіщо це ви?

Але я невблаганий. Я кладу руку на плече Гулеї, дивлюсь йому ввічі.

— Будьмо чесними, принаймні з собою. Договорімо до кінця те, що треба договорити. Відмовимося від нашої інтелігентської звички, завжди стинятися на півдорозі і ніколи не доходити до краю. Ми звикли ходити всіма шляхами, бо кожен інший шлях нам здається таким же добрим, як і той, яким ми йшли перед цим. Майте мужність визнати, що немає половинних істин. Істина одна. Й судцільна.

Гуля сконфужено смеється. Він намагається сміхом прикрити свою розгубленість:

— Чого ви хочете од мене?

— Я! Од вас? Нічого, мій друже! Цілком нічого! Нічого, окрім ясности. Нічого окрім того, щоб ви відзначали, що митар з Комунгоспу, закриваючи церкву й вкочуючи до неї діжки з гасом, олією й оселедцями, був би далеко послідовніший, ніж ми з вами, ніж кожен з нас, ніж ви, що, зробивши з Церкви Музей, кажете: Слава Тобі Господи, що я не такий, як оцей митар!

Гуля робить спробу оборонятись.

— Алеж, Ростиславе Михайловичу, ви забуваєте про мистецьку вагу Варяжської церкви, про естетичну вартість Линниківих мозаїк. Ми ж братствуємо їх од загибелі, ми ж зберігаємо їх для майбутніх поколінь. Це ж наш обов'язок. Я не розумію вас, Ростиславе Михайловичу, як ви можете це казати. Ви жартуєте?

— Жадні жарти, шановний Іване Васильович, жадні жарти! Немає естетичних вартостей самих по собі. Линник будував церкву, а не експозиційні зали для виставки. Ізольоване естетичне ставлення до релігійних справ це блознірське заперечення їх метафізичної суті!

Я залишив Гулю перед готелем цілком розгубленим. Він безпомічно мурмотів:

— Якже ж це так? Це неможливо! Це жарти! Навіщо так? Я ж уповноважений Комітету Охорони Пам'яток. Це мій обов'язок.

Він метувився й підстрибував. Я не слухав його. Я потиснув йому руку й увійшов до півтомного вестибюлю.

Я йшов повз шерег пальм в діжках, відображеній в настінних люстрах, і почував, що з кожним кроком мене дедалі охоплює все більша й більша лють. Я сердився на себе: Навіщо я почав цю розмову з Гулею? Для чого, або ж для кого потрібна була ця розмова? Навіщо я збентежив спокій людини, певної себе, сповненої поваги до себе й інших? Я стурбував його сумління, і не знати, для чого я зробив це: з примхи? ідоте!...

Для чого треба було мені втручатись у справи, які й найменше не обходили мене?! В мені постає почуття нодинної прикористі!

Я беру від порт'є ключі на великому дротяному комі, купу листів і записочок, не дивлячись засуваю їх до кишені й широкими східцями, вкритими м'яким килимом, підймаюсь вгору.

Я одчинив двері, засвітив електрику й побачив відразу на столі букет квітів. Обризкані водою троянди були гордовитопицні й свіжі. Їх квітуча врода скшилювала мене. Миле дівча! Сьогодні перший вечір з дня нашої зустрічі, який ми провели не разом. Чи не краще було б відмовитися од обіду у Витвицьких і пробути вечір з Ларисою?

Я з вдячністю скшиляю свої уста до пелюстків троянд. Яка пишність цвіту! Яка велич буйння! Яка розкіш барв! Мене сповнє почуття надмірності і разом з ним приходить, як і завжди, відчуття болю.

Розвязую краватку, сідаю на стільця, скидаю черевики, одягаю пантфолі. Помітись і спати! Я вже берусь за рушник, я вже передчуваю холодне лоскотання струмків, що тектимуть по тілу.

День скінчено. Спокій огортає мене. Приайде приязний сон і принесе блаженство забуття. З радісною сподіванкою я поглядаю на свіжу білизну приготованого для сна ліжка.

І тоді я чую обережний стук в двері. Я вражений несподіванкою: що це значить? так пізно? хто це може бути?

І раптом у мене з'являється думка, що це Лариса. Невжеж вона? Невжеж вона сиділа внизу на лаві бульвару й чекала, поки засвітиться світло в вікні моєї кімнати?

Божевільна нестерпна радість потрясає мене. Кидає мене до дверей. Кров приливає до обличчя. Полум'ям пожеж проносяться перед моїм зором. Пелюстки троянд. Барви вибухають. Тисячі ме-

теорів спалахують, вириють, кружляють в мені й довкола мене.

Я настіж одчиняю двері. Тріумфальний крик „Ларисо!” ладен вирватися у мене з середини моєї істоти.

За дверима в коридорі передо мною з винуватою фізіономією стойть Гуля.

Він прохає пробачення, що в таку пізню годину після того, як ми вже розпрощалися, він наважується ще раз потурбувати мене. Але він сподівається, що я зрозумію його. Після того, що я йому сказав, він не може піти до дому. Його прохання, щоб я йому дещо з'ясував.

Я роблю люб'язне обличчя. Я примушую себе посміхнутися. Я посміхаюся з лагідною доброзичливістю. Я прошу його зайти до кімнати. Я одесуваю крісло. Я пропоную йому сідати. Я улаштовую його в кріслі якнайвигідніше. Я поводжуєсь як найгостинніший господар. Хіба ж він не бачить, як я радий, що він завітав до мене? Я дбаю, щоб пристити його. Я натискаю на кнопку дзвінка. Я сідаю на крісло супроти нього.

— Ви що питимете, мій друже? Чому ви волієте віддати перевагу: горілка, коньяк, лікер?

Він дивиться на мене здивованими очима. Він не розуміє мене.

— Пити? Як це пити?

— Ну, як звичайно! Ви були ласкаві завітати до мене. Я дуже радий з того. Я хочу вас почастувати. Ми вип'ємо! — Але...

Він посилається на пізний час.

— Ніяких але!... Саме тому, що вже пізний час!... Він губиться.

— Ні, я не щоб пити, а щоб ви мені з'ясували...

Я перебиваю його. Я не відчуваю жадного жалю. Я заявляю категорично:

— Ми питимемо! За вами лишається тільки право вибирати, що ви волієте: горілка, коньяк, лікер?

Він слухає мене з невимовним жахом. Ще пити щось знов після того, як стільки було випито? Але в Гулі перемагає пошана до мене. Він не наважується відмовитися. Ні, йому, цьому Гулі явно бракує нахабства.

Він шукає для себе порятунку, спиняючи свій вибір на лікері.

— Ви волите лікер? Гаразд, хай буде лікер!...
Гуля робить помилку. На його місці бувши, опинившись в ролі жертви, я вибрав би коньяк! Це далеко безлечніше, ніж паскудна солодкава продукція Спиртотресту. Коньяк, в кожнім разі, природніший, особливо дорогий коньяк без всяких сурогатних домішок! Але жеребок кинуто. Сьогодні ти матимеш, о чоловіче, свій Рубікон, через який тобі доведеться перейти, з тією відміною супроти Цезаря, що останній на своєму черепі не мав ні волосинки, а тебе прикрашає буйна шевелюра.

Офіціантові, який з'являється на дзвінок, я замовляю:

— Пляшку бенедиктину! І будь ласка, дасте не чарки, а стопки!

Гулі довелося пити. Після кожного ковтка, він відставляв стопку в бік. На кожне мое домагання, він відмовлявся, він пробував відновити розмову, виправдавшись передо мною, врятувати себе. Його сумління було вражене, але я переривав його.

— Жадної філософії. Ніякої достоєвщини. Я жаден Ставрогін, ви жаден Альоша або князь Мишкін. Я не аматор сцен з вивертанням нутра.

Я не дав йому говорити. Я примусив його пити. Зрештою йому стало погано, він знепритомнів і заснув.

Я викликав покоївку і ми влаштували Гулю на канапі.

Я був жорстокий до нього? Можливо. Але чи не було ще більш жорстоко з його боку порушувати мій спокій пізньої ночі, коли людині випадає

стяти, і добиватися од мене відповіді на питання, що не мають ні психологічного аргументування, ані узагальненого оправдання.

XIV

Офіційно я виїхав уже наступного для, фактично я линився.

Вихор, знявшиесь з безодні, підхопив мене. Порив бурі ніс в хаос, в якому не можна було дати собі жадної ради.

Дні й ночі втратили свої межі. Ми поринули в безвість стихійного потоку. Моторовим човном ми їздili вниз по ріці до порогів. Ми стояли на березі й слухали рев збентеженої ріки. Ріка кричала, вила як поранений звір. З рані кощлатого звіря текла блакитня кров. Бурхливий плин розчавлював блакить. Шал ріки вабив своєю небезпекою. Зриваючись з каміння, пінявий потік стремів униз. Сивина шумовиння скаженіла від болю.

Я намагався перекричати гул ріки.

— Страх має свої прияди, Ларисо! Чи ти не боїшся?

Вона похитала головою. Ні, вона не боялась.

Первозданий камінь підносився з води. Чорні скелі стирчали в авреолі піні. Ми були перенесені на тисячеліття назад. Ми дихали подихом наших палеолітичних предків. Оголений беріг був берегом скандинавського фіорду. Жовте волосся Лариси було золотом північної Сольвейг. Які небезпеки ховало наше кохання, чи жадніх?

Наступного для ми воїхали вверх по Дніпру до Кам'янського. Тут ми зійшли на пристань, щоб наступним пароплавом, який прийде згори, повернутись назад.

Я запропонував взяти човна й переїхати на другий беріг.

— Пароплав згори прийде нескоро. Ми ще маємо час.

Ми неріхали на той беріг, витягли човна на пісок. Був сірий захмарений день. Крупинки сажі засмічували пісок. Гіркий нах лози насичував повітря. Вода хлюпала об днище човна. Лариса сиділа, не скідаючи сукні, охопивши руками вбрання на колінах, що його роздував вітер.

— Ти не хочеш скинути з себе вбрання?

У відповідь я чую категоричне:

— Ні!

— Тобі холодно? — питало я з відтінком пеклування. Я оглядаю небо, затягнене хмарами:

— Сьогодні трохи покумурний день! . .

— О, ні!

Я дивлюсь на неї з задивленням.

— Ти чогось незадоволена?

— Ні!

— Шо сталося з тобого?

— Ні, нічого. Абож, ні — я хотіла б знати, чому ти ніколи не скажеш мені „люблю”?

— Я думаю, — відповідаю я без жадної претензійності, — що це з сором’язливості!

Мої слова викликають в неї вибух сміху. Вона смеється несамовито, до сліз, до істерики. Вона гладить мене по голові й каже:

— О, мій милій, маненький, безневинний хлопчику!

Я цілую їй руку.

— Шо я можу, Ларисо?! — кажу я з відтінком мелянхолійності: — Повір мені, але я ніколи б не наважився сказати жінці, яку я покохав: „Мое сонечко!”

— Я й не сподівалася, що ти почнеш мені читати поезії Олесі!

— Ти маєш рацію, поети нашого покоління не пишуть ліричних віршів. Їх любовні поезії антиліричні. Наше покоління анти-почуттєве, воно анти-психологічне!

— Чи не находиш ти, що жінки багато втрачають на тому?

— Я думав про це, — стверджую я, — здається, що це так! Можливо, що наступні покоління знов культивуватимуть почуття й чоловіки знов говоритимуть жінкам про свої почуття до них й жінки будуть щасливі, слухаючи чутливі й сантиментальні слова. Але, можливо, що ці покоління, які прийдуть, житимуть в світі суцільних негацій, житимуть в жадному світі. Слід згодитися, в размі немає нічого втішного!

Лариса дивиться на мене допитливо.

Вона замислено зауважує:

— Флобер колись написав роман: „Сантиментальне виховання!”.

— Так, — підхоплюю я, — „Виховування почуттів”. Це було колись. Він був друг Тургенева й Тургенев приятелював з Марком Вовчком. Боже май, як світ змінився з тих часів. Ми не виховуємо в собі і в інших жадних почуттів. Ми лише роботи інстинктів. Ти бачиш: пісок цього пляжу притрущений курявою фабричних димарів. В воді ріки пливе шлак, випущений з мартенів.

— Я знаю, — відповідає Лариса, — ти казатимеш про занепад пейзажу, про руйнацію чистої незаторкненої природи, про спустошення землі через модерну техніку. Ти вже казав!

Я згоджуюсь.

— Ти не хочеш, щоб я говорив про техніку, гаразд я говоритиму про мистецтво. Скажімо, при Линника. Линник мріяв стати основоположником нової ери в мистецтві. Його не приваблювала психологічна характеристика осіб, що їх він малював. Він не прагнув відтворити почуттєве становище страждання або радості. Він не надавав ваги індивідуалізованим відтінкам внутрішніх переживань. Сантиментальне випадало з поля його уяви.

Вітер пекітував човен, витягнений на беріг. Плюскотили хвилі. Десять стрекотів мотор. По середині ріки на чорній труні човна нерухомо сидів чоловік, зігнувшись над вудочками. За рікою по

захмареному небу тяглися смуги диму з фабричних димарів. Над чорними сильветами заводських конструкцій, які розташувалися вздовж берега, спалахувало похмуре жовтаве або синьосіре погання.

Я дістав з течки плитку „Золотого ярлика” і запропонував Ларисі шоколяді. „Ми жуємо шоколяду і я продовжує говорити далі.

— Ми кажемо про кризу реалістичного й індивідуалістичного мистецтва, яким воно було досі. І це зрозуміло. Центр ваги за наших часів пересунувся з особи на суспільство. Діє держава, народ, нація, кляса, партія. Коли діє держава, коли діють організовані маси, чи можуть вчинки окремої особи лишитися психологічно мотивованими? Індивідуальна, внутрішня, особиста мотивація вчинка спадає.

— І натомість не приходить нічого?

— Натомість в людині розвивається почуття ліктя. Ти йдеш в колоні, один серед багатьох, ти мусиш іти, як і твій товариш, як і тисячі, з якими ти йдеш разом. Торкаючись товариша ліктем, ти мусиш відчувати його поруч. Дотиком ліктя перевіряєш його присутність.

Я кажу так, дивлюсь на Ларису, що сидить, охопивши руками коліна й плечем прихилившись до мене. Я відчуваю овал її тіла й втягую в себе пах її волосся. Я думаю, що наше кохання, як і блаженство святих і страждання грішників на седеньовічних фресках і мозаїках, незабарвлене в сентименталізм почуттів. Я одламую од плитки шматок шоколяди й простягаю Ларисі.

— Пропшу!

Я вхоплюю її вагання.

— Бері, це ж не „Міньон”. Я навмисне взяв „Золотий ярлик”, бо він гіркавий, і я був певен, що ти віддаш йому перевагу.

Лариса бере. „Дякую!” І тоді:

*

— Почуття ліктя!... Я не хочу ходити в жадних лавах. Я волю йти власними шляхами! проголошує вона з геройчним піднесенням.

Я примрежую очі. Я дивлюсь на неї насмішкувато.

— О, так! Ти згадуеш про печиво своєї пра-бабки, але тимчасом віддаєш перевагу штампованому смаку фабричної шоколяди. Я не маю й найменшої сподіванки, що ти з своєї валіски витягнеш коржики або пиріжки, які ти напекла вчора.

— Ти нахаба!... сміється Лариса: — У мене вчора не було й квилинки, щоб возитися з тістом.

— Але ж про це й іде мова. Мова йде про те, що ти жадного не печеш тіста, жадних не робиш пиріжків, що ми одвикаємо забарвлювати свої вчинки й свої бажання в ізольованість особистого переживання. Ми одвикаємо діяти, відчувати й думати за власною ініціативою. Ми діємо, думаємо, живемо за загальними приписами, що стосуються мільйонів, які обов'язкові для кожного і для всіх.

Лариса повільно повертає своє обличчя до мене. У неї пухкі м'язисті уста, що виступають трохи вперед, — дві густі смуги червоної фарби.

Вона повторює:

— Дій, почуття, думки... І тоді питаете: — І любов?

Окреслені карміном уста тягнуться до мене.

— І любов! відповідаю я.

Порожня ріка. Самотня постать рибалки на ріці. Гіркий пах лози.

Глухий гудок, що доїсся здалека по ріці, нагадав нам про потребу збиратись. Лариса підвідиться, обсмикує сукню, витрущує з черевиків пісок, витягає з торбинки люстерко й поправляє розвіянє вітром волосся...

Чекаючи на пароплав, ми стоїмо на пристані, спираючись на поруччя. Перед нами простяглася широка площа ріки. Пахне смолою, рогожами, деревом. Погойдувшись, з гуркотом стикаються

прин'яті до берега човни. По темній стіні пристані
плутаним павутінням блукають ясні відблиски
води.

На пароплаві ми не пішли на чардак. Ми влаштувалися на носу в салоні—ресторані. За широкими люстрами вікнами, змінюючи барви, пливли береги. Сутенів, згасаючи день. Гуркотіла машина.

Я замовив їсти.

Ми цокнулися з Ларисею склянками. Жовтогарячим полум'ям спалахнули високі кручі правого берега. І коли пароплав проходив вздовж берега, в затишку вечірнього повітря до нас донеслося ідилічне цвіркання цвіркунів й солодкий запах трави.

Холодний ковток рідини, терпкої й гострої, сприймається як апотеоз визволення, відчуяного безпосередньо.

— Ви гарно вмієте пити, Ларисо! — з захопленням кажу я.

— А хіба ж я не гарна? — з викликом запитує вона.

— Ви гарні! — стверджую я.

— Ну, то вип'ємо за те, що я гарна! — прогонує вона.

І ми цокаемося зонов.

І від цього ковтка горілки все довкола відразу прояснюється й опрозорюється, кожне враження стає тепер несподівано чітким і завершеним: лінія виделки, яку вона тримає в руці, прямий контур бров, злам віконного кута, і на ріці за рамою вікна гострий рожевий, як крило флямінго, клин піскової коси.

І тоді, відновлюючи тему розпочатої нашої розмови, вона каже:

— І ви кажете, що кохання...

— Так, я кажу, що кохання за наших часів стало анти-психологічним. Ми не говоримо нікома „Я люблю!”, абож навіть якщо ми й кажемо „Я

кохаю!", то ми не вкладаємо в ці слова жадного почуттєвого змісту. Такий є стиль нашої доби, що одкидає психологічну, особисту характеристику чину. Ми зробилися стримані в вияві наших почуттів. Ми зрекаємося чутливості. Ми стверджуємо, кохання, позбавлене чулости. Ми уникаемо означати наше почуття до жінки, як кохання, бо ми не хочемо припуститись неточності. Письменники нашого часу стали суворіні в виборі слів і забагливіші до форми. Наша поезія не культивує лірики. Вона зневажає суб'ективізм ліризму й прагне обов'язкових норм, змісту, який би був обов'язковим для всіх.

— Ви цинік, Ростиславе Михайловичу, хоч ви й кажете про сором'язливість.

— Це явно несправедливий докір з вашого боку, Ларисо Павлівно! Я завжди тримався думки про себе, як про високоморальну й глибоко принципову людину. Це, по перше, а по друге в поводженні з такою ефектною й гарною жінкою як ви, Ларисо, я ніколи не дозволив би собі бути не те, що цинічним, а бодай хоча б найменшою мірою нескромним.

Лариса подивилась на мене скептично.

Я перехопив її погляд. Я сказав:

— Ви ставите мене перед необхідністю апелювати до вас самих. Що некоректного або дражливого ви могли б закинути мені в моєму ставленні до вас з першого дня вашого знайомства зі мною?

Лариса поспішила заспокоїти мене.

— Розуміється нічого, Ростиславе Михайловичу! Цілковито нічого! Протягом цілого нашого знайомства, точинаючи з першої нашої зустрічі, ваша поведінка відносно мене була бездоганно коректна.

Ярика надто була жінка нашого часу, щоб надавати якесь значення словам або оцінкам, можливо, навіть вчинкам і очевидності фактів.

Дні проносилися в блиску сонячного божевілля.

За ці дні, проведені на ріці й сонці, я засмалився як мурин.

Мені давно треба було повернутися до дому, але у мене не вистарчало рішучості сказати собі, що я іду. Я відкладав свій від'їзд з дня на день. Я затягував останній момент. Я не міг покластися на себе. Я не був певен, що, сказавши: „Ларисо, я іду!”, я не зроблю якогось цілком несподіваного вчинку, найбезглаздішого, зовсім непередбаченого кроку.

І все ж таки, кінець-кінцем, сповнений вагань і непевності, я сказав:

— Ларисо, я завтра іду!

Я сказав це і був вражений, що сказані слова прозучали так м'яко й лагідно. Жадної катастрофи не сталося.

Як завжди, так і тепер, найважче було прийняти рішення. Прийняте рішення принесло ясність. Тепер я стояв перед визначенім фактом і діяв в межах вирішеного.

Лариса переконала мене відкласти мій від'їзд ще на один день, бо вона хотіла влаштувати для мене в себе маленьке прийняття.

— Сугубо камерний вечір. Я співатиму для тебе.

Зійшлося зовсім небагато людей. Окрім господарів і мене, була ще Ларисина акомпаніаторка — бліда особа невиразного віку з довгими павучими кістлявими пальцями й великими ногами в вузьких черевиках — та ще одна родина, сусіди по дому, що їх мешкання були розташовані одне проти одного на тій самій площадці, двері проти дверей.

Чоловік був професор фізики, доктор, член-кореспондент Академії Наук. Він був високий, стронкий, сухорявлений, з вузьким чітко профільо-

Банім носом і тонким розрізом уст на смуглявому обличчі. Я пізнав його, ми колись зустрічалися з ним. Одного літа ми були разом в „Буюрнусі”, будинкові відпочинку для вчених в Гурзуфі. Тоді він спривів враження ще зовсім молодої людини, тепер він ще зберігав свою моложавість, але сивина вже торкнулася його скронь і в смуглявості його обличчя помічалася пожовкість. За ці роки він швидко висунувся як учений в перші ряди фізикив. Я часто натрапляв на його ім'я в газетних звітах про наукові з'їзди й конференції, або на Його доповіді, перегортаючи сторінки „Звідомлень Академії Наук”.

Дружина його була ще досить молода жінка, висока й широкотіла, рожевощока, з круглим білявим обличчям. М'яка розплывчастість свідчила про її нахил грубшати.

Спочатку Лариса співала. Вона стояла перед роялем. Ефектна жінка з обличчям, зробленим для концертової естради. На ній була чорна сукня за модою XVII століття, вузька перетята талія, широка спідниця, глибокий прямокутно вирізаний корсаж, що в рамці з білого мережива одкривав спуклі груди, і голова на високій шній виростала як квітка над чорними пищними буфами рукавів.

Вона співала романси, співала гнучким і глибоким голосом, співала про любов. І я був сповнений дивного почуття, немов я пренесений був у зовсім інший світ, неподібний і найменше звичний. Усе, що відбувалося, діялося в цьому зміненому світі, де все було те саме і разом з тим інше. Її голос був люстром, що відображав цей відмінений світ.

Я сидів на обитому шовком стільці, спираючись на спинку, поглинений голосом Лариси, дивився на чіткий профіль молодого вченого, на високе вузьке його чоло з зачісаним назад на скронях волоссям і... ревнував. Так, я ревнував. Я зовсім

нічого не знов про взаємини Лариси й цього фізика, але гадюче жало ревноців висмоктувало мені серце.

Я думав про завтрашній свій від'їзд, про Ларису, що я її залишаю тут, і мій мозок бентежили отруйні уявлення й думки. Кожну мить я ладен був вибухнути в усій сліпоті роз'ятrenoї ненасиченої пристрасти. Я не був нівен себе. Хто зна, на що я був здібний?!...

А голос Лариси згучав переможний, могутній, що не знов жадних меж для своєї деспотичної влади. Голос Лариси говорив про любов і слова її пісень були звернені до всіх і до кожного. Я відчував заздрість, біль, утому й ненасичену жагу.

Я думав про все пережите за останні дні, про сонячний хаос, в який я, поринув, про Ларису, про Чайковського, що його романси співала Лариса. Я думав про ту дивну й страшну подвієність життя й творчості Чайковського, про трагічне його кохання, про цей фантастичний роман його з пані фон-Мекк, що тягся десятиліття й що його насправді не було.

Я задихався. Я знемогав. Я пірнав в провалля. Я був знищений. Але все це було лише ілюзія. Реальністю був маленький прямоугольник брунатного картону, квіток на потяг, що лежав в кишенні жилетки. Він стерджував, що завтра я від'їду.

Пізніше вечеряли. Пили. Господар, Ларисин чоловік, скаржився весь час на хвору свою печінку, але це не заважало йому чити більше за всіх нас.

Вечеря була багато і зі смаком сервована. Лариса склонивши на бік голову, сказала:

— На жаль, Ростиславе Михайловичу, я й сьогодні не спекла пиріжків!

— Що робити? — розвів я руками.

Вийшовши на балкон, я ціluвав Ларису. Наступного дня я виїздив. Уже одцвітали дерева, ві-

тер ніс по розпечений бруківці проспекту біле квіття акації, що починало в'януть. В сонячному повітрі палала спека.

Весна кінчалась. В свої права вступало південне літо. Лариса проводжала мене на двірець. Ми ходили по иероні, тримаючись за руки, щільно притиснувшись один до одного. Я обіцяв приїхати влітку. Вона обіцяла концертувати восени в Харкові. Я тиснув хрумкі пальці.

Задзвонив дзвін. Я поцілував долоню Ларисині руки. Зійшов до вагону, пройшов до свого купе, спустив віконну раму і, коли потяг почав рухатися, я перехилився через вікно і в останнє поцілував кінчики її пальців. Лариса йшла за вагоном. Крізь гул руху і гуркіт колес я почув:

— Визнайте, що все, що було, було лише випадок?

Я гукнув:

— Необхідність!

Не знаю, чи чула вона. Потяг прискорював ходу. Вона махала своєю легкою барвистою парасолькою.

Я спустився на м'яку канапу й стомлено закрив очі. В кружлянні вогневих плям передо мною прошли біла, заллята сонячними променями „Варяжська церква”, чорні трикутники старих бабусь на східцях церковної панерти, сіра бруківка вулиці під схилом гори, рейки трамваю, вузька підрусинова спідниця, високі закаблуки черевик, Лариса.

Провідник одсунув двері до купе й сказав:

— Громадяни, зачиніть вікна! Зараз міст!...

Я розплющив очі. З блакитної безодні знявся нестерпний білий блиск Дніпра.

Кінець

